

नमो बुद्धाय
NAMO SAKYAMUNI BUDDHA

**May every living being, drowning and adrift, Soon return to the Pure land of Limitless Light !
Namo Amitabha !**

उर्गेत संघारक्षितांची दाम्मदेसना

Dhamma Teachings by Sangharakshita

- † डॉ. आंबेडकरांची दाम्म-क्रांति
- † शील समाधि प्रज्ञा
- † त्रिरत्न
- † Dr. Ambedkar's Dhamma Revolution
- † Morality Meditation Wisdom
- † The Three Jewels

Printed and donated for free distribution by
The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation
11F., 55 Hang Chow South Road Sec 1, Taipei, Taiwan, R.O.C.
Tel: 886-2-23951198 , Fax: 886-2-23913415
Email: overseas@budaedu.org
Website: <http://www.budaedu.org>
Mobile Web: m.budaedu.org

This book is strictly for free distribution, it is not to be sold.
हा ग्रंथ निःशुल्क वितरणासाठी आहे, विक्रीकरिता नाही.

डॉ. आंबेडकरांची धम्म-क्रांति

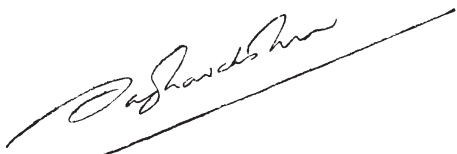
व्याख्याता : महास्थविर संघरक्षित
अनुवाद : एम्. डी. पं वभाई (पञ्जाचक्खु)

DR. AMBEDKAR'S DHAMMA REVOLUTION

MESSAGE ON THE OCCASION OF
DR. B. R. AMBEDKAR'S
CONVERSION TO BUDDHISM

Nagpur Oct 14th
2500/1956

In these days when there is so much lip-sympathy for Buddhism and so little real devotion, it is a refreshing and stimulating contrast to find a great national leader boldly breaking away from out-worn creeds and obsolete dogmas and openly taking refuge in the Buddha, the Dharma and the Sangha. Even if Dr. Ambedkar stood alone to-day his conversion to Buddhism would be an event of epochal significance. But he does not stand alone. With him on this historic occasion are tens of thousands of his devoted followers, bent upon emulating his noble example. With him are Truth, Justice and Compassion. With him, as he stands with his face towards the glorious Sun of Buddhism as once more it rises upon this land, are all those mighty spiritual forces which elevate the human mind and conduce to true progress. With him is the future of India.

Kalimpong

(Bhikshu Sangharakshita)

१४ ऑक्टोबर १९५५ / बुद्धाब्द २५०० रोजी नागपूर

येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्म—

स्वीकार सोहळ्याचे प्रसंगी पाठविलेला

शुभसंदेश

अलीकडे बौद्ध धर्माबद्दल क्वचितच कोठे अल्पशी खरीखुरी श्रद्धा आणि बरीच कोरडी सहानुभूती पाहावयास मिळत असताना एक महान राष्ट्रीय नेता मोठ्या धैर्याने सर्व गलितगात्र संप्रदाय आणि नष्टप्राय दुराग्रहांना भेदून जाहीरपणे बुद्ध, धम्म आणि संघाला अनुसरीत आहे हा एक मोठा उत्साहवर्धक आणि उत्प्रेरक विरोधाभास होय. आज जरी डॉ. आंबेडकर एकाकी दिसत असले तरी त्यांचा बौद्धधम्म स्वीकार ही एक युगप्रवर्तक महत्त्वाची घटना ठरेल. परंतु ते एकाकी नाहीत. तर आजच्या ह्या ऐतिहासिक प्रसंगी त्यांचे उदात्त अनुकरण करण्यासाठी त्यांचे समवेत त्यांचे लक्षावधी निष्ठावान अनुयायी कटिबद्ध आहेत. त्यांचे समवेत आहे सत्य, न्याय आणि करुणा. या भूखंडावर उदयमान होत असलेल्या बौद्धधर्माच्या देदीप्यमान सूर्याकडे आमुख होऊन उभे असणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांचे पाठीशी मानवाच्या मनाला उन्नत करणाऱ्या आणि त्याच्या खऱ्या विकासाला उपकारक असणाऱ्या सर्व महान कल्याणमयी धार्मिक शक्ती उभ्या आहेत. त्यांचेच हाती आहे भारताचे भवितव्य !

कॉलिंगपॉंग

—भिक्षू संघरक्षित

डॉ. आंबेडकरांची धम्म-क्रान्ती

माझ्या धम्म बंधू आणि भगिनींनो,

हल्ली मी भारताच्या तीन महिन्यांच्या दौऱ्यावर आलो आहे. या तीन महिन्यांच्या अवधीत शक्य तितक्या अधिकाधिक ठिकाणांना मी भेट देत आहे. शक्य तेवढ्या अधिक व्यक्तींना भेटत आहे आणि शक्य तितक्या जास्तीत जास्त लोकांना धम्म-देसना करीत आहे. इतक्याने पुरे होत नाही. धम्मदेसना करणे- धर्मोपदेश करणे- ही बौद्धांच्या चळवळीची केवळ सुरुवात आहे; तेवढ्याने शिखर गाठले असे होत नाही, याची मी खात्री करून घेत आहे. धम्मावरील व्याख्यानानंतर सुसंघटितरीत्या धम्मकार्य चारू ठेवण्याची तजवीज देखील केली जात आहे याची मी खात्री करून घेत आहे. सध्या माझा दौरा अर्धा अधिक पार पडला आहे. येथवर मी महत्वाच्या चौदा लहानमोठ्या शहरांना भेटी दिल्या आणि सत्तावीस दीर्घ व्याख्याने दिलीत. कित्येक लहान लहान भाषणे केलीत ती वेगळी. आज मी मुंबईत परतलेलो आहे. आपणा सर्वांना पाहून मला अतिशय आनंद होत आहे आणि **मास मुव्हमेन्ट अँड दि बुद्धिस्ट ब्रदरहूड** च्या विद्यमाने आपणासमोर बोलताना मला अत्यानंद होत आहे.

माझी मास मुव्हमेन्टशी अधिकृत अशी ही पहिलीच मुलाखत आहे. मला वाटते, मास मुव्हमेन्ट ही तरुण आणि गतिशील संघटना मी १९६७ मध्ये इंग्लंडला परतलो त्यानंतर स्थापन झाली आहे. ज्यांनी आपल्या नावातच भ्रातृभाव भरला अशा मास मुव्हमेन्टच्या विद्यमाने बोलताना मला खास आनंद होत आहे. सर्वच मनुष्य-मात्रात बंधुभाव आणि विशेषतः अखिल बौद्धांमध्ये बंधुभाव भगवंताच्या धम्माचे अतिशय महत्वाचे व अभिन्न असे अंग होय. बौद्ध येथून तेथून सारे भाऊ व बहिणी आहेत. ते सर्वच्या सर्व एकाच महान कल्याणमयी धार्मिक कुटुंबाचे घटक

आहेत. अर्थात् त्यांची परस्परांशी प्रगाढ मैत्रीभावना असणे स्वाभाविक आहे एकमेकांशी जर आपण पक्की मैत्री ठेवून वागत नसू तर आपण खऱ्या अर्थाने बौद्ध नाही असा त्याचा अर्थ होईल. मी इंग्लंडचा आहे आणि तुम्ही भारतीय आहात ही काही मुद्याची बाब नव्हे, तर मुख्य बाब ही आहे की, आपण सारी माणसे आहोत, सारे बौद्ध आहोत आणि परमपूज्य बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुयायी आणि चाहते आहोत. आणि म्हणूनच आपण एकमेकांस सहाय्य केले पाहिजे, सर्वांनी मिळून मिसळून धम्माचे काम केले पाहिजे. शेवटी आपणा साऱ्यांना एकाच प्रकारच्या प्रश्नांना तोंड द्यावयाचे आहे. आपणा सर्वांपुढे मानवी प्रश्न आहेत. म्हणजेच आपण माणसे आहोत या वस्तुस्थितीशी ज्यांची फारकत करणे शक्य नाही असे सामाजिक प्रश्न आहेत, आर्थिक समस्या आहेत आणि राजकीय गुंतागुंत आहे. याशिवाय धार्मिक प्रश्न देखील आपणापुढे आहेत. बौद्धांच्या चळवळीतील आंतरिक बाबी तर आहेतच; शिवाय या विसाव्या शतकात प्रत्यक्ष समोर असलेला प्रश्न म्हणजे बौद्ध बनण्याचा आणि बुद्धाच्या धम्मासाठी आपण सर्वांनी मिळून काम करण्याचा आहे. म्हणून साहजिकच आपण सर्वांनी मिळून हे सारे प्रश्न सोडविणे क्रमप्राप्तच होय. **वस्तुतः पृथ्वीतलावरील बौद्ध चळवळ एकच आहे; आणि आपण सारे तिचे घटक आहोत.**

दोन तीन दिवसांपूर्वी अनागारिक लोकमित्रांनी आज रात्रीच्या सभेची जाहिरात असलेले नारिंगी व पांढऱ्या रंगाच्या एका भल्यामोठ्या भित्तीपत्रकाची प्रत मला दाखविली. हे पत्रक पाहून मला आनंद झाला. आणि त्याच्या शेकडो प्रती मुंबईत जिथे तिथे लावल्या आहेत हे ऐकून तर मी अधिकच प्रसन्न झालो. परंतु त्यावरील मजकूर वाचून थोडे आश्चर्य वाटले. मला पाहायला मिळाले ते हे की, इंग्रजी भाषेत आजच्या भाषणाचा विषय, ‘Buddhism is enough of every “Ism”’ असा दिला आहे. परंतु त्याचे हिन्दीत रूपांतर मात्र ‘बुद्धका धम्म सबको एकमात्र पर्याय है।’ असे केले आहे. हिंदी शब्दांचा अर्थ मी असा घेतो की, “बुद्धाचा धम्म हाच एक पर्याय आहे.” म्हणून आज रात्रीचे भाषण इंग्रजीत मांडलेल्या विषयावर माझ्याकडून अपेक्षित आहे की हिंदीत मांडलेल्या या बाबतीत मात्र नक्की ते काय मला उमगलेले नाही. तथापि काही का असेना; याने काही बिघडत नाही कारण मी धम्मावरच बोलणार आहे. परमपूज्य बाबांनी चाऱू केलेल्या सामुदायिक

धर्मांतराच्या चळवळीवर मी बोलणार आहे आणि मी बोलणार आहे आज जे प्रश्न त्या चळवळीला भेडसावत आहेत त्यातील काही प्रश्नांवर ! आणि मला वाटते आपणांपैकी बहुतेकांची मी याच विषयावर बोलवे अशी इच्छा आहे. तद्वत पत्रक काढताना या सभेच्या संयोजकांच्या मनात देखील हेच असावे. या विषयावर तीन प्रश्न उपस्थित करून मी ज्या मुद्यावर बोलणार आहे त्यावर आपण सर्वांनी खुलासेवार आणि काळजीपूर्वक विचार करावयास हवा. ते प्रश्न असे.

(१) बाबासाहेबांनी बुद्धाचा धम्म का स्वीकारला ?

(२) बाबासाहेबांनी ज्या सामुदायिक धर्मांतराच्या चळवळीचे शिंग फुंकले तिचे महत्त्व काय ? आणि

(३) आज सद्दर चळवळीपुढे ज्या समस्या उभ्या आहेत त्यांचे मूळ कारण कोणते ?

१ ला मुख्य प्रश्न

बाबासाहेबांनी बुद्धाचाच धम्म का स्वीकारला ?

प्रस्तुत प्रश्नाला चार उपप्रश्नांमध्ये मांडू या.

(१) डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग का केला ?

(वस्तुतः त्यांनी ही गोष्ट अगोदर केली.)

(२) दुसरा कोणताही धर्म न स्वीकारता त्यांनी बुद्धाचाच धम्म का निवडला ?

(३) कोणताही धर्म न स्वीकारता ते तसेच धर्मरहित का राहिले नाहीत ? आणि

(४) ते मार्क्सवादी का बनले नाहीत ?

हे उपप्रश्न किंवा अनुप्रश्न क्रमवार घेण्याची माझी इच्छा आहे. तसे केल्यावर आपणास आपल्या ' बाबासाहेबांनी बुद्धाचा धम्म का स्वीकारला ' या मुख्य प्रश्नाचे उत्तर मिळेल.

(१) डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग का केला ?

या प्रश्नाचे उत्तर सोपे आहे. हा काही गुंतागुंतीचा प्रश्न नाही. आपणा सर्वांना माहिती आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म एका अस्तृश्य घराण्यात

झाला होता आणि म्हणून सवर्ण हिंदू अस्पृश्यांना हीन लेखीत याची त्यांना आपल्या प्रत्यक्ष व्यक्तिगत अनुभवामुळे मोठी भयावह व कडवट जाणीव होती. तसेच त्यांना हेही दिसले की त्यांच्या स्वतःचा अनुभव काही जगावेगळा नव्हता. तर भारतभर इतरही लाखो लोकांना त्याच अमानुष रीतीने वागविले जात होते. सवर्ण हिंदूनी आपले वर्तन बदलावे आणि वागणुकीत सुधारणा करावी यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी त्यांचे हृदयपरिवर्तन करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. परंतु त्यांना आपल्या प्रयत्नात काहीच यश मिळाले नाही. सरते शेवटी त्यांना दिसून आले की हिंदू धर्म आणि अस्पृश्यता व्यवहारात तरी अभिन्न आहेत आणि जर कोणाला अस्पृश्यतेच्या दुःखातून स्वतःची सुटका करून घेण्याची इच्छा असेल, जातिव्यवस्थेच्या नरकापासून मुक्त व्हायचे असेल तर त्याने पूर्णपणे हिंदूधर्माच्या सीमेबाहेर पडायला पाहिजे. म्हणूनच १९३५ साली त्यांनी घोषणा केली, “मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही.” थोडक्यात, ज्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग केला त्याचे हे कारण आहे. हिंदू धर्मात अस्पृश्य म्हणून जन्मास आलेल्या माणसाला, हिंदू म्हणून राहून, माणूस या नात्याने इज्जतीने आणि उत्तम-रीतीने जसे जीवन जगायला पाहिजे तसे जीवन जगणे शक्य नाही हे त्यांना कळून चुकले होते.

(२) दुसरा कोणताही धर्म न स्वीकारता डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धाचाच धम्म का निवडला ?

या प्रश्नाला आपणाला अधिक वेळ वाचा लागणार आहे. यद्यपि इतके करूनही त्याला जितका वेळ देणे उचित आहे तितका देणे आपणाला शक्य होणार नाही. बाब्रासाहेबांच्या मते ज्या धर्मांनी केवळ भूतकाळातच जगाला गती दिली असे नाही तर आजही ज्यांचा फार मोठ्या प्रमाणात लोकांवर बळकट पगडा बसलेला आहे, असे या जगात हल्ली चार धर्म आहेत. ते म्हणजे बौद्ध, इसाई, मुसलमानी आणि हिंदू होत. आणि त्यांचे बुद्ध, येशू ख्रिस्त, महंमद आणि कृष्ण हे चार संस्थापक आहेत. डॉ. आंबेडकरांना या चारही थोर धर्म संस्थापकांविषयी काही सांगावयाचे आहे. येशू ख्रिस्ताचे बाबतीत डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ‘येशू ख्रिस्त स्वतः देवाचा पुत्र असल्याचा दावा करतो आणि आवर्जून सांगतो की, ज्यांना ज्यांना देवाच्या राज्यात

जाण्याची इच्छा आहे, ज्यांना ज्यांना मुक्ती हवी आहे, त्यांनी त्याला देवपुत्र मानले पाहिजे. अन्यथा त्यांना मुक्ती मिळणार नाही. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की ईसाई धर्माचा हा केंद्रबिंदू आहे. डॉक्टरसाहेब पुढे म्हणतात की, 'महंमदाने आपण ईश्वराचा पृथ्वीवरील दूत आहोत आणि तोही शेवटचा दूत आहोत' असा दावा केला आहे. महंमदानंतर दुसरा दूत होणार नाही. कृष्णाबद्दल डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, 'येशू आणि महंमद या दोघांच्याहीपेक्षा कृष्ण एक पाऊल पुढे गेला. आपण स्वतःच ईश्वर असल्याचा, परमेश्वर असल्याचा कृष्ण दावा करतो.' या तिघा धर्मसंस्थापकांविषयी आणि त्यांनी केलेल्या दावाविषयी डॉ. आंबेडकरांचे म्हणणे असे आहे.

यानंतर डॉ. आंबेडकर बुद्धाकडे वळतात. बुद्धाविषयी ते म्हणतात की, आपण माणूस आहोत, माणसाव्यतिरिक्त इतर कोणी प्राणी नाहीत आणि स्वतःच्या मानवी प्रयत्नानेच आपण अनुत्तर नैतिक व कल्याणमयी परिपूर्णता प्राप्त केली आहे असे बुद्ध म्हणतो. डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या वर्गवारीनुसार येशू, महंमद व कृष्ण **मोक्षदाते** असल्याचा दावा करतात. ते माणसाला मोक्ष मिळवून देण्याचा दावा करतात. उलटपक्षी आपण केवळ **मार्गदाता** असल्याचा बुद्धाने दावा केला आहे. म्हणजे बुद्ध केवळ मोक्षाकडे जाणारा मार्ग दाखविणारे असून अशा मार्गाने प्रत्येक माणसाने स्वतःच्या मानवी प्रयत्नाने अनुगमन करायला हवे. या अर्थाने बुद्धाच्या धम्माला आपण एक मानवतावादी धर्म म्हणू या. अर्थात आधुनिक पाश्चात्य लोक मानवतेचा जो संकुचित अर्थ घेतात तशा अर्थाने नाही. बुद्धाच्या धर्मात माणूस हा केंद्रबिंदू आहे. त्यात माणसाला महत्त्वाचे स्थान आहे. ईश्वराला नाही. खरी गोष्ट तर अशी आहे की, बुद्धाच्या धर्मात ईश्वराला मुळीच स्थान नाही. डॉ. आंबेडकरांनी दुसरा कोणताही धर्म न स्वीकारता बौद्धधम्मच का निवडला याचे कारण हे असे आहे. त्यांनी हा धर्म निवडला कारण हा धर्म निरीश्वरवादी आहे आणि मानवतावादी आहे. एकीकडे येशू देवाचा पुत्र, महंमद देवाचा दूत आणि कृष्ण स्वतःच देव आहे, तर बुद्धाचा देवाशी कसलाच संबंध नाही. बौद्ध धर्माच्या कोशात 'ईश्वर' हा शब्द मिळत नाही.

बुद्ध व इतर तीन धर्म संस्थापक वा धर्मगुरू यांच्यात दुसरा एक फरक आहे. येशू, महंमद व कृष्ण यांनी एकजात असा दावा केला आहे की, त्यांची शिकवण

कधीही खोटी न पडणारी आहे. अर्थातच संदेहापलीकडे आहे. माणसाला ते मान्य करावे लागले; नव्हे तसे करणे त्यास भाग पडले. काहीही झाले तरी, येशू देवाचा पुत्र, महंमद देवाचा दूत आणि कृष्ण स्वतः देव होते ना ! त्यामुळे त्यांनी जे काही शिकविले ते सर्व प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे खास देवाकडूनच आलेले असणार. आणि देव तर सर्वश असतो. म्हणून ते शिकवितील ते चूक कसे बरे असणार ? मी स्वतःला राहूच शकत नाही. अथवा माझा शब्द प्रत्यक्ष ईश्वरापासून मी घेतला असा दावा बुद्धाने मात्र कधी केला नाही. त्याने निवेदन केले की, आपण जे काही शिकवितो ते आपल्या स्वतःच्या प्रजेवर व माणूस म्हणून आपणास आलेल्या अनुभवांवर आधारलेले आहे. म्हणून बुद्धिसंगत वाटल्यास आणि स्वतःच्या अनुभवाशी जुळणारे आढळून आल्यावरच इतरांनी त्याचा स्वीकार करावा. इतकेच नव्हे तर बुद्ध याही पुढे गेले. त्यांनी आपल्या शिष्यांना सांगितले की, त्यांनी आपली शिकवण कसोटीस लावून पहावी. सोनार सोन्याची जशी परीक्षा करतो तशी त्यांनी तथागताची शिकवण तपासावी असे ते म्हणाले. इतर कोणत्याही धर्मगुरूने असे काही सांगितले नाही. आजही इतर धर्मांचे गुरू, बौद्धेतर धर्मगुरू आमचेवर विश्वास ठेवा असेच सांगतात. बुद्धाने मात्र असे कधीच केले नाही. बुद्धाने आपणास सांगितले आहे की, आपण स्वतः त्यांच्या शब्दांना कसोटी लावून पाहिली पाहिजे. आपल्या स्वतःच्या अनुभवांच्या अग्नीत बुद्धाच्या शिकवणीचे सत्य तावून सुलावून पहाण्याचा प्रयत्न करण्यास त्यांनी आपणास सांगितले आहे. या कारणास्तव डॉ. आंबेडकरांनी इतर दुसरा कोणताही धर्म न निवडता बुद्धाच्याच धम्माची निवड केली.

डॉ. आंबेडकरांनी धम्माची निवड करण्यास इतर अनेक कारणे होती. ते म्हणतात, “**धम्म सदाचारावर आधारलेला आहे.**” हिंदू धर्म आपापल्या वर्णांचे व जातीचे कर्तव्य बजावण्यावर अवलंबून आहे. शिवाय बुद्धाचा धम्म विज्ञानाशी विसंगत नाही. बौद्धाच्या धर्मग्रंथातील एखादे प्रतिपादन आधुनिक विज्ञानाशी विसंगत आढळून आल्यास बौद्ध म्हणून आपण ते अमान्य करण्यास मोकळे आहोत. इतर धर्मियांना तशी मोकळीक नाही. उदाहरणार्थ एखाद्या ख्रिस्ती इसमास बाईबलमधील एखादी गोष्ट आजच्या विज्ञानाशी विसंगत आढळून आली तर ती नाकारण्यास तो खऱ्या अर्थाने मोकळा नाही. त्याला ती गोष्ट मान्य करावीच लागते. अन्यथा ओढून ताणून कृत्रिमपणे तिला काही अर्थ जोडावा लागतो. कारण बाईबल

चूक असणे शक्य नाही. बाईबल देवाचा शब्द होय थोडक्यात सांगाव्याचे ज्ञात्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इतर धर्म न निवडता भगवंताच्याच धम्माची निवड केली याचे हे असे कारण आहे.

(३) कोणताही धर्म न स्वीकारता डॉ. आंबेडकर तसेच धर्मरहित का राहिले नाहीत ?

ज्यांना धर्म नाही असे आज जगात, विशेषतः पश्चिम गोलार्धात, अनेक लोक आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी त्यांचा किता का गिरविला नाही ? एकदा हिंदू धर्माचा त्याग केल्यानंतर दुसऱ्या कोणत्याही धर्माशिवाय ते का म्हणून राहिले नाहीत ? याचे सर्वप्रथम कारण हे की, डॉ. आंबेडकर स्वतः एक अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे पुरुष होते. त्यांना व्यक्तिशः धर्माची गरज वाटत होती. दुसरे असे की समाजाला सुसंघटित ठेवण्यासाठी सदाचाराच्या रूपात धम्माची गरज आहे असे त्यांना वाटे. त्यांना असेही वाटे की, समाजाला एकत्र ठेवण्यासाठी असलेले कायद्याचे बंधन किंवा बळाचे बंधन अपुरे पडते; म्हणून सदाचाराच्या बंधनाची आवश्यकता असते. ते म्हणत असत की समाजातील बहुसंख्य लोकांनी धर्माचे म्हणजेच सदाचाराचे बंधन शिरोधार्य मानल्यास समाजात सुवृत्ता नांदते व समाज एकसंघ राहतो. म्हणून प्रत्येक समाजाच्या शासनाचे हेच एक तत्त्व आहे असे डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करित. वस्तुतः ते याही पुढे गेले. ते म्हणत की, समाजाच्या शासनाचे तत्त्व म्हणून क्रियासमर्थ होण्यासाठी धर्माच्या अंगी काही पात्रता असाव्या लागतात. त्याने विज्ञान-संगत वा बुद्धिसंगत असावे लागते. त्याने स्वतंत्रता, समता व बंधुता या मूलभूत तत्त्वांचा अंगीकार करावा लागतो. परंतु त्याने दारिद्र्याचे उदात्तीकरण करता कामा नये किंवा ते क्षेमकारक आहे असे मानता कामा नये. आणि डॉ. आंबेडकरांच्या मते बुद्धाचा धम्म या सर्व कसोट्यांना खरा उतरतो. खरे सांगाव्याचे म्हणजे या सर्व कसोट्यांवर खरा उतरणारा हाच एक धम्म आहे असे मला वाटते आणि म्हणूनच धम्म समाजशासनाचे तत्त्व बनू शकला.

शेवटी जगालाच धम्माची गरज आहे असे त्यांना वाटे. जुन्या जगापेक्षा नव्या जगाला, आजच्या विसाव्या शतकातील जगाला, धम्माची पूर्वीपेक्षा अधिक गरज आहे. सध्या वस्तुस्थिती अशी आहे की, नव्या जगाला धर्म पाहिजेच. आणि त्यांच्या

मतानुसार बुद्धाचा धम्मच जगाचा धम्म होऊ शकतो. डॉ. आंबेडकरांचे म्हणणे होते की, बुद्धाने केवळ अहिंसाच शिकविली नाही; तर त्याने सामाजिक, वैदिक, आर्थिक व राजकीय स्वतंत्रता तद्वतच समता ही तत्त्वे सुद्धा शिकविलीत. या व्यतिरिक्त त्याची शिकवण माणसाच्या सामाजिक जीवनाच्या अनेक अंगांशी निगडीत आहे. वस्तुतः बुद्धाची शिकवण अगदी आधुनिक आहे. बुद्धाच्या शिकवणीतील महत्त्वाची बाब म्हणजे माणसाने याच जन्मात या पृथ्वीतलावर विमुक्ती मिळविली पाहिजे ही होय. त्याने केवळ मेल्यावर स्वर्गात मोक्ष मिळवून देण्याचे अभिवचन दिलेले नाही. म्हणून आंबेडकरांच्या मते जगाला नुसता धर्मच हवा आहे असे नाही; तर जगाला बुद्धाचाच धम्म हवा आहे. आणि म्हणूनच हिंदू धर्माचा त्याग केल्यावर डॉ. आंबेडकर धर्मरहित राहिले नाहीत. त्यांनी असे पाहिले की, समाजाला स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी धर्माची गरज आहे. धर्माची गरज अवघ्या जगाचे उत्थान होण्यासाठी आहे—पण हा धर्म बुद्धाचा सद्धम्मच असावा, तरच धर्माला काही अर्थ आहे.

(४) डॉ. आंबेडकर मार्क्सवादी का बनले नाहीत ?

मार्क्सशी आपण एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच सहमत आहोत असे डॉ. आंबेडकर म्हणत. या जगात पिळवणूक होत आहे या बाबीशी ते सहमत होते आणि खरोखरच या पिळवणूकीचा त्यांनी बुद्धाच्या दुःख-आर्थसत्याशी मेळ घातला. या जगात जी पिळवणूक केली जात आहे तिचा अन्त केल्या जाऊ शकतो आणि तो केवळ वैयक्तिक संपत्तीवर बंदी घातल्याने—याही बाबीशी ते सहमत होते. म्हणूनच वैयक्तिक संपत्ती निःशेष करावी यावर ते मार्क्सशी सहमत होते. परंतु ती कोणत्या मार्गाने निःशेष करावी या बाबतीत मात्र ते मार्क्सशी सहमत नव्हते, तर बुद्धाशी सहमत होते. ते म्हणत की, मार्क्सवादी दुःखाचा नायनाट आणि वैयक्तिक संपत्तीचा निःशेष अन्त वळाचा वापर करून म्हणजेच हिंसेच्या मार्गाने करू इच्छितात. परंतु बुद्धाचा मार्ग वेगळा होता. अहिंसेचा, मन परिवर्तनाचा, सदाचाराचा, मैत्रीचा. डॉ. आंबेडकरांच्या मते बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स या दोहोत मूलगामी फरक हा इथे आढळतो. हे खरे की, मार्क्सवाद्यांना झटपट फळ मिळाले. परंतु डॉ. आंबेडकर जाहीरपणे सांगत की, “बुद्धाचाच मार्ग विचाररहित व निश्चयाने फळ देणारा आहे, याबद्दल मला शंका नाही.” म्हणून ते मार्क्सवादी न बनता बौद्ध बनले.

याप्रमाणे आपल्या मुख्य प्रश्नांपैकी पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर आपणांस मिळाले. आपला पहिला मुख्य प्रश्न होता, 'बाबासाहेबांनी बुद्धाचाच धम्म का स्वीकारला ? याप्रमाणे, त्यांनी आपल्या जुन्या हिंदू धर्माचा त्याग का केला ? इतर दुसरा धर्म न स्वीकारता बुद्धाच्या धर्माचीच निवड का केली ? हिंदू धर्माचा त्याग केल्यावर कोणताही धर्म न घेता ते तसेच धर्मरहित का राहिले नाहीत ? आणि ते मार्क्सवादी का बनले नाहीत ? हे सर्व आपण बघितले.

दुसरा मुख्य प्रश्न

बाबासाहेबांनी ज्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे शिंग फुंकले तिचे महत्त्व काय ?

या चळवळीचे महत्त्व खरोखरच फार मोठे आहे. वस्तुतः ती किती उत्तुंग आहे याचे आकलन करण्यास केलेली आपली ही जेमतेम सुरवात आहे. डॉ. आंबेडकर स्वतः एक अतिशय थोर पुरुष होते. आणि महापुरुष पर्वतासारखे असतात. ते किती उंच आहेत याची कदर आपण जेव्हा त्यांच्यापासून लांब अंतरावर असतो, अर्थातच ते मृत्यू पावून दीर्घ काळ जेव्हा लोटतो तेव्हाच करतो. डॉ. आंबेडकरांच्या बाबतीतही हे अगदी लागू पडते. त्यांनी जे प्राप्त केले ते वस्तुतः किती मोठे आहे याचे मूल्यमापन करण्याची आता कोठे आपण सुरवात केली आहे. थोर पुरुषाच्या बाबतीत जे खरे आहे तेच त्यांनी उभारलेल्या चळवळींच्या आणि त्यांनी चालविलेल्या मोहिमांच्या बाबतीतही खरे आहे. पर्वताच्या पायथ्यापासून उगम पावणाऱ्या नदीसारख्या या चळवळी असतात. ज्याप्रमाणे नदी उगमाकडे प्रथमतः अगदी लहान असते, केवळ एक लहानसा झरा आणि मग बऱ्याच उशिरा पुष्कळ मैल अंतर वाहत गेल्यावरच ती मोठी बनते; त्याचप्रमाणे कित्येक वर्षे लोटून गेल्यानंतर अशा चळवळीचे मोठेपण लक्षात येते. बाबासाहेबांनी सामुदायिकपणे बौद्ध धम्म स्वीकारण्याची जी चळवळ उभी केली तिच्या संवंधातही असेच घडले. आता कुठे त्या चळवळीचे महत्त्व वस्तुतः किती मोठे आहे हे समजून घेण्याच्या प्रयत्नांची आपण केवळ सुरवात केली आहे. ती चळवळ किती महत्त्वाची आहे हे आता कोठे आपण आकलन करू लागलो आहोत. 'बाबासाहेबांनी सामुदायिक धर्मान्तराच्या ज्या चळवळीचे शिंग फुंकले तिचे

महत्त्व काय ?' या प्रश्नाचे उत्तर आज मी चार उपप्रश्न उपस्थित करून देणार आहे.
ते चार उपप्रश्न येणेप्रमाणे—

(१) खास डॉ. आंबेडकरांच्या अनुयायांचे बाबतीत म्हणजेच त्यांच्या हस्ते नागपूरला ज्यांनी दीक्षा घेतली किंवा त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी ज्यांनी दीक्षा घेतली अशा अनुयायांच्या बाबतीत असणारे या धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व.

(२) भारतासाठी म्हणजेच बौद्धेतर लोकांच्या आणि विशेषतः हिंदूंच्या दृष्टीने या धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व.

(३) खास बौद्ध धम्माचे दृष्टीने या धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व. आणि

(४) जगाचे दृष्टीने या धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व.

(१) खास डॉ. आंबेडकरांचे अनुयायांचे बाबतीत या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व.

हा प्रश्न समजायला काही फार कठीण नाही. १९५७ ते १९६७ या दशकाच्या कालवधीत किती तरी वेळा मी स्वतः महाराष्ट्रभर हिंडलो, अनेक लोकांना भेटलो, अनेक व्याख्याने दिलीत. जेव्हा जेव्हा मी लोकांना भेटे तेव्हा तेव्हा मी त्यांना विचारी, “आपण धम्म दीक्षा घेतलीत, आता आपणास कसे वाटते ?” “आपण आता बौद्ध आहात, आपणास कसे वाटते ?” “त्यामुळे आपणात काय बदल घडून आलेला आहे असे आपणास वाटते ?” असे प्रश्न मी विचारीत असे. आणि याचे बहुधा सर्वोत्कृष्ट जवळपास एकसारखेच उत्तर मला मिळे; मग ते कोणीही असोत, सुशिक्षित असोत वा अशिक्षित, म्हातारे असोत वा तरुण, शहरात रहाणारे असोत वा खेड्यात. लोक म्हणत, “आम्ही बौद्ध झालोत. आता आम्हाला मोकळं मोकळं वाटतंय. जातीच्या गुलामगिरीतून आता आम्ही सुटलोत. अस्त्युत्थतेच्या नरकातून मुक्त झालोत. आम्ही मनुष्यप्राणी आहोत, मोकळे आहोत. आपला विकास करून घेण्यास आम्ही मोकळे आहोत, आपली प्रगती करून घेण्यास आम्ही मोकळे आहोत.” खास बाबासाहेबांच्या अनुयायांना बाबासाहेबांच्या या धर्मान्तराच्या चळवळीपासून हा फार मोठा लाभ झाला आहे. हेच याचे मोठे महत्त्व होय. त्यांच्यासाठी हे नवीन जीवन होय. त्यांचा पुनर्जन्म झाला आहे असा याचा अर्थ

होय. या वाङ्मतीत मला अधिक बोलण्याची गरजच नाही. जे स्वतःस बौद्ध म्हणवून घेतात त्या सर्वांचा हाच अनुभव असावा. जर तुमचा असा अनुभव नसेल तर तुम्ही स्वतःसच विचारावयास हवे की, खरोखरच आपण धम्मदीक्षा घेतलीय काय ? आणि धम्माचे आचरण करण्याचा आग्रह खरोखरीच प्रयत्न करतोय काय ?

(२) भारताच्या दृष्टीने धर्मान्तराचे महत्त्व.

भारतातील बहुसंख्य लोक हिंदू आहेत. त्यांच्या तुलनेत बौद्ध अगदीच अल्प-संख्याक आहेत. तथापि डॉ. आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या धर्मान्तराच्या चळवळीचा परिणाम हिंदू समाजावरही खोलवर झाला आहे. त्यामुळे हिंदूंना फार मोठा धक्का बसला आणि काहीजण गंभीरपणे विचार करावयास लागले. इतक्यानेच संपले नाही. बौद्धधर्माची दिक्षा घेतल्यावर बौद्धांना इतःपर असृश्यासारखे लेखणे सहन होईना. माणसासारखे आम्हास वागवा असा ते आग्रह धरू लागले. परिणामी थोड्या अंशी का होईना, त्यांच्याकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन हिंदूंना बदलवा लागला. काही हिंदू तर आता जातपात पाप आहे, असृश्यता कलंक आहे, असे मानू लागले आहेत. असे असले तरी त्यांना हिंदू म्हणूनच जगावेसे वाटते आणि हिंदू शास्त्रावर त्यांना विश्वास ठेवावासा वाटतो. त्यामुळे त्यांची अवस्था कैचीत सापडल्यासारखी झाली आहे. कारण काही हिंदूशास्त्रे जातिस्थेला उचलून धरतात, इतकेच नाही तर असृश्यतेला देखील उचलून धरतात. तर्कशास्त्र-दृष्ट्या पहाता या दिलदार हिंदू लोकांनी ती विसंगत शास्त्रे सोडून बुद्धाच्या धम्म मार्गाकडे वळले पाहिजे. आणि ही जाणीव त्यांच्यापैकी काहींना होऊ लागली आहे. यावरून दिसून येते की, संपूर्ण भारताच्या दृष्टीने देखील या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे एक आगळे महत्त्व आहे. हिंदूंना तिचे महत्त्व आहे आणि खरे पाहता हिंदू समाजावरच तिचा अमीट परिणाम झाला आहे. भारतीय समाजाला अधिक मानवतावादी व अधिक धर्मनिरपेक्ष बनण्यासाठी ही चळवळ उत्कारक बनत आहे.

(३) खास बौद्ध धर्माचे दृष्टीने सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व.

ऐतिहासिकदृष्ट्या बौद्ध धर्म हा अतिशय पुरातन धर्म आहे. आणि अडीच हजार वर्षांच्या त्याच्या हयातीत त्याला बरेच चढउतार सोसावे लागले. कधी त्याची अतिशय भरभराट झाली; तर कधी त्याला गंभीर पतनाची अवस्था प्राप्त झाली. धम्म स्वतः **अकालिक** म्हणजे काळ ज्याला बांधू शकत नाही असा काळरहित असल्यामुळे तो नामशेष होऊ शकला नाही. परंतु धम्माच्या समाजाधिष्ठित स्वरूपात निश्चितच वेळोवेळी अधःपतन होत गेले. सहाशे सातशे वर्षांपूर्वी तर बौद्धधर्म भारतातून यथार्थतः नाहीसा झाला होता. त्यामुळे मूळ धर्मीया तर जबरदस्त धक्का बसलाच बसला; पण ज्या देशात धम्म जन्मला त्या त्याच्या मायभूमीला देखील हादरा बसला. तद्गतच धर्म मध्य आशियातून आणि जावा-सुमात्रा मधून देखील नाहीसा झाला. अगदी अलीकडच्या काळात इतर अनेक देशातूनही तो एक तर नाहीसा झाला आहे, किंवा दुना अतिशय खच्ची तरी नक्कीच झाला आहे. विशेषकरून साम्यवादाच्या प्रचारासुळे मंगोलियातून त्याचे जवळपास उच्चाटन झाले आहे. तिबेट, व्हियतनाम, कम्बोडिया व लाओस या देशांत त्याची दुर्बल अवस्था झाली आहे. वस्तुस्थिती पाहता आपणास हे कबूल करणे भाग आहे की, गेल्या शेकडो वर्षांपासून बौद्ध धर्माचा अधिकाधिक न्हास होत आला होता आणि जवळ जवळ चाऱ् शतकापर्यंत ही न्हासाची क्रिया अगदी गतिमान झाली होती.

सध्या जगातील दोन प्रदेशामध्ये बौद्ध धर्म खऱ्या अर्थाने उन्नतीच्या मार्गावर आला आहे. पाश्चात्य देशात, इंग्लंड व भारतात विशेषकरून महाराष्ट्र, हे ते दोन प्रदेश होत. इंग्लंडपेक्षा अर्थातच महाराष्ट्रातील वाढ अधिक जोमदार आहे. परमपूज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामुदायिक धर्मान्तराची चळवळ धन्य होय ! त्यामुळेच अलीकडे या महाराष्ट्रात लाखोंनी लोक बौद्ध बनले. या गोष्टीचे महत्त्व केवळ भारतालाच आहे असे नाही, तर अखिल बौद्ध जगताला तिचे महत्त्व आहे. सहा सात शतकांच्या अवनत अवस्थेनंतर भारतात बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवन झाले असे म्हणण्यापेक्षा, आता इतःपर बौद्ध धर्म अवनतीच्या पथावर राहिला नाही असे म्हणणे खऱ्या अर्थाने ठीक होय. अवनतीची क्रिया थांबली आहे; इतकेच नव्हे, तर ती अगदी विरुद्ध दिशेने गतिशील झाली आहे. बौद्ध धर्म आता परत भरभराटीस लागला आहे. डॉ. आंबेडकरांनी आरंभलेल्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे येणेप्रमाणे खास बौद्ध धर्मासाठीही महत्त्व आहे आणि अखिल बौद्ध जगतासाठीही

आहे. खरे पहाता ही. चळवळ संपूर्ण बौद्ध विश्वाला एक आशेचा संदेश आहे. वर-कणी शेकडो वर्षे मृतप्राय दिसणाऱ्या बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवन होऊ शकते, हे या चळवळीने दाखवून दिले आहे. त्याचे पुनरुत्थान जसे भारतात होऊ शकले तसे ते तिबेटमध्येही होऊ शकेल, इतकेच नव्हे तर जिथे जिथे तो मिटला किंवा मिटविल्या गेला तिथे तिथे सर्वत्र त्याचे पुनरुज्जीवन करता येईल. जरी पुनरुत्थित बौद्ध धर्माचे स्वरूप काहीसे भिन्न असले तरी तो धम्मच होय. त्यामुळे बौद्ध धर्माच्या एकूण इतिहासात डॉ. आंबेडकरांच्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीला फार मोलाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे फार मोठा बदल घडून आलेला आहे. अवनतीची प्रक्रिया थांबून जेथून खरोखरीच पुनरुज्जीवनाची प्रक्रिया सुरू झाली अशी ही इतिहासाला कळावणी देणारी घटना आहे. बौद्ध धर्माच्या अभ्युदयाच्या आरंभाचा हा क्षण आहे. पूर्वापेक्षाही अधिक वैभवशाली ठरणार्या आपल्या ऐतिहासिक अस्तित्वातील नव्या कालखंडात, नव्या दालनात प्रवेश करण्याचा हा क्षण आहे.

(४) जगाचे दृष्टीने या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे महत्त्व.

डॉ. आंबेडकरांनी सामुदायिक धर्मान्तराची जी चळवळ सुरू केली ती केवळ धार्मिक मतांतर घडवून आणणारी होती असा संकुचित अर्थ काढण्यात काही हशील नाही. उलट जीवनाच्या अंगाअंगात, धार्मिक अंगात, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, बौद्धिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याचे ती प्रतीक आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे हा बदल व्यक्तिपुरताच मर्यादित नव्हता, तर सऱ्या समाजात सर्वांगीण घडणारा बदल होता. डॉ. आंबेडकरांनी उभारलेली सामुदायिक धर्मान्तराची चळवळ केवळ महान बदलाचेच प्रतीक आहे असे नव्हे; तर एका महान कल्याणकारी बदलाचे प्रतीक आहे. सर्वांगीण सुधारणेचे, सर्वांगीण उन्नतीचे प्रतीक आहे. आणि म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांची बौद्ध धर्मान्तराची चळवळ असा शब्दप्रयोग आपण करीत नाही; तर ही बाबासाहेबांची 'धम्मक्रांती' आहे असे म्हणतो.

हल्ली जगाच्या अनेक भागातील लोकांना आपल्या जीवनाच्या हरेक अंगात चांगला बदल हवा आहे. परंतु तो घडवून आणण्याचा योग्य मार्ग त्यांना माहीत

नाही. काही हिंसेचा वापर करून असा बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात; तर काहींना विज्ञानाच्या व तंत्रज्ञानाच्या जोरावर, तर इतरांना शैक्षणिक प्रसाराच्या जोरावर हा बदल घडवून आणण्याचा असतो. पण पुरेशे यश मिळत नाही. कधी कधी तर सुळीच यश मिळत नाही. पण परिस्थिती मात्र अधिकच बिघडते. याउलट डॉ. आंबेडकरांनी आरंभलेल्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीने मात्र जगास प्रत्यक्षात यश हस्तगत करणाऱ्या क्रांतीचे उदाहरण दाखवून दिले आहे. धम्म-क्रांतीचे— अशा क्रांतीचे की जी पूर्णतः शांततेच्या मार्गाने घडवून आणली आहे. ती एक जिते जागते उदाहरण आहे. आता जे मी म्हणालो की, धम्मक्रांती यशस्वी झाली; त्याचा अर्थ असा नाही की, धम्मक्रांती पूर्णपणे सफल झाली किंवा आता काही काम शिल्लक उरलेले नाही. अर्थातच तशी काही परिस्थिती नाही. तर मला असे म्हणायचे आहे की, शांतीच्या मार्गाने, निर्भेळ धम्म मार्गाने लाखो लोकांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्यात ती पुरती यशस्वी झाली आहे. अशा रीतीने संपूर्ण जगाला डॉ. आंबेडकरांनी आरंभलेल्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे अतिशय मोलाचे महत्त्व आहे. संपूर्ण विश्वाला तिने अचूक दिशा दाखविली आहे.

येणे प्रमाणे डॉ. बाबासाहेबांनी सामुदायिक धर्मान्तराच्या ज्या चळवळीचे शिंग फुंकले तिचे महत्त्व काय ? या दुसऱ्या मुख्य प्रश्नाचे उत्तर आपण पाहिले. इतर भारतीयांना, खास बौद्ध धर्माला आणि संपूर्ण विश्वाला तिचे महत्त्व काय आहे हे आपण पाहिले.

तिसरा मुख्य प्रश्न

डॉ. आंबेडकरांनी उभारलेल्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीपुढे आज ज्या समस्या उभ्या आहेत त्यांचे मूळ कारण कोणते ?

या समस्या अनेक प्रकारच्या आहेत. उदाहरणार्थ— आंतरिक फूट, भरपूर उत्साहाची उगीव, काहीसे अपयश इत्यादि. मात्र या सगळ्यांची मूळ कारणे तीन आहेत ती येणे प्रमाणे :

(१) डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धाचाच धम्म का निवडला याच्या सुस्पष्ट जाणिवेचा अभाव.

(२) सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे खरे मर्म जाणून घेण्यात आलेले अपयश.

(३) कामकाजाची योग्य पद्धत निवडण्यात आलेले अपयश.

डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धाचाच धम्म का निवडला याच्या सुस्पष्ट जाणिवेचा अभाव.

डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धाच्याच धम्माची निवड का केली (म्हणजेच त्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग का केला ? इतर दुसरा कोणताही धर्म न निवडता बौद्ध धर्मच का निवडला ? कोणताही धर्म न निवडता ते तसेच धर्मरहित का राहिले नाहीत ? आणि त्यांनी साम्यवाद का स्वीकारला नाही ?) याची स्पष्ट कल्पना जर आपणास नसली तर आर्यग स्वतःच बौद्ध धम्म का घेतला, किंवा जर अद्याप घेतला नसेल तर तो का म्हणून वेगे उचित आहे या गोष्टी बहुतेक करून आपणास उमगणार नाहीत. उलट बौद्ध धर्म केवळ एक चांगली गोष्ट आहे आणि म्हणून बौद्ध धम्माची दीक्षा घेणे चांगलीच वाव असली पाहिजे अशा काही अंधुकशा अस्पष्ट कल्पनेतच आपण सर्व-सामान्यपणे वावरत राहू.

(२) सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीचे खरे मर्म जाणून घेण्यात आलेले अपयश.

जरी आपणा स्वतःला सामुदायिक धर्मांतराच्या चळवळीचे महत्त्व, मर्यादित स्वरूपात का होईना, आकडून झालेले असले आणि भारताला तिचे महत्त्व काय हे ही कळजे असजे, तरी बहुतेकरून बौद्ध धर्मीय आणि अखिल विश्वाला तिचे महत्त्व काय हे मात्र कळजेले नसते. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे चळवळीविषयी आपला दृष्टिकोण हवा तितका विशाल नसतो. याच कारणांमुळे आपण उत्प्रेरित होत नाही. आपल्या स्वतःपेक्षा फार मोठ्या कार्यात आपण गुंतलो गेलेलो आहोत, अशी भावनाच आपल्या हृदयात उदय पावत नाही. आणि म्हणून आपण सारे एका महान धम्मक्रान्तीचे कार्यास वाहून घेण्याचा विचारच करीत नाही. तर उलट संकुचित दृष्टिकोणांमुळे आपण आपल्याच वैयक्तिक बाबीत व्यस्त राहतो. किंवा जालीत जालत आपल्या मोहल्ल्याचा वा शहराचाच विचार करतो.

(३) कामकाजाची योग्य पद्धत निवडण्यात आलेले अपयश.

आजवर आम्हाला कामकाजाचा उचित मार्गच गवसला नाही. याचा अर्थ असा होतो की, कामाचा नवा मार्ग आपणास मिळाला नाही. अजूनही आपण आपल्या जुन्याच पद्धतीने काम करण्याचे प्रयत्न करीत आहोत. डॉ. आवेडकरांनी घडवून आणलेला बदल हा धम्म बदल होता. ती एक धम्मक्रांती होती. आणि धम्मास अनुकूल असणाऱ्या साधनांनीच आपण धम्मकार्य करू शकू. हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दात मांडायची झाल्यास, आपणात धम्मक्रांतीचे कार्य करण्याचे सामर्थ्य तेव्हाच येईल, जेव्हा दीक्षेमुळे, दीक्षेपासून आपण आपणा स्वतःमध्ये खरोखरच काही बदल घडवून आणला असेल. आपण स्वतः पूर्णपणे बदललेले असू, आपण आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक अंगात क्रांती घडवून आणलेली असू, आपल्या स्वतःचा पुनर्जन्म होऊन आणि स्वतः नवीन जीवन जगत असू, तरच आपल्या हातून धम्मक्रांतीचे कार्य थोडे फार होऊ शकेल. एरव्ही नाही. केवळ त्रिशरण व पंचशील उच्चारून आणि आपण बाबा-साहेबांचे एकनिष्ठ अनुयायी आहोत असे म्हणवून घेणे पुरेसे नाही. दुसऱ्या शब्दात, धम्मक्रांतीच्या कामासाठी आपणास केवळ नवा मार्ग चोखाळून भागणार नाही; तर एक नव्या प्रकारचा धम्म-सेवक शोधायचा आहे. बाबासाहेबांना हे सुस्पष्टपणे दिसत होते. ह्याच कारणास्तव ते म्हणत की, वर्तमान अवस्थेत असलेला मिश्रसंघ धम्म-प्रचार कार्यासाठी निरूपयोगी आहे. बाबांनी असे म्हटले ते यासाठी की, आपणाला आता नव्या प्रकारच्या भिक्खूची आवश्यकता आहे.

याचा अर्थ असाही नाही की, बौद्ध धम्माच्या नव्या प्रकारच्या धम्मसेवकाला प्रत्यक्ष भिक्खूच म्हटले पाहिजे. त्याला कोणतेही नाव देता येईल. त्याला कोणत्याही नावाने संबोधिता येईल. परंतु तो शंभर टक्के बौद्ध असला पाहिजे. ७५ % बौद्ध व २५ % हिंदू नसावा, छे ! ९९% बौद्ध व १ % हिंदू सुद्धा चालणार नाही. याचा अर्थ हा की, त्याने बौद्धासारखा विचार केला पाहिजे, बौद्धासारखे बोलले पाहिजे, बौद्धासारखे वागले पाहिजे. मला असे म्हणायचे नाही की त्याने वेगळा वेषच धारण करावा किंवा इतर लोकांपासून त्याने वेगळे दिसावे. मला केवळ इतकेच म्हणायचे आहे की, प्रत्यक्ष तो पुनर्जन्म झालेल्या माणसासारखा दिसला पाहिजे. अगदी नवीन जीवन जगणाऱ्या माणसासारखा तो दिसला पाहिजे.

समजा तुम्हाला कुणी दहा लाख रुपये दिले तर आता आहात त्यापेक्षा खचितच तुम्ही वेगळे दिसाल. तुम्ही वेगळे दिसाल कारण तुमच्या भावना बदललेल्या असणार. आपल्या नव्या धम्मसेवकांना ब्रतीतही हे असेच आहे. दहा लाखांपेक्षा किती तरी अधिक मौल्यवान अशी तीन रत्ने—बुद्ध, धम्म, आणि संघ— त्याला दिली गेल्यानंतर तो वेगळा दिसायलाच हवा. तो बौद्धासारखा दिसायला पाहिजे. याखेरीज या नव्या धम्मसेवकाने स्वतःला पूर्णपणे त्रिरत्नांस वाहून घेतले पाहिजे. त्याच्या जीवनांत त्याने त्रिरत्नांसच प्राधान्य दिले पाहिजे. सर्वात महत्त्वाचे स्थान दिले पाहिजे. नोकरांपेक्षाही अधिक महत्त्वाचे, आपली पत्नी आणि कुटुंबापेक्षाही अधिक महत्त्वाचे, आपल्या भौतिक यशापेक्षाही अधिक महत्त्वाचे आणि आराम— विश्रांती यापेक्षाच नव्हे तर प्रत्यक्ष स्वतःच्या जीवनापेक्षाही अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. आणि म्हणूनच शक्य असेल तेथे हा नवा धम्म सेवक धम्म कार्यास पूर्णपणे वाहून घेणारा असला पाहिजे. त्याने आपला संपूर्ण वेळ आणि शक्ती धम्मकारणासाठी खर्ची घातली पाहिजे.

या नव्या धम्म सेवकास धम्माचे ठीक ठीक ज्ञान असले पाहिजे आणि त्याने प्रत्यक्षात धम्माचे आचरण केले पाहिजे. शीलांचे पालन केले पाहिजे. विशेषतः दस-कुसल धम्माचे पालन केले पाहिजे आणि ध्यान-भावनेचा सराव करीत राहिले पाहिजे. तो कम्बूत काम करील, प्रसंगी स्वतःच्या दोन हातांनी देखील अविरत काम करील. तो केवळ इतरांना 'हे करा, ते करा' असे सांगणारा नेता असणार नाही. तो स्वतःच उदाहरण वास्तू देईल. परंतु या सर्व गोष्टींपेक्षा सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही की, हा नवा धम्मसेवक खास धम्मास अनुकूल अशाच मार्गाने धम्मक्रांतीचे कार्य करील. मैत्री, कष्टा व प्रज्ञा यांच्या माध्यमातून तो धम्मासाठी झटेल. याशिवाय हा नवा धम्मसेवक, हे नवे धम्मसेवक संघटितरीत्या एकमेकास सहकार्य करून काम करतील—ते टीम वर्क (चमूतील सगळ्यांचे, प्रत्येकाचे काम) समजून कार्य करतील. या टीमचा किंवा चमूचाच संघ बनेल, महासंघ बनेल, आणि खरे पाहता हा महासंघ (सर्वात मोठा कल्याणमयी संघ) भारतातच नव्हे तर जगभर वेगवेगळ्या देशात कार्य करील. सर्व प्राणिमात्रांच्या सुखासाठी आणि हितासाठी तो झटेल. अशा प्रकारचा महासंघ असल्यावर डॉ. आंबेडकरांनी उभारलेल्या सामुदायिक धर्मान्तराच्या चळवळीला आज ज्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागत आहे ते सारे

कायमचे सुटतील. कारण धम्मक्रांतीसाठी नवा मार्ग आपण अनुसरलेला असेल, मिळून मिसळून एकसंघ काम करण्याची नवीन पद्धती आपण अंगीकारलेली असेल.

हे ऐकून आपणास आनंद होईल की, इंग्लंडमध्ये आम्ही अशा प्रकारचा महासंघ अस्तित्वात आणला आहे. १९६७ साली मी तो स्थापन केला आणि त्यामुळेच इंग्लंडमध्ये बौद्ध धम्माची जोमाने भरभराट सुरू झाली आहे. इंग्लंडमध्ये या महासंघाला 'वेस्टर्न बुद्धिस्ट आर्डर' या नावाने ओळखले जाते आणि भारतात त्यालाच 'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ' हे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. हल्ली त्यातील धम्मचारी भारतासह जगातल्या आठ वेगवेगळ्या देशांमध्ये केन्द्रे चालवीत आहेत व नियमित कार्यक्रम पार पाडीत आहेत. ज्यांनी बुद्ध, धम्म व संघ यासाठी स्वतःस पूर्णपणे वाहून घेतले आहे; जे दशकुसल धम्मांचे म्हणजेच दसशीलांचे पालन करतात असे शंभर टक्के बौद्ध असणारे लोकच त्यात आहेत. या विषयावर मी आपणास सांगावे आणि आपणासही ऐकण्यास रुचावे असे पुष्कळच आहे. परंतु खेद वाटतो की, आज रात्रौ आपणाजवळ अधिक वेळ नाही. आपणा सर्वांशी बोलण्याची आणि माझे काही विचार आपणासमोर मांडण्याची संधी लाभल्याबद्दल मला अतिशय आनंद होत आहे. डॉ. आवेडकरांनी बौद्ध धम्माच्या सामुदायिक धर्मांतराच्या प्रचंड चळवळीचे शिंग का फुंकले याची सुस्पष्ट कल्पना, त्याजबरोबर त्या चळवळीचे अत्युच्च महत्त्व आणि ज्या प्रश्नांना त्या चळवळीला आज तोंड द्यावे लागत आहे त्यांची मूळ कारणे, याची आपणास अधिक स्पष्ट जाणीव झाली असेल अशी मी आशा बाळगतो. मला आशा आहे की, तुम्ही स्वतः आता स्वष्टपणे पाहू शकाल की, 'धम्म हाच एकमात्र पर्याय आहे'. हिंदुधर्मास असणारा एकमेव पर्याय आहे; दुःखावर असणारा पर्याय आणि पिळवणुकीवर असणारा एकमेव पर्याय! केवळ भारताचेच दृष्टीने नव्हे, तर साऱ्या जगाचे दृष्टीने

मला आशा आहे; परम पूज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उभारलेली धम्म-
क्रांती सतत प्रसार पावेल, त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ सतत वाढेल आणि मास मुव्हमेन्ट
व दि बुद्धिस्ट ब्रदरहुड सतत यश संपादन करीत राहील.

धम्माच्या भल्यासाठी, बौद्ध धम्माच्या भल्यासाठी आपण एकमेकांशी सहकार्य
करीत राहू या !

त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाविषयी थोडक्यात !

मनुष्यत्वाच्या परिपूर्ण विकासाचा देदीप्यमान आदर्श म्हणजे 'बुद्ध'. त्या बुद्धत्वाची प्राप्ती करण्याचा बुद्धाने दाखविलेला मार्ग म्हणजे 'धम्म' आणि त्या धम्ममार्गाचे आचरण करण्यास प्रतिज्ञाबद्ध झालेल्यांचा समुदाय म्हणजे 'संघ' ही तीन रत्ने होत. या त्रिरत्नांना, या तीन जीवन्मूल्यांना सर्वस्व मानणाऱ्या व्यक्तींचा समाज म्हणजे 'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ' होय.

येथे 'त्रैलोक्य' म्हणजे 'त्रिलोकांशी' संबंधित. बौद्ध धम्मानुसार हे त्रिलोक (भिंवा अस्तित्वाच्या तीन पातळ्या) म्हणजे 'कामलोक' किंवा 'कामधातु' अर्थात् ऐहिक तृष्णा, 'रूपलोक' (किंवा 'रूप धातु') अर्थात् आकारधारी सृष्टी आणि 'अरूप लोक' (किंवा 'अरूप धातु') अर्थात् आकारहीन सृष्टी होत. हे त्रिलोकच आपल्या संस्कारमय अस्तित्वाचे घटक आहेत. तसेच 'त्रिलोक' म्हणजे जीवनाच्या तीन अवस्था. म्हणजेच भौतिक जीवन, सांस्कृतिक जीवन आणि धार्मिक जीवन होत. या तिन्ही जीवनावस्थांच्या विकासाशी बौद्ध धम्म संबंधित आहे. औद्योगिक दृष्ट्या त्रिलोक म्हणजे विकसित जग, विकसनशील जग आणि अविकसित जग असेही म्हणता येईल. सारांश 'त्रिलोक' म्हणजे संपूर्ण जग होय.

'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघातील' सर्व सदस्य हे पू. महास्थविर संघरक्षित यांच्या-कडून खाजगी आणि सार्वजनिक समारंभात 'त्रिशरण' ग्रहण करून 'दसशील' उपासक दीक्षा घेतात. (हे दसशील म्हणजे बौद्धांच्या सर्वांगीण नैतिक आचरणाची परंपरागत अशी मूलभूत शिक्षण होय.) हे समासद्वय केवळ गृहस्थ किंवा गृहत्याग केलेल्यांसाठीच मर्यादित नाही; तर ते सर्वांच्या साठी मुक्त आहे. मात्र त्यांनी 'त्रिरत्नांना' आपापल्या जीवनातील सर्वश्रेष्ठ आदर्श मानून आपल्या वैयक्तिक विकासासाठी प्रतिज्ञाबद्ध झाले पाहिजे. असे प्रतिज्ञाबद्ध दसशील उपासक एकत्र येऊन स्वतःचा वैयक्तिक विकास साधता साधता धम्म-प्रचार व प्रसाराचे कार्य करीत असतात.

या चळवळीची स्थापना पू. महास्थविर संघरक्षित यांनी केलेली आहे. ते मूळचे इंग्लंडचे रहिवासी असून त्यांनी २० वर्षे भारतात धम्माध्ययन आणि आचरण

(पान ३२ वरून)

करण्यात घालविली आहेत. सन १९४९ साली त्यांनी कुसीनारा येथे महास्थविर उ. चंद्रमणी यांच्या हस्ते श्रामणेर दीक्षा घेतली. नंतर काही काळ भिक्षू जगदीश काश्यप यांच्याबरोबर राहून अध्ययन केले. पुढे कॅलीम्पॉंग येथे विहाराची स्थापना करून १४ वर्षे घम्माचरणात घालविली. त्याच काळात त्यांनी अनेकविध धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन केले आणि महाबोधि पत्रिकेचे संपादक म्हणून कार्य पाहिले. त्यांनी विपुल लिखाण केलेले असून त्यांचा 'सर्व्हे ऑफ बुद्धिझम' हा ग्रंथ जगन्मान्य झाला आहे.

सन १९४९ ते १९५६ चे काळात त्यांनी तीन वेळा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भेट घेतली. पू. बाबासाहेब आंबेडकरांनाही ते केवळ आदर्श भिक्षूच वाटले नाहीत तर घर्मान्तराच्या चळवळीस मार्गदर्शन करण्यास सर्वथा योग्य भिक्षू वाटले. बाबासाहेबांच्या निधनानंतर ते दरवर्षी हिवाळ्यात महाराष्ट्रात येऊन धम्म चळवळीस मोठा हातभार लावीत असत.

सन १९६४ साली ते इंग्लंडला परतले आणि तेथे त्यांनी धम्म-चळवळीची स्थापना केली. त्यासाठी त्यांनी 'फ्रेन्डस् ऑफ दि वेस्टर्न बुद्धिस्ट ऑर्डर (पाश्चात्य बौद्धमहासंघ साहाय्यक गण)' आणि 'वेस्टर्न बुद्धिस्ट ऑर्डर (पाश्चात्य बौद्धमहासंघ)' यांची स्थापना केली. ही चळवळ मोठ्या वेगाने सर्व इंग्लंडमध्ये पसरली आणि आता इंग्लंडमध्येच नव्हे तर सर्व युरोप खंड आणि न्यूझिलंडमध्येही तिच्या शाखा निर्माण झाल्या आहेत. आता अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियात देखील नव्या शाखा स्थापन झाल्या आहेत. या धम्म चळवळीस लागणारे अर्थसहाय्य बुद्धाच्या 'सम्यक् आजीव' या शिकवणीनुसार निरनिराळ्या सहकारी उद्योग-व्यवसायाची स्थापना करून त्यातून होणाऱ्या नफ्यातून, तसेच आध्यात्मिक कुल, शिबिरे आणि धार्मिक प्रकाशने याद्वारा उभारले जाते. हे सर्व कार्य धम्मचारी / धम्मचारिणी आणि धम्म मित्र करीत असतात.

पश्चिमेमध्ये धम्म चळवळ आता स्वयंपूर्ण आणि सामर्थ्यवान झाली असल्यामुळे पू. महास्थविर संघरक्षितजी भारतातील बौद्ध बांधवास, पूर्वी कधीही शक्य झाले नाही अशा पद्धतशीरपणे आणि सार्थ मार्गाने साहाय्य करण्यास सिद्ध झाले आहेत. 'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ साहाय्यक गण पुणे' ही त्याची परिणती होय !

शील, समाधि, प्रज्ञा

**SILA, SAMDHI, PRAJNA:
MORALITY, MEDITATION AND WISDOM**

शील, समाधि, प्रज्ञा

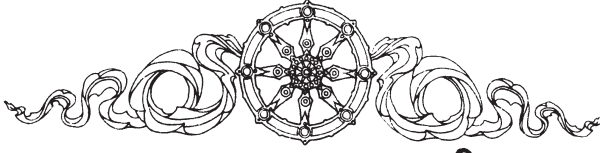

महास्थविर संघरक्षित

अनुक्रमणिका

१	
नवसमाजाचा पाया - शील	३
२	
धम्मक्रांतीचे बीज - समाधि	१९
३	
अस्तित्वाचे सत्यदर्शन - प्रज्ञा	३५

नवसमाजाचा पाया-शील

धम्मबंधू-भगिनीनो,

आज मी माणसाबद्दल बोलून सुरुवात करू इच्छितो. बौद्ध धम्मामध्ये माणसाला फारच महत्वाचे स्थान लाभलेले आहे. वस्तुतः बौद्ध धम्माच्या केन्द्रस्थानी देवाची नव्हे, तर माणसाची स्थापना केलेली आहे. कारण बौद्ध धम्मात देवाला काही स्थान नाही. बौद्ध धम्मात केवळ माणसालाच प्रमुख स्थान लाभलेले आहे आणि तेसुद्धा माणसाच्या विकासाच्या विविध अवस्थांनुसार ! म्हणून बौद्ध धम्म आपले सर्व लक्ष माणसावर केन्द्रित करतो. म्हणूनच आज मी माणसाबद्दल बोलून सुरुवात करणार आहे.

आजच्या उत्क्रांती शास्त्रानुसार आपण समजतो त्या माणसाची निर्मिती होऊन केवळ पाच लक्ष वर्षेच झाली आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या ज्ञात असलेल्या काळापर्यंत जाऊन बोलायचे झाले तर या पाच लक्ष वर्षांपैकी मानवाला एक सामाजिक प्राणी म्हणून समाजामध्ये राहावयास लागून केवळ दहा किंवा पंधरा हजार वर्षेच झाली आहेत आणि त्यापूर्वीच्या काळासंबंधी बोलायचे म्हटले तर आपणास केवळ अद्भुत दंतकथाच माहिती असल्याने इतिहासपूर्व काळातील मानवाबद्दल आपणास विशेष अशी माहिती मिळत नाही. तरीही ह्या प्रागैतिहासिक मानवाबद्दल आपणास हल्ली अधिकाधिक काही शिकावयास मिळत आहेच. कधी कधी आपण जेव्हा एखाद्या प्राचीन शहराच्या अवशेषाचे उत्खनन करतो, तेव्हा त्या प्राचीन काळांतील माणसे कशा प्रकारे जीवन जगली होती, यांची आपणास माहिती मिळते आणि अशा रीतीने जरी आपणास त्या प्राचीन प्रागैतिहासिक काळाची फारशी माहिती नसली, तरी आपणास एक गोष्ट मात्र नक्कीच माहित आहे आणि ती म्हणजे प्रत्यक्ष

माणसामध्ये आणि तो राहात असलेल्या समाजामध्येही काही बदल, काही स्थित्यंतरे घडून येत होती. येथे एक मोठी मजेशीर गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी. ती म्हणजे ' आपण इतिहास काळात जितके मागे जातो, तितकी बदलण्याची प्रक्रिया मंदावत जाते ' ही होय. याउलट आपण सद्यस्थितीच्या जितके सन्निध येतो, तितकी बदलाची क्रिया गतिमान झाल्याचे आपणास दिसते.

विशेष करून गेल्या पाचशे वर्षांचे कालावधीत सामाजिक बदलाची क्रिया अत्यंत वेगवान झालेली असून गेल्या तीस-चाळीस वर्षांचे कालावधीत हीच गती पूर्वपेक्षा, पाश्चिमात्य देशांत विशेष गतिमान झालेली दिसते. याचे कारण काय असावे ? समाजामध्ये बदल कां घडून येत असतात ? **प्रचलित समाजव्यवस्थेस विदून गेल्यामुळेच त्या त्या समाजामध्ये बदल घडून येतात, हे याचे निश्चित कारण होय.** जुन्या समाजव्यवस्थेला माणसे विदून जातात आणि मग त्यांना नव्या समाजव्यवस्थेची आवश्यकता भासू लागते.

येथे भारतातच २५ वर्षांपूर्वी एक महान सामाजिक बदल घडून आला होता. आजपावेतो जगाने क्वचितच पाहिला असेल असा तो प्रचंड सामाजिक बदल होता. अर्थात १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे घडलेल्या महान ऐतिहासिक धर्मान्तराच्या प्रसंगाबद्दल मी हे बोलत आहे. मग हा महान सामाजिक बदल कां घडून आला होता ? त्याचे कारण म्हणजे लाखो लोकांचे मनांत जुन्या हिंदू समाजाबद्दल निर्माण झालेला तिटकारा होय. सवर्ण हिंदू समाजाचे दृष्टीने ती समाजव्यवस्था मोठ्या समाधानाची बाब असेलही, परंतु लक्षावधी दलिताने (अवर्णांचे) दृष्टीने मात्र असा समाज होता केवळ एक नरक ! अन्यायाचा नरक ! दैन्यावस्था आणि पिळवणुकीचा नरक ! तो होता दारिद्र्याचा आणि अज्ञानाचा नरक !

आज सकाळी मी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सन १९३६ साली मुंबईमध्ये दिलेले एक भाषण वाचीत होतो. त्यामध्ये आपण हिंदूधर्म आणि जुना हिंदूसमाज का सोडणार आहोत याची कारणे सांगताना बाबासाहेबांनी आपल्या स्वतःच्या जीवनातीलच तीन प्रसंग सांगितलेले आहेत. हे प्रसंग अतिशय बोलके आणि लक्षात घेण्यासारखे आहेत. त्यातील पहिले दोन प्रसंग त्यांच्या बालपणातील

आहेत. ते जेव्हा पाच किंवा सहा वर्षांचे होते तेव्हाचे आहेत. तेव्हा त्यांचे वडील सैन्यामध्ये अनेक वर्षे नोकरी करून सेवानिवृत्त झाले होते आणि आपल्या सर्व कुटुंबासह साताऱ्यास राहाण्यास गेले होते. साताऱ्यास जाईपर्यंत त्यांचे जीवन सैनिकांच्या वसाहतीत व्यतीत झाले होते. त्यामुळे बाह्य जगाशी त्यांचा फारसा संबंध आलेला नव्हता. साताऱ्याला गेल्यानंतर मात्र अगदी बाल्यावस्थेतच बाबासाहेबांना दिसून आले की कोणताही न्हावी त्यांचे केस कापण्यास तयार नव्हता. त्यामुळे त्यांचे वडीलबहिणीस त्यांचे केस कापावे लागत असत. त्याचे काय कारण असावे हे त्यांना तेव्हा कळत नसल्यामुळे त्यांना केवळ आश्चर्य वाटत असे. परंतु नंतर आपण अस्पृश्य असल्यामुळे न्हावी आपले केस कापीत नाहीत, हे त्यांना कळून चुकले. केवळ पाच किंवा सहा वर्षांचे कोवळे वय असतांनाचा हा त्यांचा अनुभव आहे.

दुसऱ्या प्रसंगात तर त्यांचे वडिलांचाही समावेश आहे. तेव्हा त्यांचे वडिल गोरेगांवला राहत असत आणि मुलांनी आपणास तेथे येवून भेटावे म्हणून त्यांनी पत्र पाठविले होते. मुले मग आगगाडीने तिकडे निघाली. तरुण भिवाने पूर्वी कधी आगगाडीने प्रवास केलेला नव्हता. त्यामुळे त्याला आता मोठा आनंद झाला होता. सर्व कुटुंबिय मंडळींनी नवे कपडे घातले होते. त्यामुळे सर्वजण मोठे रूबाबदार दिसत होते. परंतु रेल्वेस्टेशनवर उतरल्यावर आपले वडिल आपणांस न्यावयास आलेले नाहीत असे त्यांना दिसले. कारण त्यांना पाठविलेले पत्र वेळेवर मिळाले नव्हते. रेल्वेस्टेशनपासून गोरेगांव खूप दूर असल्यामुळे त्यांनी बैलगाडी करण्याचा प्रयत्न केला. पण कोणीही गाडीवान अस्पृश्यांच्या मुलांस नेण्यास तयार नव्हता. म्हणून बैलगाडी मिळणेही दुरापास्त झाले. शेवटी सायंकाळच्या वेळी एक गाडीवान तयार झाला, पण आपण स्वतः गाडी हाकणार नाही या बोलीवर ! म्हणून त्या पांच-सहा वर्षांच्या बाल भिवालाच गाडी हाकावी लागली. गोरेगाव खूपच दूर होते आणि मार्गात त्यांना प्यावयास पाणीही मिळणे अशक्य झाले. ते अस्पृश्य असल्यामुळे त्यांना कोणीच पाणी देण्यास तयार नव्हते. म्हणून भाकरी खातेवेळी त्यांना एका नाल्याचे पाणी प्यावे लागले. बाबासाहेबांनी म्हटले आहे की ' नाल्याचे पाणी अतिशय अस्वच्छ होते आणि त्यात बऱ्याच प्रमाणात चिखल आणि शेण

मिसळलेले होते.

तिसरा प्रसंग अनेक वर्षांनंतर घडलेला आहे. तो बाबासाहेब इंग्लंडवरून परत आल्यानंतर घडलेला आहे. त्यांनी इंग्लंडमधील आपले शिक्षण बडोदे सरकारच्या शिष्यवृत्तीमुळे यशस्वीपणे पूर्ण केले होते. म्हणून इंग्लंडहून परत आल्यानंतर त्यांनी बडोदे सरकारची नोकरी पत्करली आणि नोकरीवर रुजू होण्यासाठी ते बडोद्यास गेले. परंतु तेथे पोहोचल्यावर त्यांना राहण्यासाठी कोठेही खोली मिळेना. ते अस्पृश्य असल्यामुळे कोणीही हिंदू किंवा मुसलमान त्यांना राहण्यास खोली देण्यास तयार नव्हता. जरी बाबासाहेबांनी पाश्चात्य पद्धतीचा सूट घातलेला असला; जरी ते उच्चविद्याविभूषित असले आणि अतिशय सुंदर इंग्लिश बोलत असले, तरी त्याचा काही एक परिणाम झाला नाही. कारण ते अस्पृश्य होते. म्हणून त्यांना राहावयास खोली मिळू शकली नाही.

अशा या कठिण परिस्थितीत करावे तरी काय ? म्हणून त्यांनी एक पारशी नाव धारण केले आणि पारशी खानावळीत राहावयास गेले. परंतु ते कोण आहेत हे दुसऱ्याच दिवशी लोकांना कळले. भारतातील लोक एखाद्याची जात कशी चटकन शोधून काढतात, याची आपणांस कल्पना आहेच. त्यांना कोणाबद्दल सर्वात पहिली जी गोष्ट माहीत करून घ्यायची असते, ती म्हणजे त्याची जात होय. तुम्ही चांगले आहात की वाईट याची त्यांना पर्वा नसते. तुम्ही विद्वान आहात की अडाणी, याचीही त्यांना काही पर्वा नसते. त्यांना एकच प्रश्न महत्वाचा वाटतो, तो म्हणजे 'तुमची जात कोणती ?' या अशा प्रवृत्तीची मला स्वतःला चांगलीच जाणीव आहे. कारण मला स्वतःलाच याचा अनेकदा अनुभव आलेला आहे. विशेष करून मी दक्षिण भारतात असताना रस्त्याचे कडेने मी शांतपणे चालत असायचा आणि एखादा अगदीच अनोळखी माणूस माझेजवळ यायचा आणि विचारायचा, "तुमची जात कोणती ?" "मी कोणत्याही जातीचा नाही" असे उत्तर द्यायचो. पण ते ऐकल्यावर मी जणू काही एखादा वेडा असावा, अशा नजरेने तो मजकडे पाहायचा. तर असा माझा स्वतःचा अनुभव आहे. म्हणून पारशी म्हणून पारशी खानावळीत राहावयास गेलेल्या बाबासाहेबांना ते नेमके कोण आहेत, हे लोकांनी अगदी दुसऱ्या दिवशी शोधून काढले असल्यास काही नवल नाही. मग २५-३० पारशी काठ्या

हातात घेऊन त्या खानावळीकडे हुल्लड करीत गेले आणि बाबासाहेबांना ताबडतोब तेथून निघून जाण्याची आणि न गेल्यास ठार मारण्याची धमकी दिली. पारशी लोक काही हिंदू नव्हते. परंतु शतकानुशतके भारतात राहिल्यामुळे तेसुद्धा हिंदूच्या जातिव्यवस्थेच्या प्रभावाखाली आले होते. म्हणून त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना आपल्या खानावळीतून हाकलून दिले. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांना आपल्या नोकरीवर पाणी सोडून पुन्हा मुंबईस परतावे लागले.

या प्रसंगांचा डॉ. आंबेडकरांवर विलक्षण परिणाम झाला. त्यांचे अंतःकरण खोलवर दुखविले गेले. माणसाने आपल्यासारख्या माणसाला एवढ्या अमानुषपणे वागणूक द्यावी, ही किती भयंकर गोष्ट आहे, याची त्यांना कल्पना आली. याप्रमाणे दिवसेनुदिवस ते जुन्या- पुराण्या हिंदू समाजास विटत गेले आणि शेवटी त्यांनी हिंदूधर्माचा त्याग करून बौद्धधर्माचा स्वीकार करण्याचा निश्चय केला आणि मी अगोदर सांगितल्याप्रमाणे पुढे १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी तो महान सार्वजनिक धर्मान्तराचा सोहळा पार पडला.

पण येथे एक प्रश्न निर्माण होतो. तो म्हणजे डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचाच स्वीकार कां केला ? केवळ हिंदूधर्माचा त्याग करून इतर कोणताही धर्म न स्वीकारता ते तसेच कां राहिले नाहीत ? नाही तरी आज मितीस जगातील आणि विशेष करून साम्यवादी राष्ट्रातून अनेक लोक धर्मविरहीत राहतातच की ! खरे पाहता साम्यवादी राष्ट्रातील लोक तर धर्माच्या अगदीच विरोधी असतात. आणि काही साम्यवादी देशांमध्ये तर धर्माच्या नावाने केल्या जाणाऱ्या सर्व प्रकारच्या वाईट गोष्टींची कल्पना देणारी वस्तुसंग्रालयातून प्रदर्शने दाखविली जातात. आणि अशा एखाद्या वस्तुसंग्रहातील एखादा विभाग हिंदूच्या जाती-व्यवस्थेची कुप्रथा दाखविण्यासाठी ठेवलेला असेल यात काही शंका नाही, मग डॉ. आंबेडकरांनी बुद्ध धर्माचा स्वीकार कशासाठी केला ? केवळ हिंदूधर्माचा त्याग करून ते तेथेच कां थांबले नाहीत ? याची तीन कारणे आहेत.

सर्वप्रथम डॉ. आंबेडकर स्वतः मोठ्या धार्मिक प्रवृत्तीचे होते. धर्माबद्दल त्यांचे मनात गाढ श्रद्धा होती. विशेषतः भगवान बुद्धाचे बाबतीत त्यांचे मनात मोठ्या श्रद्धेचा आणि भक्तीचा भाव होता. जेव्हा ते केवळ एक शाळकरी मुलगा होते,

तेव्हा कोणीतरी त्यांना "Light of Asia" (आशियाचा प्रकाश) हे बुद्धजीवनावरील सुंदर काव्य असलेले पुस्तक दिले होते आणि या पुस्तकाचा त्यांचे मनावर सखोल परिणाम झाला होता.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, "माणूस वस्तुतः धर्माशिवाय जगूच शकत नाही" याबद्दल त्यांची खात्री पटली होती. 'माणूस हा मुख्यतः धार्मिक प्रवृत्तीचा प्राणी आहे' अशी त्यांची श्रद्धा होती आणि धर्माशिवाय माणूस खऱ्या अर्थाने सुखी आणि यशस्वी होऊ शकत नाही असा त्यांचा विश्वास होता. मार्क्सवादी साम्यवादाशी ते सहमत झाले नाहीत ते याच मुद्यावर. म्हणून एखाद्याने एखाद्या धर्माचा त्याग केला तर त्याला दुसरा धर्म स्वीकारणे भाग आहे अशी बाबासाहेबांची श्रद्धा होती.

तिसरी गोष्ट म्हणजे, सदाचरणाचे अर्थाने समाजाचे नियमन करण्यासाठी धर्माची आवश्यकता असते, असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत असे. या ठिकाणी त्यांच्या "भ. बुद्ध आणि त्यांच्या धम्माचे भवितव्य" या १९५० साली लिहिलेल्या लेखातून मी खालील गोष्ट उद्घृत करू इच्छितो. ते म्हणतात की, "समाजाला सुसंघटीत ठेवण्यासाठी कायद्याचे किंवा नीतिमतेचे बंधन आवश्यक आहे. जर दोहोपैकी एकही बंधन नसेल तर समाज छिन्नविछिन्न झाल्याशिवाय राहाणार नाही. " त्यांनी पुढे असे म्हटले आहे की, "कायद्याच्या बंधनामुळे अल्पसंख्य समाजकंटकांना आळा बसतो, तर नीतिमतेमुळे बहुसंख्य समाजाचे नियमन होते. " येथे मग एक मोठा चित्तवेधक प्रश्न निर्माण होतो. अर्थात हा प्रश्न काही डॉ. आंबेडकरांनी उपस्थित केलेला नाही तर तो या क्षणी माझ्याच मनात निर्माण झालेला आहे. जर समाजामधील नीतिमता मोठ्या प्रमाणात कोसळली गेली तर काय होईल ? जेव्हा मोठ्या प्रमाणावर लोकांचा धर्मावरील विश्वास उडून जातो तेव्हा काय होते ? हा अतिशय महत्वाचा प्रश्न आहे. कारण आज पाश्चिमात्य देशात नेमके असेच घडू लागले आहे. अनेक लोकांचा, खरे पाहता, लक्षावधी लोकांचा ख्रिश्चन धर्मावरील विश्वास उडून गेला आहे. आणि अर्थातच या ख्रिश्चन धर्माच्या बंधनामुळेच पाश्चिमात्य समाज शेकडो वर्षे सुसंघटीत राहिला होता. परंतु आज मात्र ख्रिश्चन धर्म अशा रीतीने समाजाचे नियमन करण्याला समर्थ राहिलेला नाही आणि समाज विश्रृंखल बनण्याची चिन्हे इतस्ततः दिसून येत आहेत.

अशा रीतीने हिंदूधर्माचा त्याग करूनच डॉ. आंबेडकर थांबले नाहीत तर त्यांनी बुद्ध धम्माचा स्वीकार सुद्धा केला याची ही तीन कारणे होत. प्रथम ते स्वतः अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीचे होते. दुसरे माणूस हा मुख्यतः धार्मिक प्रवृत्तीचा असतो असा त्यांचा विश्वास होता आणि तिसरे, नीतिमतेच्या दृष्टीने समाजाचे नियमन होण्यासाठी धर्माची अत्यंत आवश्यकता असते, यावर त्यांचा विश्वास होता. येथे एका मुद्यावर विशेष जोर दिला पाहिजे. तो म्हणजे डॉ. आंबेडकरांना केवळ जुन्या समाजाचा म्हणजेच जुनाट हिंदू समाजाचा त्यागच करायचा नव्हता, तर त्यांना नवसमाज निर्माण करावयाचा होता आणि समाजधारणेसाठी धर्माची गरज असल्यामुळे (कारण समाज एकसंघ ठेवण्यासाठी धर्म आवश्यक असतो) त्यांना नव्या धर्माचा स्वीकार करावा लागला.

पण कोणता नवा धर्म स्वीकारायचा ? शेवटी त्यांनी बुद्धाच्या धम्माचीच निवड केली हे आपणा सर्वास ठाऊक आहेच. या निवडीचीसुद्धा अनेक कारणे होती. येथे मात्र मी केवळ एकाच कारणाचा उल्लेख करणार आहे. बौद्धधम्म नीतिमतेला अतिशय महत्त्व देत असल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी त्याची निवड केली. येथे त्यांच्या “भ. बुद्ध आणि त्यांच्या धम्माचे भवितव्य” या लेखातून मी पुन्हा एकदा एक उद्धरण देऊ इच्छतो, ते म्हणतात, ‘ हिंदूधर्माची उभारणी काही नीतिमतेवर झालेली नाही. आणि जी काही नीतिमत्ता हिंदूधर्मामध्ये पाहावयास मिळते ती त्या धर्माचे अविभाज्य अंग नाही. कारण नीतिमत्ता त्या धर्मात सामावलेली नाही, तर एक स्वतंत्र प्रेरणा आहे आणि हिंदूधर्माचे एक आचार बंधन म्हणून नव्हे, तर एक सामाजिक गरज म्हणून ती तगून राहिली आहे. पण बुद्धाचा धम्म म्हणजे सदाचार होय आणि त्यात सदाचार नसेल तर तो बुद्धाचा धम्म राहूच शकत नाही. बौद्धधम्मात देव नाही ही गोष्ट खरीच. पण बाकीच्या धर्मात देवाचे जे स्थान आहे तेच बुद्धाचे धम्मात सदाचाराचे स्थान आहे.’ बाबासाहेबांचे म्हणणे हे असे आहे. त्यांना एक नव- समाज निर्माण करायचा होता आणि त्याची स्थापना सदाचारावरच करायची होती. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी बुद्धाच्या धम्माचीच निवड केली.

आता बौद्धांची नीतिमत्ता किंवा शील आपणास मुख्यतः त्यांच्या पंचशीलांचे किंवा दशशीलांचे स्वरूपात पाहावयास मिळते आणि ही शीले खरोखरच अत्यंत

महत्वाची होत. त्यांचे आणखी वेगळे महत्व प्रतिपादन करण्याची काही गरज नाही. पण बौद्धांच्या सदाचाराचा म्हणजेच त्यांच्या शीलाचाराचा विचार एका वेगळ्याच दृष्टिकोनातून करणे शक्य आहे. आपल्या ' भ. बुद्ध आणि त्यांच्या धम्माचे भवितव्य ' या लेखात डॉ. आंबेडकरांनी अशाच प्रकारे एका नव्या दृष्टीकोनातून हा विचार मांडलेला आहे. मी आज डॉ. आंबेडकरांचे लिखाणाची खूपच पुनरुक्ती करीत आहे हे पाहून तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. पण असे करणे आवश्यक आहे. कारण डॉ. आंबेडकरांनी नेमके काय म्हटले आहे ते जाणणे आवश्यक आहे. लोक म्हणत असतात की, ' डॉ. आंबेडकरांनी असे म्हटलेय, किंवा तसे म्हटलेय. त्याचप्रमाणे 'बुद्धाने असे म्हटलेय' किंवा 'तसे म्हटलेय.' काही लोक तर ' बुद्धाने देव आहे असे म्हटले आहे ' असे सुद्धा म्हणतात ! मग जेव्हा लोक असे काही बोलत असतात तेव्हा आपण त्यांना विचारले पाहिजे की, " बुद्धाने असे कोठे म्हटले आहे ? ते सूत्र मला दाखवा. " जेव्हा लोक " डॉ. आंबेडकरांनी असे म्हटले आहे की किंवा तसे म्हटले आहे " असे म्हणतात, तेव्हा आपण त्यांना विचारले पाहिजे की, असे डॉ. आंबेडकरांनी कोठे म्हटले आहे आणि केव्हा म्हटले आहे ते दाखवा. कारण डॉ. आंबेडकरांनी खरोखरीच काय म्हटले आहे हे आपणास ठाऊक असले पाहिजे. जोपर्यंत आपण बाबासाहेबांचे म्हणणे माहित करून घेत नाही तोपर्यंत आपण त्यांच्या मार्गाचे आचरण करू शकणार नाही. म्हणून या बौद्धांच्या शीलाचारासंबंधी डॉ. आंबेडकरांना नेमके काय म्हणायचे आहे ते आपण त्यांच्या ह्या लेखामधून पुन्हा एकदा पाहू या. त्यांनी म्हटले आहे. "सामाजिक नीतिमतेचे बंधन म्हणून धर्माने स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या मूलभूत तत्वांचा अंगिकार केलाच पाहिजे. जर धर्माने समाजजीवनाच्या या तीन मूलभूत तत्वांचा अंगिकार केलाच नाही तर तो धर्म नष्ट होईल." म्हणून या तीन मूलभूत तत्वांचा आपण विचार करू या आणि तो विचार आपण बुद्धांच्या धर्माचे दृष्टिकोनातून करू या.

सर्वप्रथम, "स्वातंत्र्य" हे मूलभूत तत्व घेऊ. मराठी भाषेतही असेच काही आहे किंवा नाही हे मला ठाऊक नाही; पण इंग्लिश भाषेत मात्र आम्ही "स्वातंत्र्य" (Liberty) आणि "विमुक्ती" किंवा "मुक्ती" (freedom) यात फरक करीत

असतो, “स्वातंत्र्य” ही अधिक बाह्य स्वरूपाची बाब आहे, तर “मुक्ती” किंवा “विमुक्ती” ही अधिक आंतरिक स्वरूपाची बाब आहे; शरीरापेक्षा ती मनाशी आणि हृदयाशी अधिक संबंधित आहे. समाजाची रचना जेव्हा योग्य प्रकारे म्हणजेच न्यायोचित तत्वांवर झालेली असते तेव्हा आपण स्वातंत्र्याचा अनुभव घेत असतो. आणि आपले मनाचा जेव्हा उच्च विकास झालेला असतो, आपले मन जेव्हा उच्च जागृतीच्या अवस्थेस पोहोचलेले असते तेव्हा आपण “मुक्ती” चा अनुभव घेत असतो. मन जेव्हा लोभ, द्वेष आणि मोहातून मुक्त होते, तेव्हा आपण ‘मुक्ती’ चा अनुभव घेत असतो. जेव्हा आपण परिपूर्ण मैत्रीने, करुणेने आणि प्रज्ञेने भरून जातो तेव्हा आपण मुक्तीचा अनुभव घेत असतो. आणि अशा प्रकारच्या मुक्तीला बौद्ध-धम्मात अत्यंत महत्त्व दिलेले आहे. पालि भाषेतील थंखादी बौद्ध वाङ्मयात या मुक्तीलाच “विमुक्ति” असे म्हटले आहे. आणि अशा प्रकारच्या “विमुक्ति” किंवा विमुक्तीबद्दल पालि ग्रंथात बुद्धाने अनेक गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. एके प्रसंगी त्यांनी असे म्हटले आहे की, “माझा धम्म हा महासागरासारखा आहे. ज्याप्रमाणे महासागरांच्या पाण्याची एकच चव असते; ती म्हणजे लवणाची (लोण-रस), त्याचप्रमाणे माझ्या धम्माचीही एकच चव आहे, ती म्हणजे “विमुक्तीची (विमुक्ति-रस).” तुम्ही हिंदी महासागराचे पाणी घेतले किंवा ॲटलांटिक महासागराचे घेतले, तरी त्याची चव खारटच असणार. अगदी त्याच प्रकारे तुम्ही बुद्धशिकवणीतील कोणतीही शिकवण घेतली तर तिचीही एकच चव आहे; ती म्हणजे विमुक्तीची. म्हणजेच प्रत्येक शिकवण ही विमुक्तीशीच संबंधित आहे; विमुक्तीकडेच नेणारी आहे.

आता आपण ‘स्वातंत्र्य’ आणि ‘विमुक्ती’ यातील भेद पाहिला. तरी ह्या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी अगदीच संबंधित आहेत. अगदी कुठलाही अपवाद न वगळता विमुक्तीचा अनुभव घेण्यापूर्वी प्रत्येक माणसास प्रथम स्वातंत्र्याचा अनुभव असावयास हवा. जर माणसास स्वातंत्र्याचा अनुभव घेण्यास मिळाला नसेल, तर मनाचा विकास साधणे आणि जागृतीची पातळी उंचावणे खरोखरीच अत्यंत कठीण गोष्ट होय. म्हणून स्वातंत्र्य अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे. राजकीय स्वातंत्र्य, सामाजिक स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य, बौद्धिक स्वातंत्र्य आणि अर्थातच धार्मिक

स्वातंत्र्य अत्यंत महत्वाचे आहे. या सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचे महत्त्व बौद्ध-धम्माने नेहमीच मान्य केलेले आहे. बौद्ध-धम्म हा अत्यंत सहनशील धम्म आहे, याच्या अनेक कारणांपैकी हे एक कारण आहे. आपल्या पसंतीच्या धर्माचे पालन करण्याचे प्रत्येक व्यक्तीचे स्वातंत्र्य बौद्ध धम्माने नेहमीच मान्य केलेले आहे. व्यक्तीचे हे स्वातंत्र्य काही धर्मांनी मुळीच मान्य केलेले नाही. केवळ दीड हजार वर्षांपूर्वीचीच गोष्ट घ्या. रोमन कॅथॉलिक (**Roman Catholic**) चर्चचे प्रमुख असलेल्या 'पोप' नी (**Pope**) अधिकृतपणे जाहीर केले होते की 'व्यक्तीने आपल्या पसंतीच्या धर्माचे अनुसरण करावे ही चुकीची गोष्ट आहे.' आणि जेव्हा जेव्हा राजसत्ता हाती आली तेव्हा तेव्हा रोमन कॅथॉलिक चर्चने इतर धर्मांच्या अनुयायांवर दंडाधिकार चालविला. इतकेच नव्हे तर रोमन कॅथॉलिक व्यतिरिक्त जे काही ख्रिश्चन धर्मांचेच संप्रदाय होते त्यांचेवरही आपला दंडाधिकार चालविला. युरोप खंडातील धर्मयुद्धात हजारो लोकांना बळी पडावे लागले होते. प्रस्थापित चर्चशिवाय वेगळ्या गोष्टीवर विश्वास ठेवला म्हणून हजारो लोकांना जिवंत जाळण्यात आले होते. अशा रीतीने व्यक्तीचे आपल्या पसंतीच्या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य ख्रिश्चन धर्माने आणि प्रामुख्याने रोमन कॅथॉलिक चर्चने मान्य केलेले नाही. इस्लाम धर्माची सुद्धा हीच गोष्ट होय. इराणमध्ये जे काही घडत आहे त्याचा वृत्तांत काही आठवड्यांपूर्वीच मी वाचीत होतो. इराणमध्ये 'बहाई' धर्माचे काही हजार अनुयायी आहेत. वृत्तपत्रात आलेल्या वृत्तान्तानुसार त्यांच्यापैकी अनेकांची सनातनी मुस्लिमांनी कत्तल केली आहे, ही अत्यंत दुःखकारक गोष्ट होय. अत्यंत दुर्दैवी गोष्ट होय. अशा प्रकारची कोणतीही गोष्ट आपणास बौद्ध-धम्मामध्ये आढळत नाही. जगात बुद्धाने धम्माला अस्तित्वात येऊन दोन हजार पाचशे वर्षे लोटली आहेत. परंतु धम्माचे नावाखाली कधी, कोठेही धर्मयुद्ध झालेले नाही. बौद्ध धम्माचा प्रसार केवळ शांतीच्या मार्गानेच झालेला आहे आणि याचे एक कारण म्हणजे बौद्ध धम्माची स्वातंत्र्यावरील श्रद्धा होय.

दुसरे तत्व 'समतेचे' होय. आता समतेच्या या तत्वाबद्दल काही गैरसमज आहेत. समतेचा अर्थ प्रत्येक माणूस एकसारखाच आहे असा नव्हे, तर माणूस म्हणून प्रत्येकास आपला विकास करण्याचा सारखाच हक्क आहे. याचा अर्थ समता

होय. हिंदुधर्माला हा हक्क मान्य नाही. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले आहे की, "हिंदुधर्म हा सदाचारावर आधारित नाही." ते म्हणतात की, "हिंदुधर्माची अधिकृत शिकवणच (Gospel) मुळी विषमतेची आहे." हिंदुधर्म सांगतो की, 'जर तुम्ही ब्राह्मण म्हणून जन्मास आलेला असाल तरच, आणि केवळ तरच, तुम्हाला वेदांचे अध्ययन करण्याचा हक्क आहे. जर तुम्ही वैश्य म्हणून जन्मास आलेले असाल तरच तुम्हाला व्यवसाय करण्याचा आणि संपत्ती कमविण्याचा हक्क आहे आणि मग धंदा करताना तुम्ही थोडी फार फसगत केलीत तरी काही हरकत नाही. कारण ती तुमच्या धर्माचीच एक शिकवण होय. जर तुम्ही शूद्र म्हणून जन्मास आलेले असाल तर तुम्हाला इतर सर्वांची, अर्थातच वरच्या तीन वर्णांतील सर्वांची, सेवा करण्याचा हक्क आहे.' पण अस्पृश्यां विषयी काय ? कारण ते तर शूद्रात सुद्धा जमा होत नाहीत. म्हणून अस्पृश्यांना कसलेच हक्क नाहीत. इतकेच नव्हे तर त्यांना जगण्याचा सुद्धा हक्क नाही. अर्थात प्रत्यक्ष व्यवहारात हिंदूंची जाति-व्यवस्था याहीपेक्षा अधिक गुंतागुंतीची आहे. या मूळच्या चार जातींपेक्षाही इतर खूपच जाती आहेत. असे म्हटले जाते की, आजच्या हिंदूधर्मात दोन हजारांहूनही अधिक जाती आहेत. अगदी चोराची सुद्धा एक जात आहे. जर तुम्ही या चोरांच्या जातीत जन्मलेला असाल तर तुम्हाला चोरी करण्याचा हक्क आहे. नव्हे चोरी करणे हाच तुमचा धर्म आहे आणि जर तुम्ही चोरी केली नाही तर ते पाप ठरेल. अशा रीतीने हिंदूधर्म समतेवर मुळीच विश्वास ठेवीत नाही. आपला जाति-धर्म (जातीचे-कर्तव्य) सोडून दुसऱ्या जाति-धर्माचे आचरण करणे म्हणजे पाप होय असे हिंदूधर्म मानतो. याच कारणास्तव एखादा शूद्र कितीही बुद्धीमान असला तरी त्याला वेदांचे अध्ययन करण्याची परवानगी नसते.

‘कुमारिल भट्ट’ नावाच्या एक हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या एका सनातनी हिंदू लेखकाने याच कारणास्तव बुद्धावरही टीका केलेली आहे. आपल्या ‘श्लोकवर्तिका’ या ग्रंथात त्याने असे म्हटले आहे की, 'जरी बुद्ध क्षत्रिय कुटुंबात जन्मास आलेला असला तरी त्याने गुरू बनण्याचे धाडस केले आहे. अध्यापन करण्याचा हक्क ब्राह्मणांचा आहे, क्षत्रियांचा नव्हे. म्हणून बुद्ध खरोखरीच एक मोठा दुष्ट माणूस होता. आपला क्षत्रियांचा जाति-धर्म सोडून त्याने ब्राह्मणांचा जाति-

धर्म घेण्याचा प्रयत्न केला. यास्तव 'कुमारिल भट्ट' म्हणतो की, " ज्याप्रमाणे कुत्र्याचे कातड्याच्या पिशवीत आणलेल्या दुधाचा स्वीकार करू नये, त्याचप्रमाणे बुद्धाच्या शिकवणीचा स्वीकार करू नये. त्या शिकवणीत काही वाईट नाही, पण ती चुकीच्या माणसाकडून दिली गेली आहे, म्हणून तिचा स्वीकार करू नये. " हाच सनातनी हिंदूंचा दृष्टिकोन आहे.

बौद्ध-धम्म मात्र अगदीच वेगळा दृष्टिकोन स्वीकारतो. तो समतेवर विश्वास ठेवतो. तो जाति-धर्मावर विश्वास ठेवीत नाही. बौद्ध धम्म सद्धम्माचा उपदेश करतो. तो लोकांकडे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, वगैरे दृष्टिने पाहत नाही. तर तो लोकांकडे केवळ मानवप्राणी म्हणून पाहतो आणि लोकांकडे मानवप्राणी म्हणून तो पाहात असल्यामुळे त्यांचा विकास व्हावा असे त्याला वाटते. तो त्या सर्वांकडे विकासाच्या दृष्टीने पाहाते आणि बुद्धाला बुद्धत्वाची प्राप्ती झाल्यानंतर जे मानवाचे दर्शन झाले ते हेच होय. एखाद्या भल्या मोठ्या सरोवरातील कमळकुंजासारखी सर्व मानवजात आहे, आणि हे सर्व मानव विकास पावत आहेत, ते विकासाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्ये आहेत असे त्यांना दिसले. त्यानुसार पुढे जेव्हा त्यांनी आपल्या साठ शिष्यांना धम्मोपदेश देण्यासाठी सर्व दिशांना परिभ्रमण करण्याचा आदेश दिला, तेव्हा आपल्या धम्माचा 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' साठी उपदेश करा असे सांगितले. त्यांनी आपल्या शिष्यांना आपल्या धम्माचा उपदेश केवळ या किंवा त्या जाती-समुहालाच करण्यासाठी सांगितले नाही. तर आपल्या धम्माचा उपदेश त्यांनी सर्व मानवजातीस करावा, तरुण-वृद्धांस, गरीब-श्रीमंतांस आणि सर्व स्त्री-पुरुषांस करावा यासाठी त्यांनी भिक्षूंना परिभ्रमण करण्यास सांगितले. अशा रीतीने बुद्धाचा धम्म समतेवर विश्वास ठेवतो. मनुष्यप्राणी म्हणून प्रत्येकास आपापला विकास साधण्यासाठी समान संधी देण्यावर विश्वास ठेवतो.

तिसरे आणि शेवटचे तत्व म्हणजे **बंधुत्वाचे** तत्व होय. आपल्या भावाचे बाबतीत आपली जी भावना असते तिला बंधुत्व असे म्हटले जाते. पण वस्तुतः बंधुत्वाची भावना याहीपेक्षा प्रबळ असते. मग आपल्या भावाचे बाबतीत आपणास बंधुत्वाची भावना का वाटते ? याचे कारण ती नैसर्गिक गोष्ट आहे हे होय. आपला एकाच आई- वडिलांचे पोटी जन्म झालेला असतो. आपले एकत्रितच संगोपन झालेले

असते, आपण एकत्रित खेळलेलो-बागडलेलो असतो, म्हणून स्वाभाविकताच आपल्यामध्ये आपल्या भावाबद्दल सद्भावना, आत्मियता आणि मैत्री निर्माण झालेली असते. बंधुत्वाची भावना सुद्धा अशीच आहे. पण ती अधिक सखोल आणि व्यापक असते.

बुद्धाचे मतानुसार सर्व माणसे एकमेकांचे बंधू-भगिनी होत. कारण ते सर्वजण मानव आहेत म्हणून. सर्व एकाच जीवशास्त्रीय जातीचे घटक आहेत म्हणून. निरनिराळ्या प्राण्यांच्या जीवशास्त्रदृष्ट्या अशा निरनिराळ्या जाती असतात तशा मानवाच्या नाहीत. दोन विभिन्न जीवशास्त्रीय जाती एकत्रित राहात नाहीत आणि प्रजोत्पादन करू शकत नाहीत. अर्धा वाघ आणि अर्धा सिंह असा काही प्राणी जन्मास आल्याचे आपणास दिसत नाही. हीच गोष्ट हत्ती आणि घोड्याची किंवा कुत्रे आणि मांजराची होय. या प्राण्यांचा एकत्र सहवास घडत नसतो व त्यांचे आपापसात प्रजोत्पादन होऊ शकत नाही. परंतु माणसाचे बाबतीत तसे नाही. सर्व प्रकारची माणसे-स्त्री आणि पुरुष एकत्रित राहून आपल्यासारखीच प्रजोत्पत्ती करू शकतात. अगदी ब्राह्मण आणि चांडाळ यांच्या सहवासातूनही माणूसच जन्मास येतो, ही गोष्ट हिंदूंच्या धर्मशास्त्रांनी सुद्धा मान्य केलेली आहे आणि अशा सहवासातून जन्मलेल्यांसाठी त्यांनी वेगळी जातच करून ठेवलेली आहे. एवढा पुरावा या मुद्याच्या स्पष्टीकरणासाठी येथे पुरेसा होय. अशा रीतीने सर्व माणसे एकमेकांचे बंधू-भगिनी होत. ते एकाच मनुष्य जातीचे घटक आहेत. म्हणून सर्व मानवांमध्ये एकमेकांप्रती बंधुत्वाचा भाव निर्माण होणे अगदी स्वाभाविक आहे आणि या गोष्टीची सर्वप्रथम दखल घेणारा जगातील पहिला धर्म बुद्धाचाच धर्म होय. बंधुत्वाच्या तत्वाचा अंगिकार करणारा हाच जगातील सर्वात पहिला धर्म होय.

बौद्धधर्मात 'बंधुत्वाला' 'मेता' किंवा 'मैत्री' असे म्हटले आहे. 'मेता' हा पालि भाषेतील शब्द असून 'मैत्री' हे त्याचे संस्कृत भाषेतील रूप होय. **निस्वार्थ प्रेमाची भावना म्हणजे 'मैत्री'** होय, इतरांच्या सुखाची आणि आनंदाची अंतःकरणपूर्वक वाटणारी तळमळ म्हणजे या मैत्रीची भावना होय आणि बुद्धाने सांगितले आहे की या मेताभावनेचा किंवा मैत्री भावनेचा विस्तार सर्व मानवजातीपर्यंत केला पाहिजे. केवळ आपल्या कुटुंब किंवा जातीपर्यंतच नव्हे तर सर्व प्राणिमात्रांपर्यंत या

मैत्रीभावनेचा विस्तार केला पाहिजे. ज्याला बुद्धधम्माचे घोषवाक्य म्हणता येईल, तेच मुळी ' **सबे सत्ता सुखी होवु** ' अर्थात ' **सर्व प्राणीमात्र सुखी होवोत** ' हे आहे, ते कोणत्याही राष्ट्रचे असोत, कोणत्याही धर्माचे असोत अथवा जातीचे असोत, ते सर्व सुखी होवोत. किती उदात्त आदर्श हा ! आणि बौद्ध- धम्माचे दृष्टीने हा केवळ एक आदर्शच नाही; तर या मैत्रीच्या भावनेचा प्रत्यक्ष विकास कशा प्रकारे करायचा याची सुद्धा शिकवण बौद्ध धम्म आपणास देतो. या शिकवणीलाच मैत्री-भावनेचा सराव किंवा ' मेत्ता भावना ' असे म्हणतात.

अशा रीतीने समाज जीवनाची ही तीन मूलभूत तत्वे होत. प्रथम स्वातंत्र्य, दुसरे समता आणि तिसरे बंधुत्व होय. बुद्धाचा धम्म ही तिन्ही तत्वे मान्य करतो. कारण ही तत्वे शीलाचरणास महत्व देतात. म्हणून बौद्ध धम्म नवसमाजाचा पाया ठरू शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे 'प्रत्येक समाजाच्या नियमनाचे शीलाचार हे मूलतत्त्व होय,' त्याप्रमाणे धम्म मूलतत्त्व ठरू शकतो. याच कारणास्तव डॉ. आंबेडकरांनी बुद्ध धम्माची निवड केली. केवळ जुन्या धर्माचा त्याग करूनच ते थांबले नाहीत, तर त्यांनी एका नव्या धर्माचा स्वीकार केला. नवसमाजाला भरीव पायावर उभे करण्याचे सामर्थ्य असलेल्या, त्याला शीलाचरणाच्या पायावर उभा करणाऱ्या, स्वातंत्र्याच्या पायावर उभा करणाऱ्या, समतेच्या पायावर उभा करणाऱ्या, आणि बंधुत्वाच्या पायावर उभा करणाऱ्या नव्या धम्माची त्यांनी निवड केली.

आज नवसमाजाचा पाया म्हणून मी शीलाचरणावर बोललो. पण शीलाचरणाबाबत बोलावे असे पुष्कळच आहे. म्हणून व्यक्तीचे बाबतीत शीलाचरणाचा काय संबंध येतो याबाबत आता मी थोडे बोलणार आहे. त्यातील पहिली गोष्ट म्हणजे शीलाचरण ही आपण स्वतः आचरण करण्याची बाब आहे ही होय. तुमच्यासाठी दुसरे कोणी शीलाचरण करू शकत नाही. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या तत्वांचे आचरण आपण स्वतः इतरांबरोबर वागत असताना केले पाहिजे. पंचशीलांचे, अष्टशीलांचे किंवा दशशीलांचे पालन आपण स्वतः केले

● या मेत्ता भावनेबद्दल मी दुसऱ्या व्याख्यानात माहिती दिलेली आहे.

पाहा पृष्ठ ३०-३१

पाहिजे. केवळ त्यांचे पठण करणे पुरेसे नाही. अर्थात त्यांचे पठण करणे वाईट आहे असाही त्याचा अर्थ नाही. तर त्यांचे **केवळ पठण** करणे पुरेसे नाही, तर त्यांचे आचरणसुद्धा केले पाहिजे हा त्याचा अर्थ होय.

दुसरी गोष्ट म्हणजे शीलांचे आचरण आपण अगदी नियमितपणे केले पाहिजे. खरे पाहता आपण सदासर्वदा शीलांचे पालन करीत असले पाहिजे. महिन्यातून एक-दोनदा पालन करून भागणार नाही, किंवा केवळ बुद्धजयंतीचे दिवशीच त्यांचे पालन करूनही भागणार नाही. तर सदासर्वदा आपण त्यांचे पालन करीत राहिले पाहिजे. बौद्ध साहित्यात 'शीलाचरण' म्हणजे "काया, वाचा आणि मने करून केले जाणारे नित्य सवयीचे कुशल आचरण होय" असे शीलाचाराचे वर्णन केलेले आहे. पण 'कुशल' म्हणजे तरी काय ? तर राग, द्वेष आणि मोहासारख्या मानसिक अवस्थांपासून विरत राहून केलेले आचरण म्हणजे "कुशल" आचरण होय. म्हणजेच दान, प्रेम किंवा मैत्री आणि प्रज्ञेने युक्त अशा मानसिक अवस्थेतून केलेले आचरण म्हणजे 'कुशल' होय. अशा रीतीने काया, वाचा आणि मने करून केले जाणारे नित्य-सवयीचे कुशल आचरण म्हणजे 'शील' होय. येथे जोर दिलेला आहे तो **नित्य सवयीवर**. कारण शीलाचरण हे काही एखादे वेळी करावयाचे आचरण नाही. तर ते सदासर्वदा करावयाचे आचरण आहे आणि प्रत्येक बौद्ध हा शीलाचरणाचा, विधायक कुशल मानसिक अवस्थेचा, मूर्तिमंत आदर्श असला पाहिजे.

तिसरी गोष्ट म्हणजे शीलाचरणामुळे आपण खऱ्या अर्थाने माणूस बनतो. शीलाचरणावाचून आपण खरेखुरे माणूस बनू शकत नाही. शीलाचरणामुळेच आपला विकास होत राहतो. म्हणूनच बुद्धाने शिकविलेल्या 'शील-समाधि-प्रज्ञा' या शिकवणीत शीलाला प्रथम स्थान दिलेले आहे. याच कारणास्तव बुद्ध, धम्म, आणि संघाचे 'शरण-गमन' केल्यानंतर पंचशील, अष्टशील किंवा दशशील घेतले जाते. म्हणून जेव्हा आपण शरण-गमन करतो तेव्हा आपण धार्मिक आदर्शाचा प्रतिज्ञापूर्वक स्वीकार करतो आणि जेव्हा आपण शील-ग्रहण करतो तेव्हा त्या आदर्शाचे दिशेने वाटचाल करण्यास सुरुवात करीत असतो. म्हणून शीलांचे आचरण करणे ही अतिशय महत्वाची गोष्ट होय.

आतापर्यंत मी जे काही बोललो ते व्यक्तींचे बाबतीतील शीलाचरणाच्या संबंधाबद्दल बोललो. त्या अगोदर मी नवसमाजाचे पायाचे संदर्भात शीलाचरणाबद्दल बोललो. पण या दोन्ही गोष्टींचा परस्परांशी कांही संबंध नाही असे आपण समजता कामा नये. शीलाचरण खरोखरीच नवसमाजाचा पाया होय. शील म्हणजे आपण समजतो तरी काय ? शील नावाची एखादी गोष्ट म्हणून काही अस्तित्वात नाही. म्हणून जेव्हा आपण 'शील हा नवसमाजाचा पाया आहे' असे म्हणतो तेव्हा त्या शीलांचे आचरण करणारे लोक हेच नवसमाजाचा पाया आहेत अशा अर्थाने म्हणत असतो. जर शीलाचरण करणारे लोकच नसतील तर नवसमाजसुद्धा असू शकणार नाही. जर बौद्ध लोकच नसतील तर बौद्ध-धम्मसुद्धा असू शकणार नाही. कारण धम्माचे अस्तित्व काही पुस्तकात नसते. तर धम्म लोकांचे जीवनात जगत असतो. म्हणून आपण शीलांचे पालन केलेच पाहिजे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या तत्वांचे पालन केलेच पाहिजे. सदासर्वदा पंचशीलांचे किंवा अष्टशीलांचे किंवा दशशीलांचे पालन केलेच पाहिजे. आणि जर आपण याप्रमाणे शीलाचरण केले, तर हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार करण्याचा पू. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हेतू सिद्धीस जाईल. केवळ एवढेच नव्हे तर आपण स्वतः आनंदाचे, उपयुक्त आणि प्रगतीशील जीवन जगू शकू आणि असे केले तरच नवसमाजाचा पाया खऱ्या अर्थाने घातला जाईल.

धम्मक्रांतीचे बीज - समाधि

बन्धु आणि भगिनींनो,

ज्याला आपण बौद्धधर्म म्हणतो किंवा बुद्धाचा धम्म म्हणतो तो धम्म गेल्या अडीच हजार वर्षांपासून या भूतलावर अस्तित्वात आहे. या दीर्घ कालावधीचे दरम्यान त्यात अनेक परंपरा आणि संप्रदाय उदयास आले. त्यातील अनेक संप्रदाय तर भारतातच उदय पावले. त्याचप्रमाणे श्रीलंका, ब्रह्मदेश आणि थायलंडमध्येही असेच संप्रदाय उदय पावले. विशेषतः चीनमध्ये खूपच संप्रदाय उदय पावले आणि तिबेट आणि जपानचे बाबतीतही असेच घडले. अशा रितीने आज जगामध्ये दहा वीसच नव्हे तर शेकडो संप्रदाय निर्माण झाले. अनेक बाबतीत ह्या सर्व संप्रदायांची धम्माबद्दलची मीमांसा निरनिराळ्या प्रकारची आढळते. किंबहुना धम्माकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन भिन्न असतो. केवळ एवढेच नव्हे, तर ह्या सर्वच देशांत असणारे धम्माचे अस्तित्व हे एकेका विशिष्ट सांस्कृतिक परिस्थितीशी अनुकूल आहे. म्हणून बौद्ध धर्म नेमका कोणता हे समजणे आज मोठे कठीण झाले आहे. श्रीलंकेचे बौद्ध सांगतात तो धम्म एक, तर तिबेटी लोक सांगतात तो धम्म दुसरा आणि जपानी लोक सांगतात तो तिसराच, अशी स्थिती दिसते.

म्हणूनच एक मोठी अडचण निर्माण झाली आहे. नव्हे, तर एक मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. अर्थात ही समस्या काही पूर्णपणे नवी अशी समस्या नाही. तसे पाहिले तर हीच समस्या बुद्धाचे काळातसुद्धा निर्माण झाली होती. बुद्ध आपल्या शिष्यांना उपदेश देत असत. तो ग्रहण करून ते शिष्य निरनिराळ्या दिशांना भारताच्या निरनिराळ्या भागात निघून जात असत. परिणामी बुद्धाबरोबरचा त्याचप्रमाणे एकमेकाबरोबरचा संपर्क तुटत असे. मग काही शिष्य सांगायचे की बुद्धाची शिकवण अशी आहे; तर काही म्हणायचे ती तशी आहे.

म्हणून काही भिक्षू एक गोष्ट शिकवायचे तर काही भिक्षू दुसरी गोष्ट शिकवायचे. त्यामुळे विशेषकरून सामान्य जनांचा, उपासक-उपासिकांचा, थोडा गोंधळ उडत असे. कधी कधी भिक्षुणीसुद्धा गोंधळात पडत. अशा गोंधळात पडलेल्यांपैकी एक भिक्षुणी होती **महाप्रजाप्रति गौतमी**. तिचे नांव आपण ऐकलेले असेलच. ती बुद्धाची मावशी तसेच सावत्र आई होती. जेव्हा बुद्धाची आई मरण पावली तेव्हा तिने बुद्धाचे संगोपन केले. तिचे बुद्धावर अतिशय प्रेम होते आणि त्याचेपासून दूर राहाणे तिला आवडत नव्हते. म्हणून बुद्धाच्या बुद्धत्व प्राप्तीनंतर तिनेसुद्धा 'शरण-गमन' केले आणि गृहत्याग करून ती परिव्राजिका बनली. नंतर भिक्षुणी बनली आणि ठिकठिकाणी परिभ्रमण करू लागली. असे परिभ्रमण करीत असतांना बुद्धाचे शिष्य असलेल्या अनेक भिक्षूंकडून तिने धम्माबद्दल ऐकले होते. त्यातील काहीजण धम्म म्हणून एक गोष्ट सांगत होते, तर काहीजण दुसरीच गोष्ट सांगत होते. त्यामुळे ती मोठी गोंधळून गेली आणि 'बुद्धाची शिकवण नेमकी आहे तरी काय ? ' याचा विचार करू लागली. बुद्ध नेमके काय सांगतात याचा विचार करू लागली. शेवटी तिने ठरवले की, प्रत्यक्ष बुद्धाकडेच जाऊन याची शानिशा करून घेणे सर्वात उत्तम होय, म्हणून ती बुद्धाकडे गेली आणि त्यांना म्हणाली, "आपल्या शिकवणीचा आपले अनेक शिष्य वेगवेगळ्या प्रकारे अर्थ सांगतात. मग आपली शिकवण नेमकी कोणती आहे, हे आम्ही कसे काय ओळखावे ? " ही तिची समस्या होती. आपल्या उत्तरात बुद्धाने तिला एक सिद्धान्त सांगितला; एक कसोटी सांगितली. ते म्हणाले, "हे गौतमी कोणत्याही शिकवणीबद्दल तू आपली अशी खात्री करून घेतली पाहिजे की, "ही शिकवण विकाराकडे नेणारी आहे, निर्विकाराकडे नाही; ही शिकवण आसक्तीकडे नेणारी आहे, विमुक्तीकडे नाही; ही शिकवण असमाधानाकडे नेणारी आहे, संतुष्टीकडे नाही; ही शिकवण आळासाकडे नेणारी आहे, उत्साहाकडे नाही; ही शिकवण पापात रमण्याकडे नेणारी आहे, पुण्यात नव्हे; तर अशी शिकवण, हे गौतमी, माझा धम्म नाही, असे निश्चित समज. ती शिकवण, माझा 'विनय' नाही किंवा ती शिकवण तथागताचा 'संदेश' नाही, असे निश्चित समज. " या उलट, हे गौतमी, कोणत्याही शिकवणीबद्दल तू आपली अशी खात्री करून घेतली पाहिजेस की, ही शिकवण अनासक्तीकडे

नेणारी आहे, विमुक्तीकडे नेणारी आहे, संतुष्टीकडे नेणारी आहे, वीर्याकडे नेणारी आहे, पुण्याचरणात रममाण होण्याकडे नेणारी आहे. अशी शिकवण हा तथागातचा 'धम्म' आहे, तथागताचा 'विनय' आहे, तथागताचा 'संदेश' आहे असे निश्चित समज. " १

येथे बुद्धाने सांगितलेला सिद्धान्त, सांगितलेली कसोटी केवळ तात्विक स्वरूपाची नसून व्यावहारिक स्वरूपाची आहे. **मनुष्यप्राणी म्हणून मानवाच्या उच्च विकासासाठी उपयोगी पडणारी प्रत्येक गोष्ट म्हणजे 'धम्म' होय.** हेच आपणास दुसऱ्या शब्दात असे मांडता येईल की, " **माणूस म्हणून माणसाच्या व्यक्तिगत विकासासाठी उपयोगी पडणारी प्रत्येक गोष्ट म्हणजे धम्म होय.** " महान सम्राट राजा अशोकाने जाहीर केले आहे की, "बुद्धाने जे काही सांगितले ते उत्तम रीतीने सांगितले आहे." परंतु एक महायान सूत्र तर याही पुढे जाऊन सांगते की, "जे काही उत्तम रीतीने सांगितलेले आहे ते बुद्ध-वचनच होय. " हे फारच विशाल तत्त्व होय. याचा अर्थ जे जे काही आपल्या विकासास उपयोगी पडते तो धम्मच होय. जर एखादी गोष्ट आपल्या विकासासाठी काहीच उपयोगी पडत नसेल तर ती गोष्ट म्हणजे काही धम्म नव्हे आणि म्हणून ती आपण सोडून देऊ शकतो. मग ती बौद्ध धम्म ग्रंथात जरी सांगितलेली असली तरी सुद्धा सोडून देऊ शकतो. त्याचप्रमाणे जर एखादी गोष्ट-एखादी शिकवण-आपल्या विकासासाठी खरोखरीच उपयोगी पडत असेल तर ती धम्मच होय आणि तिचा आपण उपयोग करून घेऊ शकतो. मग अशी गोष्ट बौद्ध-धम्म ग्रंथाबाहेरची असली, साहित्य आणि काव्यातली असली तरीसुद्धा आपण तिचा उपयोग करून घेऊ शकतो.

याच कसोटीचा डॉ. आंबेडकरांनीसुद्धा अंगीकार केला असल्याचे पाहून आपणास आश्चर्य वाटेल. डॉ. आंबेडकरांनी अफाट वाचन केलेले होते. आपल्या जीवन काळात त्यांनी निरनिराळ्या विषयांवरील शेकडो हजारो पुस्तके वाचली होती. त्यांच्या लेखनामध्ये आणि भाषणांमध्ये निरनिराळ्या लेखकांचे उतारे

आपणास पाहावयास मिळतात. त्यांनी ज्या ज्या लेखकांच्या लेखनातील उतारे दिले आहेत त्यात अनेक पाश्चिमात्य देशांतील सुप्रसिद्ध लेखक आहेत. उदाहरणार्थ, नुकत्याच माझ्या वाचनात आलेल्या त्यांच्या लेखनात त्यांनी 'गोयथे' या लेखकाच्या लेखनातील उतारा दिलेला आहे. 'गोयथे' हा एक महान जर्मन कवी होय. त्याचप्रमाणे तो महान विचारवंतही होता. त्याचप्रमाणे 'मॅथ्यु अर्नॉल्ड' या गेल्या शतकात होऊन गेलेल्या महान इंग्लिश कवि, साहित्य आणि समाज समिक्षकाच्या लेखनातून डॉ. आंबेडकरांनी दिलेले उतारे नुकतेच माझ्या वाचनात आलेले आहेत. तसेच 'बर्टांड रसेल' यांच्या लेखनातीलही डॉ. आंबेडकरांनी दिलेले उतारे माझ्या वाचनात आलेले आहेत आणि आपणास माहित आहेच की, 'बर्टांड रसेल' हे आजच्या युगातले एक महान गणितज्ञ आणि तत्वज्ञ होत. मग डॉ. आंबेडकरांनी या सर्वच लेखकांचे लेखनातील उतारे कां दिलेले आहेत? याचे कारण असे की हे लेखक काही तरी चांगले सांगत असतात; आपणास त्याचा काही उपयोग होऊ शकेल असे काही सांगत असतात; माणसाच्या विकासासाठी उपयोगी पडेल असे काही ते सांगत असतात आणि हे जे काही सांगितलेले असते ते खऱ्या अर्थाने धम्माचे एखादे अंगच होय. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी हे उतारे दिलेले आहेत.

याचेच एक मोठे ठळक उदाहरण मी आज आपणास देणार आहे. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी नागपूर मुक्कामी महान सार्वजनिक धर्मान्तर घडवून आणले होते. त्या दीक्षा समारंभानंतर त्यांनी एक अतिशय महत्वाचे आणि दीर्घ असे व्याख्यान दिले होते. आणि त्यात त्यांनी आपण बौद्ध धम्माचा स्वीकार का करीत आहे, याची कारणे सांगितली होती. आज येथे मी फक्त त्यातील एकाच कारणाचा विचार करणार आहे. आपल्या भाषणात त्यांनी महाराष्ट्रातील एका संताचे वचन सांगितले होते. तो संत अर्थातच हिंदू संत होता. यावरून डॉ. आंबेडकरांचे मन किती विशाल होते याची आपणास कल्पना येईल. जे काही चांगले आहे, मग ते हिंदूंचे जरी असले तरी त्याचा स्वीकार करण्यास ते तयार असत. मग त्या संताचे नांव तरी काय होते असा आपणास प्रश्न पडेल, तर त्या

संताचे नांव होते **रामदास.**² अर्थात् या संताचे नाव महाराष्ट्राबाहेर फारसे माहित नाही आणि भारताबाहेर तर निश्चितच नाही. मी सुद्धा यापूर्वी हे नांव ऐकलेले नव्हते. तसे पाहिले तर भारतात शेंकडो रामदास आहेत. पण हे विशिष्ट संत रामदास महाराष्ट्रात विशेष प्रसिद्ध आहेत असे दिसते. मग डॉ. आंबेडकरांनी त्यांचे कोणते वचन सांगितलेले आहे ? मी ते तुम्हाला संत रामदासांच्याच शब्दात डॉ. आंबेडकरांनी नमुद केल्याप्रमाणे सांगतो. ते वचन असे आहे की, “जर माणसामध्ये उत्साह नसेल तर त्याचे मन किंवा शरीर रोगट असले पाहिजे. ” हे वचन तर फारच चांगले आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी ते सांगितले असावे यात शंका नाही. पण डॉ. आंबेडकर हे वचन सांगूनच थांबले नाहीत, तर त्यांनी त्याचे पुढे अधिक विवेचन केले आहे; अधिक स्पष्टीकरण केले आहे. ते पुढे म्हणतात की, (हे डॉ. आंबेडकरांचे शब्द आहेत, रामदासांचे नव्हे) “जर उत्साहच नसेल तर जीवन काबाडकष्टाचे बनेल, ते केवळ वाहून नेण्याचे एक ओझे बनेल. जर उत्साहच नसेल तर जीवनात काहीच साध्य करता येणार नाही.” डॉ. आंबेडकरांचे म्हणणे हे असे आहे आणि ते अतिशय महत्वाचे आहे. ही ‘सुवर्णाक्षरे’ आहेत असे आपणास म्हणता येईल. पण डॉ. आंबेडकर येथेच थांबले नाहीत तर ते याच्याही पुढे जावून असा प्रश्न विचारतात की “ माणसाचा उत्साह कशामुळे कमी होतो ?” आणि मग ते त्याचे उत्तर देतात. पुन्हा मी त्यांच्याच शब्दांत सांगतो. ते म्हणतात की, “माणसास थोरपणा प्राप्त करण्याची संधी मिळण्याची आशा दुरावली म्हणजे माणूस निराश होतो. या निराश्याचा परिणाम माणूस निरुत्साही होण्यात होतो आणि मग त्या अवस्थेतील मन रोगी बनते.” हे शब्द अतिशय महत्वाचे होत; अतिशय अर्थपूर्ण होत. उत्साह किती महत्वाची गोष्ट आहे हे यावरून दिसून येते. उत्साहाशिवाय प्रगती अशक्य होय आणि प्रगतीशिवाय मानवाचा विकास अशक्य होय ! उत्साहाशिवाय बौद्ध चळवळ अशक्य होय आणि उत्साहाशिवाय धम्मक्रांती अशक्य होय ! तर मग हा उत्साह निर्माण करायचा कसा ? आणि एकदा निर्माण झालेला उत्साह टिकवायचा कसा ?

अशा प्रकारच्या उत्साहासाठी बौद्ध धर्मातीलच एखादा शब्द सांगावयाचा झाल्यास आपणास पालिभाषेतील अगदी जवळचा समानार्थी शब्द म्हणून 'पीति' अर्थात संस्कृत (आणि प्राकृत) मध्ये त्यालाच ' प्रीति ' असे म्हणतात. मग प्रीतीचा अनुभव आपणास केव्हा येतो ? तर हा अनुभव आपणास 'ध्यानाच्या' किंवा 'समाधीच्या' अवस्थेत घेता येतो. आता ध्यानासंबंधीची किंवा समाधिसंबंधीची बुद्धशिकवण अतिशय सुस्पष्ट आहे. पण हिंदूंच्या समाधीबद्दलच्या शिकवणीपेक्षा मात्र खूपच वेगळी आहे. बुद्धाच्या शिकवणीनुसार ध्यानाच्या चार पातळ्या किंवा चार अवस्था आहेत. ज्याला बौद्ध लोक 'रूपध्यान' म्हणतात, त्याच्या चार अवस्था किंवा पातळ्या आहेत. आज मात्र मी फक्त पहिल्या दोन अवस्थांबद्दल किंवा पातळ्यांबद्दल बोलणार आहे. आणि म्हणून आपण फारच काळजीपूर्वक ते ऐकून घेतले पाहिजे असे मला वाटते. बुद्धशिकवणीनुसार पहिल्या रूप-ध्यानात एकूण पांच मानसिक कार्ये शिल्लक राहतात. ती म्हणजे 'वितक्क', 'विचार', 'सुख', 'पीति' आणि 'चित्तस्स-एकगता' किंवा 'चित्ताची एकाग्रता' होय.

मग 'वितक्क' म्हणजे काय ? जेव्हा मन एखाद्या गोष्टीला धरून ठेविते त्याला 'वितक्क' असे म्हणतात. आणि मग मन केवळ एखाद्या गोष्टीला धरूनच ठेवित नाही, तर तिचे सर्व बाजूने परिक्षण करते तेव्हा त्याला 'विचार' असे म्हणतात. महान स्थविरवादी टीकाकार आचार्य बुद्धघोष यांनी एक रूपक सांगितले आहे. समजा तुमचे जवळ एक भांडे आहे आणि ते तुम्हाला स्वच्छ धुवायचे आहे तर त्यासाठी डाव्या हाताने भांडे घट्ट पकडून ठेवणे म्हणजे 'वितक्क' होय, तर उजव्या हाताने त्या भांड्याच्या सर्व बाजू घासणे म्हणजे 'विचार' होय. म्हणजेच एखादा विचार करणे म्हणजे वितक्क होय, तर एखाद्या गोष्टीबद्दल विचार करणे म्हणजे विचार होय. 'पीति' किंवा प्रीतीबद्दलचा विचार आपण थोड्या वेळापूर्वीच करीत होतो. 'पीति' म्हणजे आस्था, उत्साह, हर्ष, परमसंतोष किंवा अत्यानंद होय. या मानसिक अवस्थेचे वर्णन अशा अनेक शब्दात केले जाऊ शकते. 'सुख' समजण्यास अधिक सोपे आहे. 'सुख' म्हणजे आनंद. अर्थात फारच उच्च प्रकारचा आनंद किंवा परमानंद होय. शेवटी 'चित्तस्स एकगता' किंवा 'चित्ताची एकाग्रता' होय. यात सर्व मानसिक क्रिया एकरूप झालेल्या असतात. त्यांच्या सर्व कार्यात

एकात्मता आलेली असते. अशा रीतीने पहिल्या रूप-ध्यानात या पांच मनोवस्था शिल्लक राहतात.

आता आपण दुसऱ्या रूप ध्यानाकडे वळू या. दुसऱ्या रूप-ध्यानात एक बदल घडून येतो. त्यात केवळ तीनच मानसिक क्रिया शिल्लक उरतात. त्या म्हणजे केवळ 'सुख', 'पीति' आणि 'वितस्स-एकग्गता' होय. पण या तिन्ही मानसिक क्रिया पहिल्या ध्यानावस्थेपेक्षा या दुसऱ्या अवस्थेत अधिक विकास पावलेल्या असतात. परंतु त्यात 'वितक्क' आणि 'विचार' मात्र उरलेले नसतात. तर होते काय की, आपण दुसऱ्या रूपध्यानात पोहचलो की आपल्या मनातील सर्व चंचलता नष्ट होऊन जाते. सर्वसामान्य अर्थाने ज्याला आपण विचार म्हणतो, तो या दुसऱ्या रूप-ध्यानाच्या अवस्थेत शिल्लक राहिलेला नसतो. परंतु त्याच वेळी आपले मन हे अतिशय सुस्पष्ट, तेजस्वी आणि जागृत बनते आणि आपणास असीम सुखाचा अनुभव येत असतो. आपणास उदंड उत्साहाचा अनुभव येत असतो आणि ज्याला आपण 'एक-रूपता' (together) म्हणतो तिचा अनुभव येत असतो. ही अवस्था म्हणजेच प्रेरणेची अवस्था होय, उत्साहाची अवस्था होय. आणि हीच धम्मक्रांतीच्या बीजाची अवस्था होय, धम्मक्रांतीच्या उगमाची अवस्था होय.

रूप-ध्यानाच्या चार अवस्था किंवा पातळ्या आहेत हे मी अगोदर सांगितले आहेच आणि आताच मी त्यापैकी दुसऱ्या रूप-ध्यानाबद्दल बोलत होतो. या चारही रूप-ध्यानांबद्दल बुद्ध सुंदर रूपके सांगतात. प्रत्यक्ष त्यांचा अनुभव घेण्यापूर्वी रूप-ध्यानांचे स्वरूप आपल्या चांगले लक्षात यावे यासाठी त्यांनी ही रूपके सांगितली आहेत. प्रत्येक रूपकात एक चित्राची कल्पना केलेली आहे. आज येथे मी केवळ रूप- ध्यानाच्या दुसऱ्या अवस्थेसंबंधीचे रूपक सांगणार आहे. बुद्ध म्हणतात ही उत्साहाची अवस्था एखाद्या परिपूर्ण भरलेल्या सुंदर अशा मोठ्या सरोवरासारखी आहे. पण या सरोवरात पाणी कोठून येत असते ? तर बुद्ध म्हणतात की, ते पाणी सरोवरास मिळणाऱ्या ओढ्यांनी अथवा नाल्यांनी येत नसते किंवा ढगातून पडणाऱ्या पावसानेसुद्धा येत नसते. तर ते पाणी येत असते तळाखालील झऱ्यांमधून, तळाशी असणाऱ्या झऱ्यामधून सातत्याने पाणी बुडबुडत वर येत असते, तळ्यात साचत राहते आणि संपूर्ण तळे भरून टाकते. बुद्ध पुढे

म्हणतात की, दुसरे रूप-ध्यानसुद्धा हे असेच असते. आपल्या अंतःकरणातूनच त्या झऱ्याप्रमाणे खोलवरून काही तरी बुडबुडत असते. एखाद्या बीजासारखे ! यावरून उत्साहाचा विकास कसा करायचा आणि तो कायम कसा ठेवायचा याची आपणास कल्पना आली असेलच. उत्साहाचा किंवा प्रीतीचा विकास करायचा असतो ध्यानाचा सराव करून, ज्याला इंग्लिश भाषेत 'मेडिटेशन' (**Meditation**) म्हणतात, त्याचा सराव करून या उत्साहाचा विकास साधायचा असतो.

आता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथे घडवून आणलेल्या महान सार्वजनिक धर्मान्तरास पंचवीस वर्षे उलटून गेलीत; पण विशेष असे काहीच साध्य केले गेले नाही. महाराष्ट्राच्या काही भागातील लोकांचा तर धम्मकार्यामधील उत्साहच मुळी मावळून गेला आहे आणि काहींची तर आशा सुद्धा मावळून गेली आहे. मला तर असेही ऐकावयास मिळाले आहे की, काही लोकांचा डॉ. आंबेडकरांवरील विश्वास सुद्धा मावळून गेला आहे. परिणामी खऱ्या अर्थाने धम्म-क्रांती जी म्हणतात ती घडूच शकली नाही असे का व्हावे ? हे सर्व केवळ उत्साहाच्या अभावामुळेच घडले आहे. मग उत्साहाचा अभाव तरी कशामुळे निर्माण झाला ? याची अनेक कारणे सांगता येतील. पण त्यापैकी एक कारण असे आहे की, लोक ध्यानाचा सराव करीत नव्हते. राजकारणी लोक ध्यानाचा सराव करीत नाहीत. इतकेच नव्हे तर भिक्षूसुद्धा ध्यानाचा सराव करीत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्याजवळ काही उत्साहच शिल्लक राहिलेला नाही. म्हणून ते इतरांनाही उत्साहित करू शकत नाहीत. त्यामुळेच धम्मक्रांती घडू शकली नाही आणि गेल्या पंचवीस वर्षात काहीच साध्य होऊ शकले नाही.

त्रैलोक्य बौद्ध महासंघात ध्यान-साधनेला फारच महत्त्व दिलेले आहे. ध्यानसाधनेवर विलक्षण जोर दिला आहे. ' ध्यान-भावना ' आणि 'समाधि' नियमितपणे शिकविल्या जातात. सर्वच धम्मचारी आणि धम्मचारिणी ध्यान-साधना करीत असतात. धम्ममित्रसुद्धा ध्यान साधना करीत असतात. मी सन १९६४ साली इंग्लंडला परत गेलो हे आपणास कदाचित ठाऊक असेल. तेथे दोन वर्षे मी तेथील परिस्थितीचा आणि विशेषकरून बौद्धांच्या परिस्थितीचा अभ्यास केला आणि मग मी नव्या धम्म चळवळीची स्थापना केली. या नव्या चळवळीची सुरुवात

मी कशी केली हे जाणून घेणे आपणास आवडेल. एखादी मोठी बैठक बोलावून मी या चळवळीची स्थापना केलेली नाही किंवा सरकारातील मंत्र्यांना बोलावूनही मी या चळवळीची स्थापना केलेली नाही. आणि इंग्लंडमधील लोकांना असे काही करणे मुळीच आवडत नाही म्हणा. तसेच मोठ्या प्रमाणात निधी जमा करूनही मी या चळवळीची स्थापना केलेली नाही. खरे पाहता माझ्याजवळ पैसेच मुळी नव्हते. त्याचप्रमाणे मोठी जाहिरात करूनही मी या चळवळीची स्थापना केलेली नाही. मग मी सुरुवात तरी कशी काय केली ? तर मी या चळवळीची सुरुवात केली एक ध्यानसाधनेचा वर्ग सुरू करून ! आणि तो वर्ग सुद्धा सुरू केला होता मध्य लंडनमधील एका दुकानाच्या तळधरात ! सुरुवातीस हा वर्ग आठवड्यातून एकदा भरत असे. नंतर तो आठवड्यातून दोनदा भरू लागला. सुरुवातीस दहा-बारा लोक येत होते. अशी ही कथा आहे चौदा-पंधरा वर्षांपूर्वीची.

अशा या सुरुवातीचा पुढे परिणाम काय झाला ? तर आज मितीस त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ सहाय्यक गण ही चळवळ इंग्लंडमधील सर्वात मोठी बौद्ध चळवळ झालेली आहे. खरे पाहता, सर्व युरोप खंडातील ही सर्वात मोठी बौद्ध चळवळ होय. ही चळवळ अनेकविध कार्य करीत असते. चळवळीची धम्म शिकवणीची केंद्रे आहेत. चळवळीचे अनेक विहार असून त्यात पूर्णवेळ धम्मकार्य करणारे लोक राहात असतात. चळवळीस अर्थ-पुरवठा करण्यासाठी सहकारी उद्योग-व्यवसाय आहेत. मासिके आणि पुस्तके प्रकाशित करण्यास छापखाने आहेत. मग हे सर्व कार्य करणे आम्हास कसे काय शक्य झाले ? पश्चिमेतील इंग्लंडमधील चळवळीस तेथे एवढे यश मिळविणे कसे काय शक्य झाले ? हे सर्व उत्साहामुळे घडू शकले. मग हा उत्साह आला कोठून ? तो आला ध्यान-साधनेतून. तो निर्माण झाला त्या ध्यानाच्या वर्गामधून.

ही गोष्ट मुळीच आश्चर्यकारक नाही. बुद्धधम्म तरी कोठून निर्माण झाला ? आपण म्हणाल की बुद्धधम्म हा गौतम बुद्धापासून निर्माण झाला. पण गौतम बुद्धालाच मुळी धम्म कोठून लाभला ? आपल्या राजवाड्यात एक राजपुत्र म्हणून राहात असतांना त्याला धम्म प्राप्त झाला काय ? किंवा जंगलात राहून आत्मक्लेश करून घेत असताना त्याला धम्म प्राप्त झाला ? नाही. तर त्यांना धम्माची प्राप्ती

झाली बुद्धगयेच्या बोधिवृक्षाखाली. मग त्या बोधिवृक्षाखाली ते काय करीत बसले होते ? ते ध्यान करीत बसले होते आणि ध्यानातूनच त्यांना सत्याचा साक्षात्कार झाला. आणि ध्यानातून त्यांना महान प्रेरणेची प्राप्ती झाली. त्यांना सम्यक्सम्बुद्धत्वाचा लाभ झाला. त्यांना अनुत्तर सम्यक संबोधि प्राप्त झाली. म्हणून ध्यान प्रथम येते आणि नंतर येतो धम्म.

म्हणून आपणही नेमके तेच केले पाहिजे. सर्वप्रथम आपणास प्रेरणा मिळविली पाहिजे, उत्साह मिळविला पाहिजे आणि नंतर धम्माचा उपदेश केला पाहिजे; धम्मकार्य केले पाहिजे. पण येथे माझ्या या सांगण्याबद्दल गैरसमज करून घेऊ नका. धम्माची शिकवण देण्यापूर्वी किंवा धम्मकार्य करण्यापूर्वी तुम्ही अगोदर हिमालयात जाऊन वर्षानुवर्षे ध्यान-साधना केली पाहिजे असे मी म्हणत नाही. मला एवढेच म्हणायचे आहे की आपण अगोदर ध्यानाचा सराव केला पाहिजे आणि मग धम्म-कार्य केले पाहिजे. किंवा अगोदर धम्मकार्य केले तर नंतर ध्यानाचा सराव केला पाहिजे. असे केले तर तुमचा उत्साह कायम राहील. आणि धम्म-क्रांति घडू शकेल. म्हणूनच ध्यान किंवा समाधी हे धम्मक्रांतिचे बीज होय. ध्यान न करणाऱ्या राजकारण्यांकडून धम्मक्रांति घडू शकणार नाही. मग ते कितीही हुशार अथवा बुद्धिमान असोत. ध्यान न करणारे भिक्षूसुद्धा धम्मक्रांति घडवून आणू शकणार नाहीत, मग ते कितीही विद्वान असोत. जे ध्यान करतात त्यांना धम्मक्रांति घडवून आणणे शक्य होईल. जे पूर्णपणे उत्साहाने भरलेले आहेत, प्रेरणेने भरलेले आहेत असे लोक धम्म-क्रांति घडवून आणू शकतील. सुख आणि प्रीतीने परिपूर्ण असे लोक धम्म-क्रांती घडवू शकतील किंवा ज्यांनी केवळ चित्ताची एकाग्रता (चित्तस्स एकगता) साध्य केली आहे असे लोकच धम्म-क्रांति घडवून आणू शकतील. यासाठीच त्रैलोक्य बौद्ध महासंघात ध्यानावर एवढा जोर दिला जातो. यासाठीच आम्ही ध्यान-साधना शिकवितो धम्म- शिबिरे भरवितो आणि यामुळेच इंग्लंड आणि इतर देशांत त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ लोकांसाठी निश्चितपणे काही करू शकला आहे.

पण येथे एक प्रश्न निर्माण होतो. तो असा : ध्यानाचे आचरण करायचे तरी कसे ? आज मी याबद्दल फार काही बोलू शकणार नाही. जर तुम्हाला खरोखरीच

ध्यान-साधना शिकायची असेल तर तुम्ही आमच्या एखाद्या धम्म वर्गात गेले पाहिजे किंवा एखाद्या धम्म शिबिरात दाखल झाले पाहिजे. आणि तेथे एखाद्या अनागरिकापासून किंवा धम्मचारीपासून ध्यान-साधना शिकली पाहिजे. पुस्तकामधून काही ध्यान-साधना शिकता येत नसते. तसेच एखाद्या व्याख्यानातूनसुद्धा कोणाला ध्यान-साधना शिकता येत नसते.

असे असले तरी मी या विषयावर दोन शब्द बोलणार आहे. त्रैलोक्य बौद्ध महासंघात लोकांना शिकविण्यासाठी प्रथम दोन ध्यानाच्या पद्धती वापरल्या जातात. पहिली पद्धत 'आनापानसति' म्हणून ओळखली जाते, तर दुसरी 'मेत्ताभावना'. या दोन्ही ध्यानाच्या पद्धतीबद्दल आणि त्यांचा कसा सराव करायचा याबद्दल मी थोडक्यात माहिती देतो. 'आनापानसति' कशाला म्हणतात ? आनापान' म्हणजे आत-बाहेर जाणारा श्वास होय आणि 'सति' म्हणजे 'स्मृति' होय किंवा त्यावर लक्ष ठेवणे होय. म्हणून 'आनापानसति' म्हणजे आत- बाहेर जाणाऱ्या श्वासोच्छ्वासावर लक्ष ठेवणे किंवा स्मृति ठेवणे हाये. पण हे करीत असतांना आपण श्वासोच्छ्वासावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करीत नसतो, हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. तर आपण केवळ श्वासोच्छ्वासावर लक्ष ठेवतो, आपण नियंत्रण ठेवीत नसतो ते यासाठी की, श्वासोच्छ्वासावर नियंत्रण ठेवण्याच्या हिंदूंच्या प्राणायामाच्या सरावापेक्षा हा सराव वेगळा आहे म्हणून. मग आपण श्वासोच्छ्वासावर लक्ष कशा प्रकारे ठेवतो ? त्याच्या चार पायऱ्या आहेत. पहिल्या पायरीत आपण आत येणाऱ्या आणि बाहेर जाणाऱ्या श्वासावर लक्ष ठेवतो आणि तो श्वास मोजतो. ते असे, आपण श्वास घेतो आणि सोडतो तेव्हा एक म्हणतो. पुन्हा श्वास घेतो आणि सोडतो तेव्हा दोन म्हणतो. अशा प्रकारे आपण दहापर्यंत श्वास मोजतो. दहापर्यंत मोजून झाल्यावर आपण पुन्हा एकपासून सुरुवात करतो आणि दहापर्यंत श्वास मोजतो. अशा प्रकारे आपण पांच-दहा मिनिटांपर्यंत सराव करतो. तेव्हा आपणास जाणवते की आपले मन जरा कोठे थोडेसे स्थिर झाले आहे. असे घडले की आपण दुसऱ्या पायरीचा सराव सुरू करतो. या दुसऱ्या पायरीमध्येसुद्धा आपण श्वासोच्छ्वास मोजण्याची क्रिया चालूच ठेवतो, पण त्यात थोडासा बदल करून, आपण अगोदर एक म्हणतो आणि मग श्वास घेतो आणि

सोडतो. अशा रीतीने या दुसऱ्या पायरीत आपण पहिल्या पायरीप्रमाणे श्वास घेऊन सोडल्यास श्वास न मोजता श्वास घेण्याचे अगोदरच श्वास मोजीत असतो. यावेळीसुद्धा आपण श्वासोच्छ्वासाची मोजणी एक ते दहा अंकापर्यंत करतो आणि पुन्हा पुन्हा तसेच करीत राहतो. मग मन पूर्वीपेक्षा अधिक स्थिर बनते, अधिक शांत बनते व सुस्पष्ट बनते. मग आपण तिसऱ्या पायरीकडे वळतो. तिसऱ्या पायरीत आपण श्वासोच्छ्वास मुळीच मोजीत नसतो. कारण अगोदरच्या दोन पायऱ्यांमध्ये श्वासोच्छ्वास मोजण्याची क्रिया आपण केवळ मनाची एकाग्रता साधण्यासाठी एक उपाय म्हणून केलेली असते. या तिसऱ्या पायरीत श्वास मोजण्याची काहीच आवश्यकता राहात नाही. म्हणून आपण संपूर्ण श्वसनाच्या क्रियेवरच लक्ष ठेवतो. हवा आपल्या नाकातून आत येते, आपल्या फुफ्फुसात सात भरली जाते. पुन्हा तेथून वर येते आणि नाकातून बाहेर पडते. या सर्व क्रियेवर लक्ष ठेवतो. या पायरीमध्ये एकाग्रतेचा आपणास सखोल अनुभव घेता येतो. मग आपण चौथ्या पायरीकडे वळतो. या पायरीमध्ये आत-बाहेर जाणाऱ्या श्वसनावर आपण लक्ष ठेवीत नाही, तर नाकाच्या अग्रभागी, जेथे नाकपुडीत श्वासाचा स्पर्श जाणवतो त्या स्पर्शाचे ठिकाणी आपले लक्ष एकाग्र करतो. आपली एकाग्रता त्या स्पर्शाचे ठिकाणी साधण्याचा आपण प्रयत्न करतो आणि हे करण्याचा जितका म्हणून आपण प्रयत्न करू तितके ते स्पर्शाचे ठिकाण सूक्ष्म बनत जाते आणि आपली एकाग्रता अधिक वाढत जाते. अशा रीतीने स्पर्शाचे ठिकाण सूक्ष्मतर बनत जाते आणि त्याच प्रमाणात आपली एकाग्रता सखोल बनत जाते. परिणामी शेवटी आपणास ध्यानाचा किंवा समाधीचा अनुभव घेता येतो. आता जर आपणास ही साधना योग्य रीतीने करायची असेल तर ती नियमितपणे दररोज वीस किंवा तीस मिनीटे केली पाहिजे आणि मग आपणास हळू हळू चांगल्या समाधीचा अनुभव लाभू शकेल. अशी ही ' आनापानसतीची ' ध्यान साधना आहे.

आता दुसऱ्या "मेत्ता भावना" या ध्यान साधनेच्या विषयी दोन शब्द. "मेत्ता" म्हणजे काय ? तर "मेत्ता" म्हणजे "मैत्री" होय. इतरांच्या सुखाची आणि कल्याणाची भावना म्हणजे मैत्री होय. आणि मग 'भावना' म्हणजे काय ? तर भावना म्हणजे वाढविणे किंवा विकास करणे होय. म्हणून "मेत्ता भावना" म्हणजे

मैत्रीची भावना वाढविणे, विकसित करणे आणि बळकट करणे होय. मग या "मैत्रा भावनेचा" सराव कऱ्याचा कसा ? या सरावाच्या पाच पायऱ्या आहेत. सर्वप्रथम आपण आपल्या स्वतःबद्दल मैत्री वाढविण्याचा प्रयत्न करतो. इंग्लिश भाषेत एक म्हण आहे की, "**Charity begins at home**" म्हणजे प्रेमाची सुरुवात घरापासून होत असते. स्वतःवर प्रेम करणे काही वाईट नव्हे. पण केवळ स्वतःवर प्रेम करणे वाईट होय. म्हणून या पायरीमध्ये आपण आपल्या स्वतःचे बाबतीत मैत्री वाढवण्याचा प्रयत्न करतो. आपण मनोमन असा विचार करतो की 'मी सुखी होवो', 'मी आनंदी होवो', 'मी रोगमुक्त होवो', 'मी दुःखमुक्त होवो', 'माझा विकास होवो', 'मी शीलांचे आचरण करो', 'मी चांगला बौद्ध बनो.' अशा रीतीने आपण स्वतःचे बाबतीत मैत्री भावना करू शकतो. नंतर येते दुसरी पायरी. येथे आपण आपल्या जवळच्या आणि प्रिय मित्राबद्दल मैत्री भावना करतो. आपण पुरुष असलो तर पुरुष मित्राबद्दल आणि स्त्री असलो तर स्त्री मित्राबद्दल मैत्री भावना करतो. आपण मित्राचे बाबतीतही असाच विचार करतो की, 'तो सुखी होवो, तो आनंदी होवो, तो दुःखमुक्त होवो' इत्यादी. जशी आपण आपल्या बाबतीत केली अगदी तशीच भावना मित्राबद्दल सुद्धा करतो. शेवटी आपणास स्वतःबद्दल ज्या मैत्री भावनेचा अनुभव आला तशाच भावनेचा अनुभव आपल्या मित्राचे बाबतीत सुद्धा येईल. मग आपण तिसऱ्या पायरीकडे वळतो. येथे आपण आपला मित्रही नाही किंवा शत्रूही नाही अशा माणसाबद्दल मैत्री भावना करतो. म्हणजेच एखाद्या 'त्रयस्त' (इंग्लिशमध्ये ज्याला Neutral Person म्हणतात.) माणसावर मैत्री भावना करतो. आणि आपण अगोदर ज्या प्रकारे स्वतःबद्दल आणि आपल्या जवळच्या व प्रिय मित्राबद्दल मैत्रीभावना केली त्याचप्रमाणे या त्रयस्त माणसांचे बाबतीतसुद्धा करतो. मग आपण चौथ्या पायरीपर्यंत पोहचतो. ही पायरी थोडी अवघड आहे. कारण येथे आपणास मैत्रीभावना करायची असते ती आपणास न आवडणाऱ्या माणसाबद्दल किंवा ज्याला आपण आवडत नाही अशा माणसाबद्दल किंवा ज्याने आपणास दुःख देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे अशा माणसाबद्दल. इंग्लंडमधील आमच्या मित्रांना या चौथ्या पायरीचे आचरण खूपच उपयोगी पडलेले आहे. जेव्हा जेव्हा कोणाचे एखाद्याशी मतभेद होतात किंवा गैरसमज होतो किंवा

भांडण होते, तेव्हा तो माणूस मैत्री भावना करताना अशा माणसास चौथ्या पायरीत मैत्रीभावनेचा विषय बनवितो, “आज मी माझ्या मैत्रीभावनेच्या सरावात अमुक माणसाला चौथ्या पायरीत ठेवले होते” असे कोणी म्हणताना आपण ऐकले असेल. आपणही तसेच केले पाहिजे. कारण ध्यान-साधना ही शेवटी व्यावहारिक गोष्ट आहे. तिचा आपणास उपयोग व्हावा असा हेतू असतो म्हणून जर आपण मैत्री भावनेचा सराव करीत राहिलो तर आपणास कोणी शत्रू असणार नाहीत. सर्वांचे बरोबर आपले संबंध चांगले राहतील. आपण सर्वांचे मित्र बनू, तर अशा ह्या पहिल्या चार पायऱ्या होत. मग आपण पाचव्या आणि शेवटच्या पायरीपर्यंत पोहोचतो. ही पायरी मोठीच गुंतागुंतीची आहे. येथे प्रथम आपणास पहिल्या चार लोकांबद्दल म्हणजेच आपण स्वतः, मित्र, त्रयस्त माणूस आणि शत्रू किंवा विरोधक यांचेबद्दल विचार करून सुरुवात करायची असते. हे चारही लोक जणू काही आपल्यासमोर ओळीने उभे आहेत असे समजून आपणास त्यांचेबद्दल सारख्याच प्रमाणात मैत्री-भावना करायची असते. ते सर्व सुखी होवोत, आनंदी होवोत इत्यादी विचार करायचा असतो. मग आपण आपल्या घरातील सर्व लोकांबद्दल मैत्रीभावना करायची असते. ते सर्व सुखी होवोत, इत्यादी विचार करायचा असतो. मग आपण आपल्या घरातील सर्व लोकांबद्दल मैत्रीभावना करायची असते. आई, वडील, भाऊ, बहीणी, चुलते, चुलतभाऊ, चुलतबहिणी, पत्नी आणि मुले या सर्वांवर. मग आपल्या वस्तीतील सर्व लोकांबद्दल, नंतर जिल्ह्यातील, राज्यातील, देशातील, खंडातील आणि शेवटी जगातील लोकांबद्दल मैत्रीभावना करायची असते. या पाचव्या पायरीचा सराव करण्याच्या अनेक पद्धती आहेत. उदाहरणार्थ आपण त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाच्या जगातील सर्व केन्द्रातील लोकांबद्दल मैत्री भावना करू शकतो. किंवा विभिन्न राष्ट्रांतील लोकांचा विचार करून किंवा विभिन्न मानव समूहांचा विचार करून किंवा विभिन्न धर्माच्या लोकांचा विचार करून आपण या पाचव्या पायरीचा सराव करू शकतो आणि येथे भारतात निरनिराळ्या जातींबद्दल विचार करून आपण मैत्रीभावनेचा सराव करू शकतो आणि असे करणे फारच उपयोगी ठरेल. जर भारतातील सर्वच लोकांनी मैत्री भावनेचा सराव केला तर भारतात जातिव्यवस्था शिल्लकच राहणार नाही. म्हणून आपण या

मैत्रीभावनेचा प्रचार- प्रसार केवळ बौद्धांचे मध्ये करूनच थांबता कामा नये तर हिंदूंमध्ये सुद्धा याचा प्रचार आणि प्रसार केला पाहिजे. त्यांनासुद्धा मैत्री भावना करू दिली पाहिजे. असे केल्यास ते सर्वांना अधिक प्रेमाने वागविण्यास शिकतील.

तर त्रैलोक्य बौद्ध महासंघात येणाऱ्या नव्या लोकांना आम्ही ध्यानाच्या या दोन पद्धती शिकवत असतो. तुम्हाला त्या योग्य प्रकारे शिकायच्या असतील, तुम्हाला त्यांचा नीट सराव करायचा असेल तर आमच्या धम्म वर्गांना हजर रहा किंवा धम्म शिबिरामध्ये सहभागी व्हा. या दोन्ही ध्यानाच्या पद्धती फारच उपयुक्त आहेत, लाभदायक आहेत. त्यामुळे आपला उत्साह वाढण्यास, आपली प्रेरणा वाढण्यास सहाय्य होते. अर्थात बौद्ध धर्मात ध्यानाच्या या दोनच पद्धती आहेत असे नाही. तर आणखीही पुष्कळ ध्यानाच्या पद्धती आहेत, आणि त्यातील काही फारच प्रगत स्वरूपाच्या आहेत. परंतु त्यांचेबद्दल मी अधिक काही सांगणार नाही.

त्याऐवजी मी एका विशिष्ट मुद्यासंबंधी थोडी माहिती सांगणार आहे. मी 'ध्यान' व 'समाधी' हे दोन शब्द आतापर्यंत वापरीत आलो आहे. हे दोन्ही शब्द जणू काही थोड्या बहुत प्रमाणात समानार्थीच आहेत अशा अर्थाने मी वापरले आहेत. परंतु प्रत्यक्षात या दोन्ही शब्दात बरेच अंतर आहे. हा फरक अतिशय सूक्ष्म स्वरूपाचा असल्याने तो सहज लक्षात येण्यासारखा नाही म्हणून आपण काळजीपूर्वक लक्ष द्यावे. पालि भाषेत ज्याला 'ज्ञान' किंवा संस्कृतात 'ध्यान' असे म्हणतात, ती एक आपणास प्राप्त होणारी किंवा वेळोवेळी अनुभवास येणारी एक अवस्था आहे. म्हणजेच या अवस्थेचा तुम्हास कधी अनुभव घेता येतो, तर कधी घेता येत नसतो. पण समाधीची अवस्था ही कायम स्वरूपाची अवस्था असून ती आपणास सदासर्वदा लाभलेली असते. म्हणून ध्यानाची अवस्था ही अगोदर लाभते, तर समाधी नंतर येते. ही गोष्ट शीलाचरणासारखीच आहे. शीलांचे आचरण म्हणजे पंचशील, अष्टशील किंवा दशशीलांचे वेळप्रसंगी केव्हातरी आचरण करणे नव्हे, तर सातत्याने त्यांचे आचरण करणे होय. त्याचप्रमाणे 'समाधि' म्हणजे ध्यानाची सतत राहाणारी अवस्था होय. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, विधायक मनोवस्थेचा सतत वाहणारा प्रवाह म्हणजे 'समाधि' होय !

या सर्व विवेचनावरून ध्यान-साधना किती महत्वाची गोष्ट आहे याची आपणास

कल्पना येईल. 'समाधि' किती महत्वाची आहे याची कल्पना येईल. समाधि उत्साहाची जननी आहे, समाधि प्रेरणेची जननी आहे, समाधि धम्मक्रांतीचे बीज आहे. जर आपणास बदलायचे असेल, तर आपण ध्यान-साधना केली पाहिजे. जर आपणास समाज बदलावयाचा असेल तर आपण ध्यान-साधना केली पाहिजे. जर आपणास इतरांस साहाय्य करायचे असेल तर आपण ध्यान साधना केली पाहिजे. केवळ धम्माचा अभ्यास पुरेसा नाही. केवळ पिवळी वस्त्रे घालणे पुरेसे नाही. केवळ धार्मिक संस्था चालविणे पुरेसे नाही. तर आपण ध्यान-साधना सुद्धा केली पाहिजे. आपण ध्यानाचा आणि समाधीचा अनुभव घेतला पाहिजे. आपण बुद्धासारखे बनले पाहिजे. आपण सर्वप्रथम बोधिवृक्षाखाली बसले पाहिजे. अर्थात हा बोधिवृक्ष म्हणजे आपली खोली असली तरी चालेल. जेथे जेथे आपण ध्यान करू शकतो तेथे तेथे आपला बोधिवृक्ष आहे. आपणास असेही म्हणता येईल की खरा बौद्ध माणूस आपला बोधिवृक्ष तो जेथे जेथे जाईल, तेथे तेथे नेत असतो. अगोदर आपल्या बोधिवृक्षाखाली बसून मग आपण जगाकडे वळतो. तेव्हा आपण प्रेरणेने भरलेले असतो. आपण उत्साहाने आणि शक्तीने भरलेले असतो. तेव्हाच आपण खऱ्या अर्थाने 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' साठी काही कार्य करू शकतो. तेव्हाच आपण बुद्ध शिकवणीनुसार आचरण करू शकतो आणि तेव्हाच आपण पू. डॉ. बाबासाहेबांचे कार्य पुढे नेऊ शकतो.

अस्तित्वाचे सत्यदर्शन - प्रज्ञा

धम्म बंधु आणि भगिनीनो,

गौतम बुद्धाला अनुत्तर सम्यक् सम्बुद्धत्वाची प्राप्ती वयाच्या पस्तीसाव्या वर्षी झाली आणि त्यांचे महापरिनिर्वाण वयाच्या ऐंशीव्या वर्षी झाले. याचा अर्थ असा की त्यांनी आपल्या आयुष्याची पंचेचाळीस वर्षे धम्माची शिकवण देण्यात घालविली होती. या पंचेचाळीस वर्षांचे कालावधीत त्यांनी अनेक प्रकारच्या लोकांना धम्माची शिकवण दिली. त्यांनी समाजातील प्रतिष्ठित लोकांना धम्म-शिकवण दिली, तसेच समाजातील तळागाळाच्या लोकांनाही धम्म शिकवण दिली. त्यांनी गरिबांना आणि श्रीमंतांना धम्म-शिकवण दिली. तशीच सत्ताधीशांना आणि दुबळ्यांनासुद्धा धम्म शिकवण दिली. जे अतिशय बुद्धीमान होते अशांनाही त्यांनी धम्म शिकवण दिली. तसेच जे फारसे बुद्धिमान नव्हते अशांनाही दिली. आणि अशा रीतीने बुद्धाने अनेक प्रकारच्या लोकांना धम्म-शिकवण दिलेली असल्यामुळे नेहमी एका विशिष्ट प्रकारची धम्म-शिकवण देणे त्यांना कधी शक्य झाले नाही. तर निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांना धम्म- शिकवण देताना त्यांना ती निरनिराळ्या प्रकारेच द्यावी लागली आहे.

या कारणामुळेच आपल्या पंचेचाळीस वर्षांच्या धम्म-शिकवणीमधून बुद्धाने धम्मशिकवणीच्या निरनिराळ्या पद्धती सांगितल्या आहेत. कधी त्यांनी गद्य स्वरूपात उपदेश केला, तर कधी पद्य स्वरूपात. कधी कधी आपणास असे पाहावयास मिळते की बुद्ध अगदी स्फूर्तीने भरून गेले आहेत, आणि त्या स्फूर्तीच्या ओघात त्यांचे ओठातून पाली भाषेतील सुन्दर काव्यपंक्ती बाहेर पडलेल्या आहेत. आणि आपणास धम्मपदामध्ये जो काही काव्यमय उपदेश पाहावयास मिळतो तो याच प्रकारचा होय. कधी कधी बुद्ध अतिशय लांबलचक, खुलासेवार आणि

पद्धतशीरपणे उपदेश करताना दिसतात आणि कधी कधी ते अगदी थोडक्यात, म्हणींसारखा उपदेश करून मोकळे होतात आणि वेळप्रसंगी ते काहीच न बोलता केवळ स्तब्ध बसून राहिलेले दिसतात. याचा अर्थ ते तेव्हा प्रश्नाचे उत्तर देत नव्हते असा नाही, तर त्यांची स्तब्धता हेच एक उत्तर असे. ती अतिशय गंभीर आणि अर्थपूर्ण स्तब्धता किंवा शांती असे. ती अज्ञानातून निर्माण झालेली स्तब्धता किंवा शांती नसे. त्याचप्रमाणे गोष्टीच्या माध्यमातूनसुद्धा बुद्ध आपली शिकवण देत असत आणि अशा गोष्टी खूपच लोकप्रिय होत्या आणि आजही बौद्ध जगतात त्या तितक्याच लोकप्रिय आहेत. त्या गोष्टी समजून घेण्यासाठी फार सोप्या असतात. तशाच त्या फार मनोरंजकही असतात. कधी कधी तर त्या मोठ्या करमणूक करणाऱ्या असतात आणि लोक गोष्टी सहजपणे लक्षात ठेवतात. या बाबतीत मला माझाच एक अनुभव आठवतोय आणि भारतातील काय किंवा इंग्लंडमधील काय माझा या बाबतीतील अनुभव एकसारखाच आहे. कधी कधी कोणी तरी माझेकडे येतो आणि मला सांगू लागतो की, 'भन्ते, दीस किंवा पंचवीस वर्षांपूर्वी मी आपले प्रवचन ऐकले होते. मला त्यातले फारसे काही आठवत नाही, पण एक बाब मात्र आठवते. ती म्हणजे तुम्ही सांगितलेली गोष्ट होय !' गोष्टी खरे पाहता लोकांच्या मनाला चिकटून राहतात. याच कारणास्तव बुद्धाने आपला उपदेश अनेकदा गोष्टीच्या माध्यमातून केलेला आहे आणि पालि ग्रंथांत बुद्धाने सांगितलेल्या अशा काही गोष्टी आपणास पाहावयास मिळतात. काही गोष्टी तर अतिशय लहान आहेत, पण मोठ्या अर्थपूर्ण आहेत.

अशा छोट्या पण अर्थपूर्ण गोष्टींना 'रूपक' (इंग्लिशमध्ये Parable) असे म्हणतात. आणि असेच एक मोठे प्रसिद्ध रूपक आज मी आपणास सांगणार आहे. या रूपकाचे नाव आहे, 'आंधळी माणसे आणि हत्ती' बुद्ध सांगतात की, 'कोणे एके काळी एक राजा अतिशय कंटाळला होता आणि त्याला काही तरी करमणूक हवी होती. म्हणून त्याने शहरातील सर्वच आंधळ्या लोकांना जमविले आणि त्यांचेमध्ये एक हत्ती उभा केला. जेव्हा त्या आंधळ्या लोकांनी हत्तीला चाचपून पाहिले तेव्हा राजाने त्यांना हत्ती कसा आहे असे आपणास वाटते म्हणून विचारले. त्यापैकी ज्याने हत्तीचे डोके चाचपले होते तो म्हणाला की, 'हत्ती भांड्यासारखा

आहे.' ज्याने कान चाचपले होते तो म्हणाला की, 'हत्ती सुपासारखा आहे,' ज्याने हत्तीचे सुळे चाचपले होते तो म्हणाला की, 'हत्ती नांगराच्या फाळासारखा आहे', अशा रीतीने ज्याने हत्तीचे जे अंग चाचपले होते तसे त्याचे वर्णन केले. म्हणून सर्वच आंधळ्यांनी हत्तीचे वर्णन वेगवेगळ्या प्रकारे केले. शेवटी ते सर्वजण हत्ती आपण म्हणतो तसाच आहे असे म्हणून आरडाओरडा आणि वादविवाद करू लागले. आणि जरी ते आंधळे होते तरी ते हमराजुमरीवर येऊन एकमेकांना गुदं मारू लागले. हे दृश्य पाहून राजाची अतिशय करमणूक झाली आणि तो पोट धरून हसला.

मग या रूपक-कथेचा अर्थ काय आहे ? ही गोष्ट सांगून बुद्दाला काय सांगायचे होते ? येथे जो पहिला प्रश्न निर्माण होतो तो असा की हा हत्ती कोण ? किंवा काय आहे ? या प्रश्नाचे आपण थोडक्यात आणि सोपे उत्तर देऊ शकू. तो हत्ती म्हणजे आपले अस्तित्व होय. किंवा अधिक तत्वज्ञानाच्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास, तो हत्ती म्हणजे 'अस्तित्वाचे प्रतिक' होय. मग ही आंधळी माणसे कोण आहेत ? ही आंधळी माणसे म्हणजे निरनिराळ्या धर्म तत्वज्ञानाचे संस्थापक होत. आणि ते सर्व आंधळे आहेत. याचे कारण त्यांचेजवळ 'प्रज्ञा' नाही हे होय. त्यांचेजवळ प्रज्ञाच नसल्यामुळे ते पाहू शकत नाहीत. ज्याप्रमाणे ती आंधळी माणसे हत्तीला पाहू शकत नव्हती, त्याचप्रमाणे हे धर्मतत्वज्ञानाचे संस्थापक 'अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप, पाहू शकत नाहीत; समजू शकत नाहीत. म्हणूनच निरनिराळ्या धर्म-तत्वज्ञानांचे संस्थापक अस्तित्वाच्या सत्य स्वरूपाची जी काही माहिती देतात ती चुकीची आहे. त्यांची ही माहिती आंधळ्यांनी केलेल्या हत्तीच्या वर्णनासारखी आहे. कदाचित त्यांची वर्णने पूर्णपणे चुकीची नसतीलही. कारण, नाही तरी हत्ती थोडासा भांड्यासारखा किंवा सुपासारखा असतोच की ! असे असले तरी या धर्मतत्वसंस्थापकांनी अस्तित्वाच्या सत्यस्वरूपाची दिलेली माहिती खूपच एकांगी आणि गैरसमज निर्माण करणारी आहे. पण त्या आंधळ्या माणसांना जरी हत्ती दिसू शकत नव्हता तरी राजा मात्र हत्तीला पाहू शकत होता. मग हा राजा म्हणजे कोण ? तर राजा म्हणजेच 'बुद्ध' होय. आणि ज्याप्रमाणे राजाला दोन चांगले डोळे असल्यामुळे तो हत्तीला पूर्णपणे पाहू शकतो त्याचप्रमाणे प्रज्ञा असल्यामुळे

बुद्ध अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहू शकतात आणि या तुलनेवरून, या रूपक कथेवरून बौद्ध-धर्मात प्रज्ञा किती महत्वाची गोष्ट आहे हे आपणास कळून येईल. प्रज्ञाच नसेल तर आपणास अस्तित्वाचे सत्यस्वरूप दिसू शकणार नाही.

मग येथे असा प्रश्न निर्माण होतो की, 'प्रज्ञा म्हणजे नेमके काय समजायचे ?' म्हणून आज आपण याच प्रश्नाचा थोडा विचार करू या. परंतु त्या आंधळ्या माणसांनी हत्तीचे जे वर्णन केलेले होते ते थोडे खुलासेवार लक्षात घेऊ या. ही आंधळी माणसे म्हणजे निरनिराळ्या धर्मतत्त्वज्ञानाचे संस्थापक होत. हे मी अगोदरच सांगितले आहेच आणि त्याची एकांगी वर्णने म्हणजे त्यांची विशिष्ट तत्वदर्शने होत. या निरनिराळ्या तत्वदर्शनांची मी आपणास थोडी माहिती सांगतो. पण येथे मी त्यापैकी केवळ तिन्हीचीच माहिती देणार आहे. कारण ही तीन तत्वदर्शनेच त्यातील सर्वात महत्वाची आहेत. या तिन्ही तत्वदर्शनांचे निरनिराळे प्रकार (Forms) आहेत. त्यातील पहिल्या तत्वदर्शनास 'ईश्वरवाद' (Theism) असे म्हणतात. 'ईश्वर-वाद' म्हणजे व्यक्तिरूप देवाच्या कल्पनेवरील विश्वास होय. यालाच हिंदू कधी कधी 'सगुण ब्रह्म' असे म्हणतात. ईश्वरवादाच्या तत्व- दर्शनानुसार देवानेच सर्व सृष्टीची, या सर्व विश्वाची आणि त्यातील प्रत्येक गोष्टीची निर्मिती केलेली आहे. परंतु प्रत्यक्ष देवाची मात्र कोणीही निर्मिती केलेली नाही. या तत्व-दर्शनानुसार देव 'शाश्वत' आहे, देव 'सर्व सामर्थ्यवान' आहे. तो प्रत्येक गोष्ट जाणतो, प्रत्येक गोष्ट पाहतो. देवाने केवळ विश्वच निर्माण केलेले आहे असे नाही, तर ईश्वरवादानुसार देवच या विश्वाचे नियंत्रण करतो आणि आपल्या मर्जीनुसार त्याचा कारभार पाहतो. अग्नि जळतो त्याच्या इच्छेमुळे, वारा वाहतो तो त्याच्या इच्छेमुळे. त्याच्या इच्छेशिवाय विश्वात काहीच घडू शकत नाही. ईश्वरवादी तत्वदर्शनाचे म्हणणे हे असे आहे. आता देवाने बाहेरच्या विश्वाची निर्मिती केली आहे एवढे सांगूनच ईश्वरवाद थांबत नाही, तर देवानेच माणसाचीही निर्मिती केलेली आहे आणि तीसुद्धा धुळीपासून असेही सांगतो. माणसाची निर्मिती करूनच देव थांबला आहे असे नाही. तर तो माणसाचे नियमन करतो, त्याचेवर ताबा ठेवतो. त्याचे शासन करतो. म्हणून ईश्वरवादानुसार माणसांचे बाबतीत जे जे काही घडते ते ईश्वरी इच्छेमुळेच घडते असा विश्वास ठेवला जातो. देवाच्या तुलनेत माणूस दुर्बल आहे,

असहाय्य आहे, सामर्थ्यहीन आहे. म्हणून त्याला काहीच करता येणे शक्य नाही. तो कशातही बदल घडवू शकत नाही. त्याने फक्त देवाला शरण जावे, त्याचीच केवळ प्रार्थना करावी, त्यालाच केवळ मदतीची याचना करावी. थोडक्यात 'ईश्वरवाद' ज्याला म्हणतात तो असा आहे.

दुसरे तत्वदर्शनास 'सर्वाभूती ईश्वरवाद' (Pantheism) असे म्हणतात. या तत्वदर्शनानुसार व्यक्तिरूप देवाची कल्पना न करता सृष्टी हेच देवाचे रूप समजले जाते. यालाच हिंदू लोक कधी कधी 'निर्गुण ब्रह्म' असे म्हणतात. या तत्वदर्शनानुसार प्रत्येक गोष्ट देवरूपच आहे. प्रत्येक गोष्ट निर्गुण ब्रह्ममय असते. वृक्ष देवरूप आहे. दगड देवरूप आहे. हा मायक्रोफोन देखील देवरूप आहे. सर्वाभूती ईश्वर या तत्वदर्शनानुसार सुरुवातीस प्रत्येक गोष्ट देवामधून निर्माण झालेली आहे. आणि शेवटी प्रत्येक गोष्ट देवामध्येच सामावून जाते. याची वेदांचा एक भाग गणलेल्या उपनिषदात तुलना केलेली आहे. ती अशी : ज्याप्रमाणे कोळी नावाचा कीटक आपल्या शरीरातून चिवट धागा काढून आपले जाळे विणतो आणि पुन्हा तो धागा आपल्या शरीरात ओढून घेतो, त्याचप्रमाणे ईश्वर आपल्या शरीरातून विश्वातील प्रत्येक गोष्ट तयार करतो आणि शेवटी ती आपल्या शरीरात समावून घेतो. सर्वाभूती ईश्वरवादाच्या काही तत्वदर्शनांचे मते विश्वाची निर्मिती देवापासून झालेली नाही असे मानले जाते. ते केवळ बाहेर आल्यासारखे भासते. सर्वाभूती ईश्वरवादाच्या या दर्शनास 'मायावाद' असे म्हटले जाते. हे दर्शन काही भारतीय बुद्धीवाद्यांमध्ये फारच लोकप्रिय आहे.

तिसरे दर्शन आहे "भौतिकवाद." भौतिक तत्वाखेरीज दुसरे काहीच अस्तित्वात नाही असा भौतिकवादाचा विश्वास आहे. भौतिक तत्वाशिवाय मन नावाची काही गोष्ट अस्तित्वात नाही किंवा चैतन्यासारखी किंवा जागृतीसारखी काही गोष्ट अस्तित्वात नाही. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, भौतिक तत्वापासून वेगळी आणि त्यापासून स्वतंत्र अशी मन नावाची काही गोष्ट नाही. ज्याप्रमाणे लोणी हे दुधापासून होणारे दुग्धम उत्पन्न आहे तसेच मन हे भौतिक तत्वापासून निर्माण. होणारी दुग्धम गोष्ट आहे. भौतिक तत्वदर्शनाचे हे सार आहे.

ही तिन्ही तत्वदर्शने बुद्ध धम्माचे दृष्टीने " मिच्छादिट्ठि " किंवा " मिथ्यादृष्टी "

होत. हे अस्तित्वाच्या सत्य स्वरूपाचे एकांगी दर्शन आहे. प्रज्ञाहीन माणसांनी सांगितलेली ही अस्तित्वाच्या सत्य स्वरूपाची हकीकत आहे. आध्यात्मिकदृष्ट्या अंध असलेल्या लोकांचे हे दृष्टीकोन आहेत. अस्तित्वाच्या सत्य स्वरूपाचा स्वतःस काहीच अनुभव नसणाऱ्या लोकांचे हे मतप्रदर्शन आहे. म्हणून येथे आपण 'प्रज्ञा' म्हणजे काय हे लक्षात घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रज्ञेशिवाय कोणी बुद्ध असूच शकत नाही आणि प्रज्ञेशिवाय बुद्धाचा धम्मही असू शकत नाही.

आता 'प्रज्ञा' (संस्कृत शब्द) किंवा पालिमध्ये "पञ्जा" या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ आहेत. बुद्ध धम्मानुसार 'प्रज्ञा' तीन प्रकारची आहे किंवा प्रज्ञेच्या तीन अवस्था आहेत, अथवा पातळ्या आहेत आणि प्रत्येक अवस्था किंवा पातळी अगोदरच्या अवस्थेपेक्षा किंवा पातळीपेक्षा अधिक उच्च असते. या तिन्ही अवस्थांची आपण माहिती करून घेऊ या. प्रज्ञेच्या पहिल्या अवस्थेस किंवा पातळीस 'श्रुतमय प्रज्ञा' संस्कृत किंवा "सूतमया-पञ्जा" (पालि) असे म्हटले जाते. ही प्रज्ञा म्हणजे ऐकण्यापासून किंवा शिक्षणापासून लाभणारी प्रज्ञा होय. बुद्धकालात पुस्तकांसारखी काही सोय नव्हती ही गोष्ट आपण येथे लक्षात ठेवली पाहिजे. तेव्हा शिक्षण तोंडीच द्यावे लागत होते आणि ते तोंडपाठ करावे लागत होते. तेव्हा ज्याने खूप ऐकलेले आहे अशा माणसास विद्वान म्हणत असत, "बहुश्रुत" म्हणत असत. आनंदाला बहुश्रुत म्हणत असत. कारण त्याने बुद्धपासून खूप ऐकलेले होते, खूप आत्मसात केलेले होते. हल्ली आपण पुस्तकांमधून शिकत असतो. त्यामुळे ऐकण्याची जागा आता पुस्तक वाचनाने घेतली आहे. म्हणून परिणामी 'श्रुतमय प्रज्ञा' म्हणजेच "पुस्तकी ज्ञान" होय. प्रज्ञेची ही सर्वात खालची किंवा प्राथमिक पातळी किंवा अवस्था होय. (हल्ली भारतामध्ये अशा प्रकारच्या प्रज्ञेला 'अपारविद्या' किंवा नुसतेच 'विद्या' म्हटले जाते.) आता 'श्रुतमय प्रज्ञा' ही जरी प्रज्ञेची सर्वात खालची पातळी किंवा अवस्था असली तरी फार महत्वाची आहे, फार आवश्यक आहे. कारण 'श्रुतमय प्रज्ञा' ही प्रज्ञेच्या उच्च अवस्थेचा पाया आहे, किंवा प्रज्ञेच्या उच्च अवस्थाप्राप्तीसाठी लागणारा कच्चा माल आहे.

प्रज्ञेच्या दुसऱ्या अवस्थेत किंवा पातळीस 'चिन्तामयप्रज्ञा' (संस्कृत) किंवा 'चिन्तामया-पञ्जा' (पालि) असे म्हणतात. येथे 'चित्त' म्हणजे केवळ विचार

होय किंवा बौद्धीक विचार अथवा बौद्धीक विचार करण्याची क्रिया होय. त्याचप्रमाणे ' स्वतंत्र विचार ' असाही याचा अर्थ होतो. येथे चिन्तामय प्रज्ञेमध्ये मात्र आपण जे वाचले आहे किंवा जे आपण शिकले आहे त्यावर विचार करीत असतो. आपण मनामध्ये ते पुन्हा पुन्हा घुसळीत असतो आणि स्वतः ते पूर्णपणे समजण्याचा प्रयत्न करीत असतो. परंतु याचा अर्थ केवळ आपण ऐकलेल्या किंवा शिकलेल्या शब्दांचे पठण करीत असतो असा मात्र नाही. आणि विद्यार्थीगण असे पाठान्तराचे, पठण करण्याचे काम बरेच करीत असतात याची आपणास जाणीव आहेच. परीक्षा आली की विद्यार्थी खूप अभ्यास करू लागतात. माझ्या पाहाण्यातील वस्तुस्थिती तर अशी आहे की ते क्रमिक पुस्तकांचे अक्षरशः पाठान्तर करीत असतात. आणि मग जेव्हा ते परीक्षा हॉलमध्ये जातात आणि प्रश्नपत्रिका वाचतात, तेव्हा त्या प्रश्नांची कशा प्रकारे उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करतात ? तर पाठान्तर केलेल्या क्रमिक पुस्तकातील आठवतील ती माहिती भागशः किंवा इकडच्या तिकडच्या तुकड्यांनी जोडून लिहितात. विषय समजून घेण्याचा ते प्रयत्न करीत नसतात. याचा मग परिणाम काय होतो ? परीक्षा संपल्यावर थोड्या दिवसातच केलेले सर्व पाठान्तर विसरून जाते. अशा प्रकारचे शिक्षण कुचकामी होय. अभ्यास करणे खरोखरीच फार महत्वाची गोष्ट आहे. पण ज्याचा आपण अभ्यास करतो त्यावर आपण विचार करावयास हवा. एवढेच नव्हे तर त्या विचारमंथनातून आपण स्वतः आपले निष्कर्ष काढले पाहिजेत. आपला स्वतःचा न्यायनिवाडा तयार केला पाहिजे. म्हणजेच दुसऱ्या शब्दात आपणास असे म्हणता येईल की, आपण स्वतः विचार केला पाहिजे. जे काही आपण वाचतो किंवा शिकतो त्याचा आंधळेपणाने स्वीकार करता कामा नये.

या बाबतीत आपणास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उदाहरण एक ठळक उदाहरण म्हणून घेता येईल. त्यांचा अभ्यास प्रचंड होता. त्यांनी अनेक ग्रंथ वाचले होते. राज्यशास्त्रावरील ग्रंथ, अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ, मानववंशशास्त्रावरील ग्रंथ, इतिहासावरील ग्रंथ, समाजशास्त्रावरील ग्रंथ, धर्मावरील ग्रंथ आणि इतरही अनेक विषयांवरील ग्रंथांचे त्यांनी अध्ययन केले होते. परंतु त्यांनी ग्रंथ केवळ वाचलेले नव्हते. तर जे जे काही त्यांनी वाचले त्यावर त्यांनी विचार केला होता, चिन्तन

केले होते आणि शेवटी त्यांनी त्यातून आपले स्वतःचे निष्कर्ष काढले होते. ते एक महापुरुष बनले त्याचे हे एक कारण आहे. ' शूद्र पूर्वी कोण होते ? ' यावर त्यांनी स्वतःचे निष्कर्ष काढलेले आहेत. ' अस्पृश्यतेचा उगम कसा झाला ? ' यावर त्यांनी आपले स्वतःचे निष्कर्ष काढलेले आहेत. बौद्धधम्माबद्दलही त्यांनी आपले स्वतःचे निष्कर्ष काढले आहेत. म्हणून चिंतामय प्रज्ञा ही अतिशय महत्वाची गोष्ट आहे. आणि जर चिंतामय प्रज्ञेचा अभाव असेल तर आपण धम्माचा विचार सुद्धा करता कामा नये. बौद्ध धर्मावरील पुस्तके वाचणे हे अतिशय सोपे काम आहे. आणि आपण जे काही पुस्तकातून घेतलेले असते ते ओकून टाकणे, तोंडावर फेकणे फार फार सोपे असते. कुठल्याच प्रकाराची योग्य समज नसतानाही हे करणे अतिशय सोपे काम होय. अशा प्रकारे बौद्ध-धम्माबद्दल काही लिहिणे किंवा बोलणे कोणाच्याच काही उपयोगाचे नाही. लंडनमध्ये अशाच प्रकारची एक गोष्ट नुकतीच घडलेली आहे. श्रीलंकेच्या लंडनमधील वकिलातीने श्रीलंकेच्या इतिहासाचे आणि संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे एक मोठे प्रदर्शन आयोजित केले होते. आणि त्यामध्ये कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून बौद्धधम्मावर प्रवचने आयोजित केलेली होती. पण ही प्रवचने देण्यासाठी त्यांनी कोणाला बोलावले होते ? तर केवळ तीन शुष्क बुद्धिवादी लेखकांना ! एक होते श्रीलंकेतील भिक्षू आणि दुसरे दोघे होते इंग्लिश विद्यापीठातील दोन बुद्धिवादी इंग्लिश गृहस्थ. हे तिघेही खूपच पंडित होते. त्यांनी खूप पुस्तके वाचलेली होती. पण आपण काय वाचले आहे याचा त्यांनी कधीही विचार केलेला नव्हता. केवळ पुस्तकातून जे वाचलेले होते तेच त्यांनी तेथे ओकून टाकले आणि सोबतीला पालि ग्रंथातील भरपूर उतारे दिले. त्यामुळे त्या प्रवचनांचा कोणालाही काही उपयोग झाला नाही. खरे पाहता फारच थोडे लोक या कार्यक्रमास उपस्थित होते. आणि अशा प्रकारची गोष्ट नेहमी घडत असते. येथे भारतातही असे घडत असते. केवळ बौद्ध धम्मावर पुष्कळ पुस्तके वाचलेल्या लोकांनाच धम्मावर व्याख्याने देण्यासाठी बोलाविले जाते. त्यांनी धम्मावर काहीच चिंतन केलेले नसते. धम्माचे कधीच काहीं आचरण केलेले नसते. म्हणूनच मी असे म्हणतो की, जर आपणाजवळ चिंतामय प्रज्ञाच नसेल तर आपण धम्मावर काही बोलण्याचा विचार सुद्धा करता कामा नये.

तित्तरी आणि शेवटची ' भावनामय प्रज्ञा ' (संस्कृत) किंवा भावनामया-पञ्चा' (पालि) होय. येथे ' भावना ' या पालि शब्दाचा अर्थ ' विकास ' असा आहे. म्हणून भावनामय प्रज्ञेचा अर्थ ' मनाचा विकास ' किंवा ' जागृतीचा विकास ' असा होतो. विशेषतः ध्यानाच्या किंवा समाधीच्या अनुभवांतून मनाचा विकास किंवा जागृतीचा विकास साधणे असा होतो. इंग्लीश भाषेत यालाच **Meditation** असे म्हणतात. या विषयावर मी माझ्या मागील व्याख्यानात माहिती दिली होती. ध्यानाच्या आणि समाधीच्या सहाय्याने मन शुद्ध बनते, मन एकाग्र होते, ते स्थिर बनते आणि मग आपण सत्य जसेच्या तसे पाहण्यास सिद्ध बनतो. अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहण्यास सिद्ध होतो. म्हणून " भावनामय प्रज्ञा " हीच खरी प्रज्ञा होय. जेव्हा आपण केवळ ' प्रज्ञा ' असा शब्दप्रयोग करीत असतो तेव्हा त्याचा अर्थ ' भावनामय प्रज्ञा ' असा असतो. आणि या भावनामय प्रज्ञेच्या प्राप्तीमुळेच बुद्धत्व प्राप्त होते. या भावनामय प्रज्ञेअभावी कोणी बुद्ध बनूच शकत नाही. म्हणून भावनामय प्रज्ञेच्या उच्च अर्थाने प्रज्ञेचा विकास करणे ही अत्यंत आवश्यक गोष्ट आहे. ध्यान आणि समाधी अत्यंत आवश्यक आहे.

येथे आपणाला एक प्रश्न विचारता येईल. ध्यानाचा आणि समाधीचा विकास साधण्यासाठी कशाची आवश्यकता आहे ? याचे उत्तर ' शीलाची आवश्यकता ' आहे हे होय. शीलाअभावी ज्ञानाची आणि समाधीची प्राप्ती असंभव आहे. निदान उच्च पातळीवर तरी निश्चितच ही गोष्ट असंभव होय. म्हणजेच आपणास असे म्हणता येईल की शीलाशिवाय प्रज्ञेची प्राप्ती नाही किंवा भावनामय प्रज्ञेची प्राप्ती नाही. आपल्या ' भ. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म ' या ग्रंथात डॉ. आंबेडकरांनी असे म्हटले आहे की, ' शीलाशिवाय प्रज्ञा भयकारक आहे. ' याचाच अर्थ असा की, श्रुतमय प्रज्ञा आणि चिन्तामय प्रज्ञा भयकारक आहेत. केवळ श्रुतमय किंवा चिन्तामय प्रज्ञाच असेल तर त्या भयकारक होत. शीलाअभावी, भावनेअभावी या प्रज्ञा भयकारक ठरतात. डॉ. आंबेडकर पुढे असे म्हणतात की, ' केवळ प्रज्ञा ही माणसाच्या हातातील तलवारीसारखी आहे. केवळ पंडित असलेला माणूस, केवळ खूप वाचन केलेला माणूस खूप हानी करू शकतो. तसेच केवळ विचार करणारा माणूसही खूप हानी करू शकतो. म्हणून 'शील' आणि 'भावना' या फार आवश्यक

आहेत. पण डॉ. आंबेडकर याच्याही पुढे गेलेले आपणास दिसतात. ते म्हणतात की, केवळ प्रज्ञाच पुरेशी नाही. अगदी भावनामय प्रज्ञा सुद्धा पुरेशी नाही. मग आणखी कशाची आवश्यकता आहे ? आणखी काय आवश्यक असू शकते ? तर ' करुणा ' सुद्धा आवश्यक आहे, बौद्ध धम्माच्या दोन आधारस्तंभांपैकी ' करुणा ' हा एक आधारस्तंभ आहे. बौद्ध धम्माच्या दोन पंखांपैकी ' करुणा ' हे एक पंख आहे. महायानात म्हटले आहे की, ' धम्म ' हा एका महान पक्षासारखा आहे. त्याला दोन महान पंख आहेत. एक पंख आहे ' प्रज्ञेचा ' आणि दुसरा आहे ' करुणेचा '. आणि या पंखामुळेच धम्मरूपी पक्षी उड्डाण करू शकतो.

थोड्याच वेळापूर्वी मी असे म्हटले होते की भावनामय प्रज्ञेमुळे आपण अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहू शकतो. पण जेव्हा आपण अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहतो तेव्हा आपण नेमके काय पाहत असतो ? बुद्ध काय पाहात असतात ? तर ते तीन गोष्टी पाहतात. ते ' दुःख ' पाहतात, ते ' अनित्यता ' पाहतात, आणि ते ' अनात्म ' पाहतात. ते असे पाहतात की सर्व संस्कारजन्य गोष्टी दुःखकारक आहेत, असमाधान देणाऱ्या आहेत. शिवाय या गोष्टी अनित्य आहेत. आणि त्या अनात्म आहेत किंवा शाश्वत आत्मारहित आहेत.

बौद्धधर्मात या तीन गोष्टी ' तिलक्खण ' किंवा ' त्रिलक्षण ' अर्थात संस्कारमय अस्तित्वाची तीन लक्षणे म्हणून ओळखल्या जातात. या तिन्हीपैकी दुसरे लक्षण ' अनित्य ' हे अतिशय महत्वाचे आहे. आणि बाकीची जी दोन लक्षणे आहेत ती यातूनच अनुमानाने काढली आहेत. सांस्कारिक गोष्टी दुःखकारक आणि असमाधानकारक असतात याचे कारण त्या ' अनित्य ' असतात किंवा परिवर्तनशील असतात हे होय. जरी आपणास एखादा सुखकारक अनुभव आला तरी आपण तो कायम पकडून ठेऊ शकत नाही. चिरंतन बनवू शकत नाही. आपण आपले तारुण्य कायम ठेवू शकत नाही. एखाद्या फुलासारखे ते कोमेजून जाते. आपण आपले आरोग्य कायम ठेऊ शकत नाही. एक दिवस आपण आरोग्यसंपन्न असतो, तर दुसऱ्या दिवशी आजारी पडतो. खरे पाहता आपणास

● जे संस्कारमुक्त आहे म्हणजेच ' निर्वाण ' आहे ते सुद्धा शाश्वत तत्त्व किंवा आत्मारहित आहे.

आपले जीवन सुद्धा कायम ठेवता येत नाही. आणि या गोष्टींना जरी आपणास कायम धरून ठेवायचे असले, कायम धरून ठेवावेसे वाटत असले, तरी आपण तसे काही करू शकत नसतो. आणि ते न करू शकल्यामुळे आपण दुःखी होतो. अगदी याचप्रमाणे संस्कारमय गोष्टी ' अनात्म ' असतात. कारण त्या सतत एका क्षणापासून दुसऱ्या क्षणापर्यंतसुद्धा एकसारख्या राहात नाहीत. म्हणून कायम स्वरूपाचा किंवा न बदलणारा आत्मा वगैरेसारखी काही गोष्ट त्यांच्यात नसते. यावरून या त्रिलक्षणांपैकी ' अनित्यता ' हे लक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे हे आपणास कळून येईल.

या अनित्यतेच्या लक्षणाकडे आपण थोडे अधिक जवळून पाहू या. विश्वातील प्रत्येक गोष्ट बदलत असते. माणूस बदलत असतो. शरीर बदलत असते, मन बदलत असते. तथापि मन केवळ बदलतच नसते, तर ते विकास सुद्धा पावू शकते. मग याचा अर्थ काय ? मन विकास पावू शकते असे आपण म्हणतो ते कोणत्या अर्थाने ? याचा अर्थ मन उच्च आणि उच्चतर पातळीपर्यंत विकास पावू शकते. शुद्धतेच्या उच्चतर पातळीवर पोचू शकते, जागृतीच्या उच्च पातळीवर पोचू शकते. अर्थात प्रज्ञेच्या उच्च पातळीवर पोचू शकते. आता घडणारा बदल हा खालच्या पातळीवरून उच्च पातळीकडे होऊ शकतो. तसाच तो उच्च पातळीवरून खालच्या पातळीकडे सुद्धा होऊ शकतो. किंवा केवळ निरनिराळ्या अवस्थेकडे सुद्धा हा बदल होऊ शकतो. म्हणूनच जो पूर्वीपेक्षा उच्चही नाही किंवा खालच्या पातळीकडेही नाही असाही बदल होऊ शकतो. परंतु विकास हा नेहमीच खालच्या पातळीपासून उच्चपातळीकडे होत असतो. आपणास विकासाशिवाय बदल अनुभविता येईल. परंतु बदलाशिवाय विकास मात्र अनुभविता येत नाही. भावनामय प्रज्ञेमुळे विश्वातील प्रत्येक गोष्ट बदलत असते, माणूस बदलत असतो एवढेच आपण पाहात नाही तर प्रत्येक माणूस विकास पावू शकतो, हे सुद्धा पाहू शकतो. भावनामयप्रज्ञेमुळेच अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप हे परिवर्तनशील असते, एवढेच आपण पाहू शकत असतो असे नाही तर माणसाच्या अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप हे विकसनीशल आहे, खालच्या पातळीवरून उच्च पातळीपर्यंतचा विकास साधण्यासारखे आहे, असेही आपण पाहात असतो. भावनामय प्रज्ञेमुळे माणूस

बनण्यासाठी, खराखुरा माणूस बनण्यासाठी त्याने वाढले पाहिजे, विकास पावले पाहिजे, असे आपण पाहतो.

आपल्या महान बुद्धत्व प्राप्तीनंतर बुद्धाला जे ' दर्शन ' झाले, त्याचे महत्व हे असे आहे. आपल्या महान बुद्धत्वप्राप्तीनंतर बुद्धाला कोणते दर्शन झाले ? त्यांना समग्र मानवतेचे दर्शन झाले आणि हे सर्व मानव जणू काही विकासाच्या निरनिराळ्या अवस्थेत असणाऱ्या कमळपुष्पांसारखे आहेत असे त्यांना दिसले. काही कमळे चिखलात रुतून बसली होती, तर काही नुकतीच कोठे पाण्याचे पृष्ठभागावर डोकावत होती. पण ती सर्वच विकास पावत होती असे बुद्धाला दिसून आले. सर्व मानव विकसनशील आहेत, प्रत्येक व्यक्ती विकसनशील आहे, अशा दृष्टीने बौद्धधम्म सर्व मानवांकडे पाहत असतो.

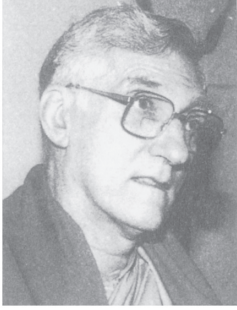
पण केवळ पाहाणेच पुरेसे नाही, तर सहाय्यसुद्धा केले पाहिजे. विकास साधण्यासाठी सहाय्य केलेच पाहिजे. प्रज्ञेला करुणेची जोड लाभली पाहिजे आणि खरी प्रज्ञा ही नेहमीच करुणेने युक्त असते. याची प्रचिती बुद्धाच्या अनेक प्रसंगांवरून आपणास येईल. मी त्यापैकी केवळ एकच उदाहरण देणार आहे. अर्थात ही काही रूपक- कथा नाही, तर केवळ एक वेगळ्या प्रकारची गोष्ट आहे. ' किसान गौतमी ' नावाची एक तरुण स्त्री होती. ' किसान ' म्हणजे ' कृशा ' किंवा सडपातळ होय. आणि तिच्या कुळाचे नाव गौतमी असल्यामुळेच तिला ' किसान गौतमी ' किंवा ' सडपातळ गौतमी ' असे म्हणत असत. तिचे लग्न होऊन फार दिवस झालेले नव्हते आणि ती एका चिमुकल्या बाळाची आई झाली होती. एके दिवशी त्या बाळास सर्पदंश झाला आणि त्यात तो दुर्दैवाने मरण पावला. किसान गौतमी तर दुःखाने अक्षरशः वेडी झाली. आपल्या बाळाचे प्रेत सोडण्यासही ती तयार होईना. उलट आपल्या बाळाचे प्रेत हाती घेऊन ती दारोदार भटकू लागली आणि आपल्या बाळाला जिवंत करण्यासाठी लोकांकडे औषध मागू लागली. तेव्हा तिला कोणी तरी सांगितले की, ' तू बुद्धाकडे जा. तुझ्या मुलाला जिवंत करण्यासाठी ते निश्चितच काही औषध देतील. ' म्हणून ' किसान गौतमी ' बुद्धाकडे गेली. बुद्धाचे पायावर तिने आपल्या बाळास ठेवले आणि म्हणाली, ' भगवान, कृपा करून मला औषध द्या. माझ्या बाळाला " जिवंत करा " मग बुद्ध काय

म्हणाले ? बुद्ध काय म्हणू शकले असावेत ? थोडा वेळ ते शांत राहिले आणि नंतर म्हणाले, ' ठीक आहे. मी तुला औषध देईन पण तुला त्यासाठी काही आणावे लागेल. तुला त्यासाठी मुठभर मोहरी, आणावी लागेल. आणि ती सुद्धा अशा घरातून की जेथे कधी कोणाचा मृत्यू झालेला नसेल. ' ' किसा गौतमीने विचार केला, ' हे काम तर सहज करण्यासारखे आहे ' म्हणून झटकन ती जवळच्या घराकडे धावली. तेथे तिने थोड्या मोहरीची मागणी केली. घरातील लोकांनी तिला हवी तेवढी मोहरी देऊ केली, पण तिने विचारले की, या ' घरात कधी कोणाचा मृत्यू झालेला आहे काय ? त्यावर ते लोक म्हणाले, ' तू हे काय विचारतेस ? मेलेतच अधिक, जिवंत आहेत फार थोडे. ' म्हणून किसा गौतमीला दुसऱ्या घराकडे जावे लागले. तेथे सुद्धा तिला हाच अनुभव आला. ती पुन्हा तिसऱ्या घरी गेली. तेथे सुद्धा हाच अनुभव आला. सरतेशेवटी ती काय ते समजून चुकली. मृत्यू सर्वांनाच येतो हे ती समजून चुकली. प्रत्येक घरी मृत्यू येत असतो हे ती समजून चुकली. प्रत्येक माणसास मृत्यू येतो, प्रत्येक स्त्रीला मृत्यू येतो. प्रत्येकाला एके दिवशी मरावेच लागते हे तिला कळून आले. मृत्यू काही केवळ तिच्या बालकालाच आलेला नव्हता तर तो सर्वांनाच ग्रासत असतो. तेव्हा मग तिने आपल्या बाळाचे मृत शरीराचा त्याग केला. ती पुन्हा बुद्धाकडे आली. तिने बुद्धासमोर गुडघे टेकून प्रणाम केला आणि हात जोडून म्हणाली, 'भगवान, कृपा करून मला दीक्षा द्या.' आणि बुद्धाने मग तिला दीक्षा दिली, त्यांनी तिला त्रिशरण दिले. बुद्ध-शरण, धम्म-शरण, आणि संघशरण. तिने गृहत्याग केला आणि ती परिव्राजिका बनली. ध्यान- साधना करू लागली, प्रज्ञेचा विकास केला आणि अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहती झाली. येथे बुद्धाच्या धम्मोपदेशाची आपणास एक वेगळीच पद्धती पाहावयास मिळते. किसा गौतमीचा प्रश्न हाताळतांना बुद्धाने केवळ आपली महान प्रज्ञाच प्रकट केली नाही, त्यांनी तिच्या दुःखाचे केवळ कारणच जाणले नाही तर त्यांनी आपल्या महाकरुणेचा प्रत्यय दिला आहे. अगदी स्वाभाविकपणे त्यांनी तिला स्वतःच्या दुःखावर मात करण्यास मदत केली. आपल्या आसक्तीवर मात करण्यासाठी तिला मदत केली. आपल्या संकुचित दृष्टिकोनातून बाहेर पडण्यास तिला मदत केली. म्हणजेच त्यांनी तिला विकास पावण्यासाठी, बुद्धत्वाची प्राप्ती

करून घेण्यासाठी मदत केली.

यावरून प्रज्ञा म्हणजे खरोखरीच काय आहे याची आपणास कल्पना येईल. खरी प्रज्ञा नेहमीच ' शीलाने ' युक्त असते, नेहमीच ' भावनेने ' युक्त असते आणि नेहमीच करुणेची अभिव्यक्ती करते. खरीखुरी प्रज्ञा अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहू शकते. विशेष करून मानवी अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप पाहात असते. आणि मानवाच्या अस्तित्वाचे सत्य स्वरूप विकास पावण्यात आहे हे पाहत असते. म्हणून खरा बौद्ध शीलांचे पालन करीत असतो. भावना किंवा विकास करण्याचा प्रयत्न करीत असतो, तो प्रज्ञेचा विकास करतो, तो करुणेचा विकास करतो. तो स्वतः विकसित होण्याचा प्रयत्न करीत इतरांनाही विकसित होण्यास सहाय्य करीत असतो. तो भ. बुद्धाचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतो. थोडक्यात तो उत्साहाची जननी बनण्याचा प्रयत्न करतो. तो सुखाचे आणि प्रगतीचे उगमस्थान बनण्याचा प्रयत्न करतो. केवळ स्वतःसाठीच नव्हे, तर आपल्या कुटुंबाकरीता, मित्रपरिवाराकरीता, आपल्या समाजाकरीता आणि सर्वच प्राणिमात्रांकरीता !

लेखकाविषयी थोडक्यात

पू. भन्ते महास्थविर संघरक्षित आजच्या आधुनिक जगताला एक उत्कृष्ट लेखक, कवि, विचारवंत, भाष्यकार आणि कल्याणमित्र म्हणून विख्यात आहेत.

भारतात बौद्धधर्माच्या पुनःरुत्थानासाठी त्यांनी मोलाचे कार्य केले आहे. त्यांच्या भारतातील वास्तव्यात डॉ. बाबासाहेब यांच्या सोबत तीन मुलाखती झाल्या. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या महान धम्मक्रांतीत भन्तेचा वैशिष्टपूर्ण सहभाग आहे. त्यांनी लिहिलेला “सर्वे आफ बुद्धीझम” हा ग्रंथ जगभर गाजलेला आहे.

आधुनिक बौद्ध जगतासाठी त्यांनी केलेले मोलाचे कार्य म्हणजे त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ सहाय्यक गणाची स्थापना होय. आज ही चळवळ केवळ त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली जगभर पसरलेली आहे.

बुद्ध, धम्म आणि संघ या त्रिरत्नास शरणगमन करून संघाचे सदस्य बौद्धधर्माच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी कार्यरत आहेत.

त्रिरत्न

पू. महास्थविर संघरक्षित

TRIRATNA :
THE THREE JEWELS:
BUDDHA, DHAMMA AND SANGHA

अ नु क्र म

१. बुद्ध : मानव की परमेश्वर ?	...	१
२. धम्म मार्ग	...	१९
३. संघाचे भवितव्य	...	४५

१

बुद्ध : मानव की परमेश्वर ?

मानव-इतिहासाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास २५०० वर्षांपूर्वीच्या सुमारास मानवाच्या जीवनात फार मोठे बदल घडून आल्याचे आपणांस दिसून येते. सर्वच सुसंस्कृत जगात प्रचंड सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक बदल घडून आला. युरोपमधील प्राचीन ग्रीसमध्ये असा बदल घडून आल्याचे आपल्या लक्षात येते. त्या काळात मोठमोठे लेखक, विचारवंत आणि शिक्षक निर्माण झाल्याचे आपणांस दिसून येते. इस्राएल-मधील पॅलेस्टाईन येथे महान धर्मसंस्थापक निर्माण झाल्याचे आपण पाहातो. इराण, पर्शिया येथे झरथुष्ट्राचे महान व्यक्तित्व निर्माण झाल्याचे आपण पाहातो. अगदी पूर्वेकडे जर पाहिले तर चीनमध्ये कन्फूशियस आणि लाओत्सेसारखे महापुरुष निर्माण झाल्याचे आपणांस दिसून येते. सर्व सुसंस्कृत जगातच मुळी महान परिवर्तन घडून येत होते, महापुरुष आणि महान व्यक्तित्वे निर्माण होत होती. अशाच प्रकारची गोष्ट भारतातही घडत होती. येथेही अनेक महापुरुष निर्माण झाले आणि त्यांत सर्वश्रेष्ठ होते गौतम बुद्ध. मानवी इतिहासाच्या त्या अत्यंत महत्त्वाच्या काळात निर्माण झालेल्या सर्व महापुरुषांत गौतम बुद्ध सर्वश्रेष्ठ होते असे आपणांस म्हणता येईल.

आपणा सर्वोस हे ठाऊक आहेच की, बुद्ध भारतात जन्मले, त्यांना भारतातच बुद्धत्व प्राप्त झाले आणि भारतातच त्यांनी धम्मोपदेश केला होता. बुद्धत्व प्राप्तीनंतर बुद्धत्वाचा तो महान अनुभव त्यांनी स्वतःपुरताच मर्यादित ठेवला नाही, तर बुद्धत्व प्राप्तीनंतर बोधिवृक्षाचा त्याग करून गावा-गावात, बाजारात, रस्तोरस्ती जाऊन लोकांना भेटत, त्यांना धम्मोपदेश करीत मदत करीत फिरत राहिले. मग बुद्ध तेव्हा कसे फिरत होते ? त्या काळात काही रेल्वेगाडी नव्हती, की विमान नव्हते. नुक्ताच मी जेव्हा भारतात आलो ते विमानाने. ५००० मैलांवरून येण्यास मला साडेनऊ तास लागले. परंतु बुद्धाच्या काळात अशी काही सोय नव्हती. बुद्धाच्या काळात होत्या त्या बैलगाड्या आणि त्यांचा जास्तीत जास्त वेग होता दर ताशी सुमारे ५ मैल. परंतु बुद्ध तर बैलगाडीनेही कधी जात नव्हते. तर ते सर्व प्रवास पायीच करीत असत. शहरा-शहरातून, गावा-गावातून ते पायीच जात असत. अगदी ८० वर्षांचे वय झाले तरी ते गावा-गावातून पायीच प्रवास करीत होते. पण ते उपदेश कसा करीत होते ? त्या काळात काही लिहिलेली पुस्तके नव्हती. कदाचित लिहिण्याची कलाच फारशी अवगत नव्हती. केवळ व्यापारी वर्ग आपले हिशेब ठेवण्यासाठी आणि व्यापारी पत्र-व्यवहार करण्यासाठी लिहीत असत तेवढेच. धार्मिक स्वरूपाचे कोणतेही लिखाण त्या काळी केले जात नव्हते. त्यामुळे बुद्ध आपल्या शिष्यांना तोंडीच उपदेश करीत असत. शिष्य तो पुरेपूर लक्षात ठेवून आपल्या शिष्यांना सांगत असत. आणि या कारणांमुळेच बुद्धाच्या शिष्यांना 'श्रावक' असे म्हणत असत. 'श्रावक' म्हणजे श्रवण करणारा, ऐकून आत्मसात करणारा होय. बुद्धाचे शिष्य नुसते ऐकत नसत तर हृदयाचा कान करून ऐकत असत, पुरेपूर लक्षात ठेवून कसोशीने आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करीत असत. ४५ वर्षांपावेतो बुद्ध अशा प्रकारे उपदेश करीत राहिले. त्यांनी अनेकांना उपदेश केला; विविध प्रकारे उपदेश केला. बुद्धत्वाप्रत नेणाऱ्या धम्ममार्गाचा, त्यांनी सर्व प्रकारे स्पष्टीकरण करून परिपूर्ण उपदेश केला. म्हणून बुद्धाचे महापरिनिर्वाणाचे वेळी अनेक शिष्यांना त्यांचा उपदेश परिपूर्ण आत्मसात करता आला होता; बुद्धाच्या शिकवणीतील अधिकांश भाग त्यांना मुळोद्गत झाला होता.

परंतु बुद्धाचे परिनिर्वाणानंतर आणि बुद्धाचे वेळीसुद्धा अनेक लोकांना बुद्धाची शिकवण लक्षात ठेवणे कित्येकदा कठीण जात असे. आणि म्हणूनच बुद्धानेही आपली

शिकवण अधिकाधिक सोपी करून सहज लक्षात राहण्याइतकी सूत्रबद्ध केली. त्यामुळे बुद्ध शिकवण आपणांस भिन्न-भिन्न प्रकारच्या याद्यांच्या स्वरूपात आढळते. उदाहरणार्थ, चार आर्यसत्ये, पहिले, दुसरे, तिसरे आणि चौथे अशा क्रमाने त्यांची मांडणी केल्यामुळे ती लक्षात ठेवणे सोपे झाले. नंतर सप्तबोध्यांगे; आर्य अष्टांगिक मार्ग, बारा निदाने इत्यादी अगदी २४ आणि ५७ अंकापर्यंतच्या याद्या आपणांस पाहावयास मिळतात. अशा बुद्धाची शिकवण यादीबद्ध केल्याने लोकांना स्मरणात ठेवणे, पाठ करणे सोपे झाले. बुद्धाचे तरबेज शिष्य अशा अनेक याद्या अगदी तोंडपाठ म्हणू शकत. आता बुद्ध शिकवण यादीच्या स्वरूपातच पाहावयास मिळते असे नाही; तर वस्तुतः या अनेक याद्यांच्याही याद्या निर्माण झाल्या. कारण प्रत्येक गोष्ट ही शेवटी माणसाच्या स्मरणशक्तीवर अवलंबून होती. तेव्हा काही पुस्तके नव्हती. बुद्धाची शिकवणच मुळी बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर ३-४ किंवा ५ शतकापर्यंत लिहिली गेली नव्हती. काही शिष्य या याद्या पाठ करण्यात अत्यंत तरबेज झालेले होते. ते कधी कधी त्यावर बौद्धिक खेळही करीत असत. एखादा भिक्षू दुसऱ्या कोण्या भिक्षूस विचारित असे की 'पाच म्हणजे काय ?' किंवा 'दहा म्हणजे काय ?' आणि अशा रीतीने ते एकमेकांना या पाठांतराचे कामी साहाय्य करीत असत.

येथे एका श्रामणेराची गोष्ट स्मरणीय आहे. तो श्रामणेरा अतिशय बुद्धिमान होता. पण वयाने मात्र पारच लहान म्हणजे फक्त सात वर्षांचा होता. आजही या टिकाणी असा कोणी सात वर्षांचा श्रामणेरा किंवा उपासक आहे की नाही हे मला ठाऊक नाही. पण कधी कधी लोक असा प्रश्न उपस्थित करतात की, बुद्धाच्या शिकवणीचे आचरण कोणत्या वयापासून करावे ? काही जणांचे असे मत आहे की, धम्म तर्णासाठी नाही. त्यांचे म्हणणे असे की, तुम्ही सर्वप्रथम आपले शिक्षण पूर्ण करा, मग लग्न करा, नोकरी मिळवा आणि १०, २०, ३०, ४० किंवा पन्नास वर्षे काम करा. मग सेवानिवृत्त व्हा आणि नंतर धर्माचरणास सुरवात करा. पण बुद्धाची शिकवण अशी मुळीच नाही. बुद्ध तर उलट असेच म्हणतात की, जितक्या लवकर, जितक्या तरुणपणी तुम्ही धर्माचरणास सुरवात करात तितके चांगले. पाश्चात्य राष्ट्रांतील शिक्षणतज्ज्ञही असा विचार करू लागले. कारण तरुण मुलांची बौद्धिक वाढ सोळाव्या वर्षाच पूर्ण होते. शरीराने कदाचित तो पूर्ण वाढलेला नसेल, कदाचित त्याला जगाचा अधिक अनुभव झालेला नसेल, परंतु १६ व्या वर्षाची त्याची बुद्धिमत्ता

४ : त्रिरत्न

हीच त्याची जीवनभरची बुद्धिमत्ता होय. म्हणजेच असे म्हणता येईल की, किमान-पक्षी १६ व्या वर्षापासून धम्माचरणास सुरवात केली तरी चांगले. कदाचित भारतात तुम्ही त्याहीपेक्षा अगोदर म्हणजे वयाच्या १३ व्या किंवा १४ व्या वर्षीही धम्माचरणास सुरवात करू शकाल. असो.

तर आमच्या या कथेमध्ये आपण एका ७ वर्षांच्या श्रामणेराची माहिती घेतोय. त्याला असा प्रश्न विचारला गेला होता की, 'एक नाम किं?' म्हणजे 'एक कशाला म्हणायचे?' श्रामणेराने याचे काय बरे उत्तर दिले असेल? तो अतिशय हजरजबाबी होता. तो उत्तरला, 'सर्व प्राणिमात्र आहारावर अवलंबून आहेत.' अन्न ही जीवनातील अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट होय. प्रत्येक गोष्टच अन्नावरच अवलंबून असते. प्राणिमात्र अन्नावर अवलंबून असतात; स्त्री-पुरुष, आबाल-वृद्ध, सज्जन-दुर्जन सर्व-जणांस अन्नाची प्रथम गरज असते. येथे भारतात पुष्कळसे हठयोगी आहेत असे मला कोणी सांगितले आहे. परंतु हे हठयोगीसुद्धा अन्नावरच अवलंबून असतात. हे झाले भौतिक अन्न. पण केवळ शरीरासच अन्नाची गरज असते असे नाही, तर मनासही अन्नाची गरज असते. आणि लोकांना त्याही अन्नावर अवलंबून असावे लागते. मग मनास लागणारे अन्न कोठून मिळते? तर ते पुस्तकातून, साहित्यातून, काव्यातून. इतिहास, गणित, शास्त्र यांतून मनास खाद्य मिळते. आणि सर्वांत उत्तम अन्न ध्यानातून मिळते. जर तुम्ही चांगले ध्यान करू शकत असाल तर तुम्ही केवळ आनंदावर जगू शकाल. यालाच बुद्धाने 'प्रीतिभरत्न (प्रीतिभक्ष)' म्हणजे आनंदावर जगणारा असे म्हटले आहे. आणि सर्वांत श्रेष्ठ अन्न म्हणजे तर केवळ धम्म होय. धम्म हेच खरे अमृत होय. म्हणूनच पाली ग्रंथात धम्मदान करणे म्हणजे अमृत देणे असे म्हटलेले आपणांस आढळते. असा हा 'एक नाम किं?' हा त्या श्रामणेरास विचारलेला पहिला प्रश्न होय.

नंतर 'दोन म्हणजे काय?' असा प्रश्न त्याला विचारला गेला. त्याने उत्तर दिले, 'नाम-रूप.' रूप म्हणजे शरीर. आणि नाम म्हणजे आपणांस 'मन' असेही म्हणता येईल. ह्या 'मना'चेही काही विभाग पडतात. नाम म्हणजे शरीर हे एक झाले. नामाचे आता चार भाग पडतात. प्रथम वेदना; मग संस्कार, नंतर संज्ञा आणि शेवटी विज्ञान. या सर्व प्रकारांबद्दल मी अगदी थोडक्यातच आपणांस

सांगणार आहे. सर्वप्रथम रूप, रूप म्हणजे आपले शरीर; भौतिक पदार्थापासून बनलेले शरीर. शरीर म्हणजे काही एखादा घन, न बदलणारा, कठीण असा काही पदार्थ नाही. तर आपल्या शरीराच्या सर्व हालचाली, क्रिया, इत्यादी सर्व काही म्हणजे रूप होय. दुसरी गोष्ट आहे वेदना. वेदना म्हणजे जाणीव; सुख-दुःखाची जाणीव. तसेच तटस्थतेची म्हणजे ना सुख, ना दुःख अशा प्रकारची जाणीव. तसेच सर्व प्रकारच्या भावनाही वेदनेतच जमा होतात. म्हणजे प्रेम-द्वेष, आनंद, श्रद्धा, मैत्री, कृपा, मुदिता इत्यादी. सर्व भावना म्हणजे वेदना होय. ह्या सर्व एक प्रकारची जाणीवच होत. तिसरी गोष्ट आहे संज्ञा. मग संज्ञा म्हणजे काय ? हे कळण्यास थोडे कठीण आहे. समजा, तुम्ही दूरवर काही तरी पाहाता. आणि ते थोडे मोठे, उंच आणि हिरेचे असे आहे. तुम्ही काळजीपूर्वक पाहाता. अगोदर तुम्हांला ते काय आहे हे नीटसे कळत नाही. पण लगेचच तुम्हांला त्याची ओळख पटते. तुमच्या लक्षात येते की, ते तर झाड आहे. ही जी क्रिया घडते त्यालाच संज्ञा असे म्हणतात. संज्ञा म्हणजे पाहणे आणि ओळखणे अशी क्रिया. चौथी गोष्ट आहे संस्कार. संस्कार म्हणजे इच्छा, प्रयत्न, निश्चय किंवा उत्तेजन अशी एक प्रकारची शक्ती. संस्कार याला आपली मानसिक शक्ती, इच्छा असेही म्हणता येईल. संस्कारामुळेच आपल्या जीवनाचा नित्यक्रम चालू राहतो. शेवटी विज्ञान. विज्ञान म्हणजे वस्तुमानाबद्दलची आपली जागृती किंवा जाणीव. ती कशी ? आपणांस पाहून जाणीव होते ती कशी ? एक तर आपणांस वस्तूच्या आकाराची जाणीव होते ती डोळ्यांनी पाहून; आवाजाची कानांनी ऐकून; वासाची नाकाने वास घेऊन; जिभेने चवीची जाणीव होते; आणि त्वचेमुळे स्पर्शाची जाणीव होते. अशा रीतीने आपल्या पंचेंद्रियांद्वारे आपणांस भौतिक जगाची जाणीव होते. आणि शेवटी आहे अन्तर्गत जाणीव. ती आपणांस मनाच्या द्वारे होते. त्यामुळे आपण जाणतो, कल्पना करतो इत्यादी. आपल्या ओळखीची एखादी व्यवृती आपल्या समोर नसली तरी डोळे मिटून आपण मनाने त्या व्यवृतीला पाहू शकतो. अशा रीतीने मनाचे कार्य चाललेले असते.

येथे विज्ञानाबद्दल मला थोडा अधिक खुलासा करावयाचा आहे. म्हणजे मला मनोविज्ञानाबद्दल थोडे बोलायचे आहे. दुसऱ्या शब्दांत आपण थोडे अभिधमात उतरणार आहोत, पुढात आर्यापासूचे माझे हे रहावे भाषण असून

यापूर्वी दिलेल्या पाच भाषणांत मी सोप्या सोप्या, लोकप्रिय अशा विषयांवर बोललो होतो. पण सदा सर्वदा केवळ लोकप्रिय आणि सोप्या विषयांवर बोलून तुम्हांला सोडून द्यायचे हे काही मी आज करणार नाही. तुम्हांला काहीतरी नवीन गोष्टी शिकल्याच पाहिजेत. तेव्हा अगदी लक्षपूर्वक ऐका. मी शक्य तितक्या सोप्या पद्धतीने आता अभिषम्माबद्दल थोडे बोलणार आहे. आपण येथे मनोविज्ञानाचा विचार कातोय. आतापर्यंत आपण सहा प्रकारच्या विज्ञानाची ओळख करून घेतलीय. चक्षू विज्ञान, कर्णविज्ञान, गंधविज्ञान, रसविज्ञान, स्पर्शविज्ञान आणि मनोविज्ञान अशा रीतीने पाच शारीरिक आणि एक मानसिक अशी सहा विज्ञाने होत. यातील मनोविज्ञानाची आपण आणखी खोलवर माहिती करून घेणार आहोत. मनो-विज्ञानाचेही आणखी विभाग पडतात. विशेषतः मनोविज्ञानाची जी एक विशिष्ट कार्यपद्धती आहे; जिच्या क्लियोमनोविज्ञान असे म्हणतात त्याची माहिती आपण करून घेणार आहोत. तुम्ही याबद्दल पूर्वी काही ऐकले आहे किंवा नाही हे मला ठाऊक नाही. परंतु हे फार महत्वाचे आहे. क्लियोमनोविज्ञान हे सातवे असून ते निरनिराळ्या वस्तूंमध्ये भेद करते. पण हे सातवे विज्ञान म्हणजे क्लियोमनोविज्ञान काही शेवटचे नव्हे. त्यानंतर आहे आल्यविज्ञान. पण त्याची आज आपण माहिती करून घेणार नाही. कारण ते समजणे फारच कठीण आहे.

आज आपण क्लियोमनोविज्ञानाचा विचार करणार आहोत. जसे मी अगोदर सांगितले की क्लियोमनोविज्ञानामुळे वस्तू-वस्तूंमधील भेद कळतो. क्लियोमनोविज्ञानाने वस्तूतील भेद विरोधाभासाचे स्वरूपात किंवा तुलनेच्या स्वरूपात स्पष्ट होतो. अगदी सोप्या भाषेत आपणांस असे म्हणता येईल की, क्लियोमनोविज्ञान वस्तू-वस्तूंमधील परस्पर विरोध स्पष्ट करते. आता असा विरोधात्मक भेदसुद्धा दोन प्रकारचा असतो. एक आहे नैसर्गिक भेद. असा भेद प्रत्यक्ष अस्तित्वातच असतो. उदाहरणार्थ, आपण चंद्र आणि सूर्य यांत फरक पाहतो. अंधार आणि प्रकाश यांत फरक पाहतो, असा भेद नैसर्गिक आणि खराबुरा आहे. तसेच स्त्री आणि पुरुष यातही नैसर्गिकदृष्ट्या फरक आहे. आपण मनुष्यप्राणी आणि अन्य प्राणी यातही भेद पाहतो. तो नैसर्गिकच होय. पण दुसरेही काही भेदाचे किंवा नितळेरंगाचे प्रकार आहेत. पण ते नैसर्गिक नाहीत. असे हे अनैसर्गिक भेद मागसाने केलेले आहेत; मागसाच्या मनाने केलेले आहेत; क्लियोमनोविज्ञानाने केलेले आहेत. याची तुम्हांला

मी थोडी उदाहरणे देतो. आपण जमिनीचे उदाहरण घेऊ या. जमीन ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे. कारण अन्न-धान्य पिकविण्यासाठी आपणांस जमिनीची गरज आहे. पण जेव्हा तुम्ही जमिनीकडे पाहाता तेव्हा तुम्ही कसे पाहाता ? तर तुम्ही केवळ जमिनीकडे जमीन म्हणून पाहात असता. तेव्हा तुम्ही असे म्हणता काय की, ही अमक्या तमक्याची जमीन आहे ? नाही. तुम्ही तसे म्हणत नाही. अमक्या-तमक्याची जमीन हा माणसाने केलेला भेद आहे. प्रत्यक्ष जमिनीत असा काही भेद आढळत नाही. येथे मला ३०० वर्षांपूर्वीच्या इंग्लंडमधील एका प्रसिद्ध चळवळीची आठवण येते. त्या चळवळीस 'डिगर्स' म्हणजे जमीन खोदून शेती करणाऱ्यांची चळवळ. जमीन खोदून शेती करण्याची इच्छा बाळगणारे म्हणून ते स्वतःस 'डिगर्स' म्हणवून घेत असत. जमीन सर्वांचीच आहे असे ते म्हणत असत. पृथ्वी काही कोणाची खाजगी मालमत्ता नाही असे ते मानीत. म्हणून सर्वांना जमीन कसण्याचे स्वातंत्र्य असावे असे ते म्हणत. तर अशा या 'डिगर्सनी' सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी सामुदायिक जमीन कसण्याचा प्रयत्न केला. कारण त्यांना एकतर स्वतःची जमीन नव्हती आणि दुसरे म्हणजे जमीन सर्वांच्या मालकीची म्हणून सर्वांनाच ती कसण्याचा समान हक्क आहे असे ते मानीत. आणि हीच गोष्ट खरी होय. कारण जमीन ही सर्वांचीच होय. अशा रीतीने मूलतः जमिनीत काही भेदभाव नाही. ही अमक्याची जमीन; ही तमक्याची जमीन असा भेद जमिनीत अस्तित्वात असत नाही. हा भेद माणसाने केला आहे; माणसाच्या मनाने केला; क्लिशेमनोविज्ञानाने केला आहे.

या ठिकाणी मला एका गोष्टीची आठवण येते. आतापर्यंत आपण धम्माबद्दल खूपसे ऐकले आहे; आता एक गोष्ट ऐकू या. ही गोष्ट बंगाली आहे. देवाबद्दल (आणि देव शब्द आपणांस येथे एकदाच वापरावयाचा आहे.) बंगालमध्ये एक म्हण आहे, की देव दोन प्रसंगी हसत असतो. ते दोन प्रसंग कोणते ? समजा, कोणाचा लहान मुलगा फार आजारी आहे. आणि त्याचे आई-व्हाप मोठ्या काळजीत पडतात. आणि ते डॉक्टरला बोलावितात. डॉक्टर येऊन मुलाला पाहातात आणि म्हणतात, 'मुलगा खरंच फार आजारी आहे. पण काही काळजी करू नका. मी त्याला बरे करीन.' आणि याच वेळी देव हसतो. आणखी कोणत्या प्रसंगी देव हसतो ? समजा, एक कुटुंब आहे. वडील आणि २ किंवा ३ भाऊ. आणि त्याची

थोडी जमीन आहे. एके दिवशी वडील मरण पावतात आणि हे भाऊ एक मोठा दोर घेऊन जमिनीचे मोजमाप करून वाटणी करतात. 'ही थोरल्याची, ही मधल्याची आणि ही धाकट्याची' अशी जमीन वाटून घेतात. तेव्हा देव दुसऱ्यांदा हसतो. पण देव का हसत असतो? पहिल्या उदाहरणात डॉक्टरजवळ त्या मुलाला बरे करण्याची खऱ्या अर्थाने काहीच शक्ती नसते. त्याच्या उपचाराने मुलगा बरा होईलही किंवा नाहीही. डॉक्टरला खात्रीने तसे सांगताच येणार नाही. त्याचप्रमाणे जेव्हा हे तीन भाऊ जमिनीचे वाटप करतात, तेव्हा जमीन ही त्यांच्या खाजगी मालकीची नसते; तर खऱ्या अर्थाने सर्वांची असते हे ते विसरतात. म्हणून देव हसतो. यावरून माणूस निरनिराळ्या प्रकारे भेदभाव कसा निर्माण करतो हे लक्षात येईल.

तुम्हांला मी दुसरे एक उदाहरण देऊ इच्छितो. उदाहरणार्थ जगात अगणित लोक आहेत. पुण्यातही खूप लोक राहतात. एखादा माणूस येथे येतो आणि येथील लोकांकडे पाहून म्हणतो की, 'हा माणूस उच्च वर्णाचा, तर तो नीच वर्णाचा' आणि असे म्हणत तो २००० हून अधिक जातींची निर्मिती करतो. त्या लोकांत खरंच भेद असतो काय? पण अशा तऱ्हेने केलेला भेद खराखुरा आहे काय? जेव्हा इंग्लिश लोक भारतात येतात तेव्हा कोणाची कोणती जात हे समजू शकत नाहीत. हे ऐकून तुम्हांला मोठे आश्चर्य वाटे. पण जेव्हा इंग्लंडहून कोणी भारतात येते आणि त्यांच्या दृष्टीस कोणी ब्राह्मण पडतो. पण तो ब्राह्मण आहे हे इंग्लिश माणूस ओळखू शकत नाही. तो इतका अज्ञानी असतो की साधा ब्राह्मण कोण हेसुद्धा त्याला ओळखता येत नाही. त्याला वाटते तो एक माणूस असावा. समजा त्याला कोणी अस्पृश्य भेटला, तर तो अस्पृश्य आहे हेसुद्धा त्याला समजत नाही. तो खुशाल त्याला शिवून मोकळा होतो. त्याच्यापासून लांब राहणे तर दूरच. त्याला अपृश्यसुद्धा एक माणूस वाटतो. आणि अशाच रितीने जेव्हा त्याला धोबी भेटतो, तेव्हाही त्याला वाटते की धोबीकाम करणारा हा माणूस आहे. जेव्हा दूधवाला भेटतो किंवा ब्राह्मण पुजारी भेटतो तेव्हा तेसुद्धा त्याला माणूसच वाटतात. तर अशा रितीने सर्व प्रकारचा हा उच्च-नीचपणा, भेदभाव हा मनाने केलेला असतो; क्लिष्टोमनो-विज्ञानाने केलेला असतो. अशा प्रकारचा भेदभाव नैसर्गिक मुळीच नसतो. आता तुम्ही म्हणाल पण ब्राह्मणांच्या गळ्यात जानवे असते; तो सोवळे नेसतो आणि

विशिष्ट प्रकारची पगडी घालतो. त्यामुळे तो ब्राह्मण होय. पण तुम्ही त्याचे ज्ञानवे तोडा, पगडी काढा आणि सोवळेही सोडा. तुम्हांला काय दिसेल ? नाक-तोंड, डोळे, कान, आणि हात-पाय असलेला माणूस. बस एवढेच. इतर सर्व मानवांपेक्षा त्याचे-जवळ अधिक किंवा विशेष असे काहीच दिसणार नाही. म्हणून माणसामाणसात केला गेलेला भेदही मनानेच केलेला आहे. असा अनेक प्रकारचा कृत्रिम भेद, खोटे लहान-मोठेपण आणि अवास्तवता मनाने तयार केलेली असते.

तर ही काही उदाहरणे झाली. पण ती फार महत्त्वाची आहेत. आणि आता आपण आजच्या विषयापर्यंत येऊन पोचलो आहोत. ही अतिशय दीर्घ प्रस्तावना झाली. मन आणखी एक प्रकारचा भेद करीत असते. तो कोणता ? तो भेद आहे देव आणि माणूस यामधला. मग माणूस म्हणजे आपण काय समजतो ? आतापर्यंत आपण माणसाबद्दल तर बोलत होतो. तर नाक-डोळे, हात-पाय इत्यादी असणाऱ्या ह्या विचित्र प्राण्याला माणूस असे म्हणतात. काही लोक म्हणतात की हत्यारे बन-विणारा प्राणी म्हणजे माणूस. तर दुसरे काहीजण म्हणतात की हसणारा प्राणी म्हणजे माणूस. कारण इतर प्राणी हसत नसतात. असो. तर माणूस म्हणजे काय हे आपणा सर्वांस चांगले माहीत आहे. म्हणून त्याबद्दल अधिक काही सांगण्याची गरज नाही. पण देवाबद्दल आपणांस काय माहीत आहे ? अनेक धर्मांत देवाबद्दल सांगितले जाते. पण त्यांच्यापैकी आपण देवास पाहिले आहे असे कोणीच सांगत नाही; तरीही ते देवाबद्दल बोलतात. मग त्यांना-देव म्हणजे नेमके काय म्हणायचे असते ? तर सर्वशक्तिमान आणि आपल्या इच्छेनुसार सर्व गोष्टी करणारा असा तो देव असे त्यांना म्हणायचे असते. तसेच या विश्वाचा निर्माता, चंद्र-सूर्य, ग्रह-तारे या सर्वांचा निर्माता म्हणजे देव असेही ते समजतात. शिवाय देव हा अतिशय श्रेष्ठ आहे असेही ते समजतात. पण देवावर विश्वास ठेवणारे सर्वजण देवाबद्दल एकसारखी माहिती मात्र देत नाहीत. खिश्न लोक म्हणतात की देवाने जग निर्माण केले. हिंदूही तसेच समजतात. पण ते हीच गोष्ट निराळ्या शब्दांत मांडतात. खिश्न लोक असे म्हणतात की देवाने हे विश्व शून्यातून निर्माण केले. सुरवातीस फक्त देवच होता. आणि देवाशिवाय दुसरे काही अस्तित्वात नव्हतेच. आणि मग त्या देवाने शून्यातून सर्व काही निर्माण केले. असे हे खिश्न लोकांचे म्हणणे. तर हिंदूंच्या देवाबद्दल अनेक गोष्टी. हिंदूंच्या या गोष्टी आपणांस हिंदूंच्या

उपनिषदात आणि दर्शन-शास्त्रात आढळतात. हिंदूंचाही असा विश्वास आहे की सर्वप्रथम केवळ देवच अस्तित्वात होता; पण त्याने सर्व विश्व सृष्ट्यातून निर्माण केले असे ख्रिश्चन लोकांप्रमाणे ते मानीत नाहीत. काही हिंदूंचे म्हणणे असे की देवाने स्वतःतूनच सर्व विश्व निर्माण केले. यासाठी ते एक उदाहरण देतात. ते उदाहरण आहे जाळे विणणाऱ्या कोळ्याचे. असा जाळे विणणारा कोळी तुमच्या घरात तुम्हांला नेहमीच पाहावयास मिळत असेल. मग हा कोळी जाळे कशापासून निर्माण करतो ? ते तो स्वतःपासून निर्माण करतो. अशाच प्रकारे देवही सर्व विश्वाचे जाळे स्वतःपासून निर्माण करतो आणि परत ते स्वतःमध्ये सामावून घेतो. त्यालाच सृष्टी-प्रलय असे हिंदू समजतात. हिंदू याला देवाची लीला समजतात. आणि देवाची ही लीला किंवा खेळ नेहमी चालूच असतो. हिंदूंच्या विश्वनिर्मितीच्या आणि देवाबद्दलच्या अनेक गोष्टींपैकी अशी ही एक गोष्ट.

तसेच देव आणि माणूस यात फरक असून देवानेच माणसास निर्माण केले असे म्हटले. या दोघांत खूपच फरक आहे. माणूस अतिदुर्बल तर देव सर्वशक्तिमात. म्हणून माणसाने देवास शरण गेले पाहिजे आणि त्याच्या प्रत्येक आज्ञेचे पालन केले पाहिजे. देवावर विश्वास ठेवणाऱ्या धर्मात यासंबंधी खूप उपदेश केलेला आढळून येतो. परंतु बौद्धधर्मात मात्र देवाबद्दल कसलीच शिकवण आढळत नाही. बौद्धधर्मात देवच मुळी मानलेला नाही. बौद्धधर्मानुसार देव आणि मनुष्य यांच्यामधील मानलेला भेद चुकीची कल्पना होय. अशा प्रकारचा भेद मुळीच अस्तित्वात नाही. तर तो मनाने निर्माण केलेला आहे. क्लिष्टोमनोविज्ञानाने निर्माण केलेला आहे. येथे तुमच्या मनात एक प्रश्न निर्माण होईल की ख्रिश्चन म्हणतात की हे विश्व देवाने निर्माण केले; हिंदू आणि मुस्लिमसुद्धा तेच म्हणतात. पण बौद्ध धर्म देवच मानीत नाही. मग बौद्धधर्मानुसार हे विश्व कोणी निर्माण केले आहे ? विश्वनिर्मितीबद्दल बौद्धधर्म काय सांगतो ? काय उत्तर देतो ? तर बौद्धधर्म यावर काहीच सांगत नाही. कारण बौद्धधर्माला याबद्दल काही एक सांगावयाची गरज नाही. बौद्धधर्मानुसार विश्व कोणी निर्माण केले ? किंवा ते कशापासून निर्माण झाले ? या प्रश्नांचा धर्माशी काही एक संबंध नाही. या प्रश्नांचा संबंध तर विज्ञानाशी आहे. आणि विज्ञानाला जे आढळून येईल; विज्ञान जे निष्कर्ष काढील त्यांचा सहर्ष स्वीकार करण्यास बौद्धधर्म तयार आहे. बौद्धधर्माचा ह्या प्रश्नाशी काहीच

संबंध नाही. त्याचा विश्वनिर्मितीशी काही संबंध नाही. तर त्याचा संबंध आहे तो माणसाशी; माणसाच्या जीवनाशी. त्याचा संबंध आहे व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासाशी आणि सुधारण्याशी. अंशा रीतीने मी अगोदरच सांगितल्याप्रमाणे बौद्ध-धर्माच्या मते देव आणि मनुष्य यांतील भेद हा भ्रामक, खोटा आणि असत्य असून तो क्लिष्टोमनोविज्ञानाने निर्माण केलेला आहे.

येथे आणखी एक प्रश्न निर्माण होतो. हा प्रश्न जसा पश्चिमेकडे निर्माण होतो तसाच पूर्वेकडेही निर्माण होती. आणि तो प्रश्न आहे बुद्धाच्या संदर्भात. आपण एकदा बुद्धाबद्दल ऐकण्यास, वाचण्यास सुरवात केली, त्याच्या जीवन-चरित्राबद्दल, त्याच्या शिकवणीबद्दल माहिती करून घेण्यास सुरवात केली की कधी ना कधी आपल्या मनात हा प्रश्न निर्माण होतोच की, 'बुद्ध कोण ?' किंवा 'बुद्ध कुठाला म्हणायचे ?' विशेषतः लोकांना जिज्ञासा असते ती 'बुद्ध मानव की परमेश्वर' हे जाणण्याची किंवा 'बुद्ध परमेश्वरच ना ?' हे समजावून घेण्याची. हा प्रश्न पश्चिमेकडे निर्माण होतोच कारण तेथील अधिकांश लोक ख्रिश्चन आहेत. त्यांचा मुळातच असा विश्वास असतो की मनुष्य आणि देव वेगवेगळे आहेत. देव दयाळू, सर्व-शक्तिमान आणि विश्वाचा निर्माता आहे, तर मनुष्य दुर्बल, दुष्ट, दयनीय आणि अर्थातच विश्वाची निर्मिती न करणारा असा आहे. तो पूर्णपणे देवावर अवलंबून असून तो देवाचा गुलाम आहे. पश्चिमेकडे अशा प्रकारच्या संस्कारांतून वाढलेले लोक जेव्हा बौद्ध धर्माच्या संपर्कात येतात तेव्हा बुद्ध मानव आहे की परमेश्वर असा प्रश्न त्यांच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय राहात नाही. त्यातील काही लोकांना वाटते की बुद्ध केवळ एक मानव होता; एक चांगला मानव. पण निश्चितच तो देवादत्ता चांगला नव्हता. परंतु बौद्ध लोक जेव्हा बुद्धाला फुले वाहतात आणि मेगबत्त्या लावून पूजा करतात हे पाहून काही लोकांना बुद्ध हा बौद्धांचा देव आहे असे वाटते. याप्रमाणे एक तर लोक बुद्धाला मानव तरी समजतात किंवा देवाच्या तरी पंक्तीला नेऊन बसवितात. हे क्लिष्टोमनोविज्ञानाचेच कार्य होय.

पण भारतात काय होते ? येथील लोक तरी बुद्धाबद्दल काय म्हणत असतात ? शेकडो वर्षे लोटलीत, लोक बुद्धालाही विसरलेत आणि त्याची शिकवणही विसरलेत. भारतातील लोक बुद्धाला पुन्हा ओळखू लागलेत ते गेल्या शतकापासून. प्रथम

बुद्धाला हिंदू लोक ओळखू लागले आणि नंतर नव्याने धर्मान्तरित झालेले बौद्ध लोक ओळखू लागले. मग हिंदूंनी बुद्धाचे वर्गीकरण करण्याचा काय प्रयत्न केला ? ते म्हणू लागले की बुद्ध काही मानव नाही; तर तो देव आहे, तो तर देवाचाच अवतार आहे. अशा रीतीने त्यांनी बुद्धाला (विष्णूचा) नववा अवतार करून टाकले. पहा क्लिष्टोमनोविज्ञान कसे काम करते ते ! एक तर मानव, नाहीतर देवच. फक्त या दोनच अगदी एकमेकांविरुद्ध अशा गोष्टी मनास माहीत असतात.

जेव्हा लोकांना बुद्धाबद्दल माहिती होते तेव्हा एक तर ते त्याला केवळ एक मानव तरी समजतात नाहीतर एकदम देव तरी करतात. पश्चिमेकडील लोक बुद्धास केवळ एक मानव समजतात, तर भारतातील लोक त्याला देव समजतात. पण दोघांचेही चुकतेय. ते कसे ? पहिली गोष्ट म्हणजे बौद्धधर्मात देवच नाही, म्हणून बुद्ध काही देव बनू शकत नाही. मग राहिला मानवच. पण बुद्ध मानव तरी आहे काय ? एका अर्थी होय आणि दुसऱ्या अर्थाने नाहीही. बौद्ध धर्मानुसार मानवसुद्धा दोन प्रकारचे होत. एक पृथूजण आणि दुसरा आर्य. म्हणजेच सर्वसाधारण मानव आणि श्रेष्ठ मानव. पण येथे श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ शब्दांबद्दल आपण काळजी घेतली पाहिजे. येथे श्रेष्ठ-कनिष्ठ याचा जातींशी काहीच संबंध नाही. भारतात जातीयवाद ताबडतोब डोकावतो, म्हणून श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ म्हणत असताना आपण फारच काळजी घेतली पाहिजे. येथे श्रेष्ठ-कनिष्ठ शब्दांचा संबंध मानवाच्या श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ गुणवत्तेशी आहे. आणि त्याचा एखाद्या विशिष्ट जातीतील जन्माशी नव्हे. तर बौद्ध धर्मात आपणांस दोन प्रकारचे मानव आढळतात. एक सर्वसामान्य आणि दुसरा असामान्य किंवा अप्रबुद्ध आणि प्रबुद्ध. दोघेही मानवच. पण दुसरा म्हणजे प्रबुद्ध मानवच खराखुरा सत्य मानव होय. मग बुद्धाबद्दलच्या प्रश्नाचे आपण काय उत्तर देऊ शकू ? तर बुद्ध मानव तर होतेच, पण ते सर्वसाधारण अप्रबुद्ध मानव नव्हते, तर श्रेष्ठ आणि प्रबुद्ध मानव होते. सम्यक्संज्ञान प्राप्त झालेले मानव होते. महाप्रज्ञा, महाकरुणा आणि महाविद्युद्धी यांची प्राप्ती झालेले श्रेष्ठ असे मानव होते. सर्वसामान्य माणसात आपणांस जे उच्च सद्गुण पाहावयास मिळतात त्यांचा चरम विकास बुद्धामध्ये झालेला होता. उदा० सामान्य माणसात मैत्रीची भावना असते, पण फारच थोडी. तीही कधी असते कधी नसते. पण बुद्धाचे तसे नाही. बुद्ध मैत्री-भावनेने सदैव तुडुंब भरलेले असतात. आता मैत्रीची भावना कमी आहे आणि नंतर

ती जास्त होते असे काही बुद्धाच्या बाबतीत होत नसते. तसेच बुद्धाची मैत्रीभावना सर्वाभूती सारखीच असते. काही मागसांबद्दल अधिक आणि काहींच्याबद्दल कमी असे नाही. अशा रीतीने आपणामध्ये जे जे काही बीजरूपाने आहे त्याचा पूर्ण विकास बुद्धामध्ये झालेला असतो. केवळ मैत्रीभावनाच नव्हे, तर सर्व श्रेष्ठ गुणांची परिपूर्ण वाढ झालेली असते. यावरून आपल्या लक्षात येईल की बौद्ध धर्म किती आशावादी आहे. होय, बुद्ध असामान्य होते, श्रेष्ठ होते, प्रबुद्ध होते, पण एका अर्थाने ते आपल्यासारखेच होते. त्यांचे शरीर आपल्या शरीरासारखेच हाडां-मासांचे बनलेले होते. परंतु त्यांचे मन मात्र प्रबुद्ध होते.

माझ्या शिक्षकांनी काही वर्षांपूर्वी शिकविलेली एक गोष्ट मला आठवते. माझे शिक्षक होते जगदीश काश्यप. ते ७० वर्षांपूर्वी बिहारमध्ये जन्मास आलेले होते. आणि दुर्दैवाने आज ते आपणामध्ये नाहीत. ते हिंदू कुटुंबात जन्मले होते आणि हिंदूंच्या शाळेत संस्कृत शिकले होते. पुढे संस्कृत महाविद्यालयात जाऊन ते आर्यसमाजी संस्कृत पंडित झाले. त्यांना चार वेद तोंडपाठ येत होते. आणि ते मला सांगत असत की पंडित असताना त्यांना चारही वेदांचे उलट आणि सुलट पाठान्तर म्हणता येत होते. पण संस्कृतच्या ज्ञानाने त्यांचे समाधान झालेले नव्हते; चार वेदांनी त्यांचे समाधान झालेले नव्हते. आणि त्यांनी एकदा मला सांगितले होते की वेदांचे अध्ययन करून ते मोठे निराश झाले होते. वेदाध्ययन करण्यापूर्वी त्यांचे गुरुजी त्यांना सांगत असत की सर्व ज्ञान वेदातच आहे. त्यामुळे वेदांच्या अभ्यासात त्यांनी विशेष रस घेतला. पण जेव्हा त्यांनी वेद पाठ केले आणि त्यांचा अर्थ समजला तेव्हा त्यात विशेष काहीच नाही हे त्यांना समजून चुकले. आणि ते फार निराश झाले. म्हणून इतरत्र शोध करू लागले. त्यांना तेव्हा बौद्ध धर्माबद्दल एकावयास मिळाले. मग ते बुद्धचरित्रे वाचू लागले. ते वाचून ते अतिशय प्रभावित झाले. पाली ग्रंथात असा एक प्रसंग आहे की, एकदा बुद्ध बराच वेळ भिक्षूंना उपदेश करीत होते. ते झाडाच्या बुंध्याला टेकून बसले होते. सारिपुत्र, मोगलान, आनंद इत्यादी सर्व भिक्षू तेथे होते. बुद्ध त्या वेळी फारच थकलेले होते. कारण ते वृद्ध झाले होते. अनेक तास बसून उपदेश केल्यामुळे ते थकले होते. म्हणून ते सारिपुत्राला म्हणाले, 'सारिपुत्र, माझी पाठ अवघडून गेलीय. ती दुखतेय. तू धर्मोपदेश पुढे चारू ठेव. मी थोडा पडतो आणि विश्रांती घेतो.' काश्यपजींनी मला

सांगितले की जेव्हा त्यांनी हा प्रसंग वाचला तेव्हा त्यांना जणू साक्षात्कार झाला; मोठा धक्का बसला. का बरे बसला असेल ? कारण बुद्ध मानव होते हे त्यांना दिसून आले. ते अतिमानवी वगैरे काही नव्हते. त्यांचे शरीर काही लोखंडाचे बनलेले नव्हते. तर ते रक्तमांसाचेच बनलेले होते. आणि ते वृद्धही झाले होते. म्हणून त्यांची पाठ दुखत होती. परंतु त्यांचे मन वृद्ध झालेले नव्हते, थकलेले नव्हते. आणि काश्यपजींनी पुढे सांगितले की ही गोष्ट वाचून ते बौद्ध धर्माकडे वळले. कारण त्यांची खात्री झाली की बुद्ध हे आपल्यासारखेच शरीर असणारे मानव होते. पण आपल्या प्रयत्नांनी त्यांनी बुद्धत्व प्राप्त केले होते; आपले मन प्रबुद्ध केले होते.

म्हणून बुद्ध शिकवणीत प्रत्येकाला आशेला जागा आहे. ख्रिश्चन धर्मात तसे नाही. तेथे तर देव आहे. तो देव महान आहे. तो सर्वशक्तिमान आहे, तो परिपूर्ण आहे. पण तुम्ही काही त्याच्यासारखे बनू शकत नाही. तुम्ही दुर्बल आहात, कनिष्ठ आहात, दयनीय आहात. म्हणून स्वतःच्या रक्षणासाठी तुम्ही देवाचीच करुणा भाकली पाहिजे. बौद्ध धर्मात मात्र असे नाही. आपल्या पूजास्थानी आपण बुद्धमूर्ती ठेवतो; चीवर परिधान केलेली, ध्यानमुद्रेत किंवा उपदेश करण्याच्या मुद्रेत बसलेली. पण ही बुद्धमूर्ती आहे तरी कोणाची ? बुद्धाने आपल्या जीवनाची सुरवात सामान्य मागसाप्रमाणेच केली होती; पण स्वतः प्रयत्न करून ते बुद्धत्व प्राप्त करते झाले. ते प्रबुद्ध मानव बनले. म्हणून बौद्धधर्म आशावादी आहे. कारण एक बुद्धाने जे प्राप्त केले ते इतर कोणत्याही मानवास शक्य आहे. कारण बुद्धाजवळ सुरवात करण्यास काही विशेष सोयी होत्या असे नाही. वस्तुस्थिती तर उलट अशी आहे की बुद्धाने सुरवात मुळी मोठ्या अडचणीतून केली. ते श्रीमंत कुटुंबात जन्मले होते. आणि हीच मोठी गैरसोय होती. कारण श्रीमंतीचे जीवन मोठे सुखद आणि ऐश्वर्याचे असते की माणूस आध्यात्मिक किंवा धार्मिक जीवनाचा विचारसुद्धा करू शकत नाही. त्याचे जीवन जणू काही देवलोकासारखे असते. पण तेच जर तुम्ही थोड्या गरिबीत, थोड्या आहे- नाही अशा अवस्थेत जन्मला असाल तर जीवनाबद्दल तुम्ही गंभीरपणे विचार करायला लागता.

येथे मला आणखी एका गोष्टीची आठवण येतेच. आणि एवढी एक गोष्ट सांगून हे भाषण संपविण्याचा मला विचार केला पाहिजे. एकदा एक मोठा मेंढ्यांचा कळप

होता. तुम्हांला येथे भारतात फारशा मेंढ्या पाहावयास मिळत नसतील; पण मेंढी म्हणजे काय हे आपणांस ठाऊक असेलच. तुम्हांला येथे बकऱ्या पुष्कळ पाहावयास मिळतात. मेंढी बरीचशी बकरीसारखीच असते, पण बकरीपेक्षा बरीचशी जाडजूड आणि सर्वांगावर भरपूर लोकरीने भरलेली असते. मेंढी अतिशय गरीब असते. बकरी त्यापेक्षा अधिक धीट असते. प्रसंगी बकरी तुम्हांला धडकही मारील; पण मेंढी तसे काही करणार नाही, तर संकटकाळी ती पळून जाण्याचाच प्रयत्न करील. तसेच मेंढ्यांना सहज हवे तिकडे वळविता येते. वस्तुतः भल्या मोठ्या मेंढ्यांच्या कळपास पुढे नेणारा एखाद्या मेंढपाळ असतो. मेंढ्या त्याच्या मागून जात असतात आणि अगदी पुढची मेंढी जसे करील तसेच मागच्या सर्व मेंढ्या करतात. मग पुढचा मेंढपाळ एखाद्या कड्यावर चढला आणि खाली पडला, तर मागच्याही मेंढ्या तसेच करतील. तर गोष्ट अशी आहे की एकदा या मेंढ्यांना एक वाघाचा छावा सापडला. त्या छाव्याचे आई-व्याप शिकान्याच्या गोळीस बळी पडले होते. तर मेंढ्यांनी तो छावा आपल्याला घेतला आणि त्याला सांभाळले. अगदी मेंढीसारखे त्याचे पालन पोषण केले; त्याला गवत खाण्यास शिकविले. बँड बँड करावयास शिकविले. आणि तो वाघाचा छावाही अगदी मेंढी बनून गेला. असे काही दिवस गेले. एकदा त्या मेंढ्यांच्या कळपाच्या पाळतीवर दवा धरून बसलेल्या एका मोठ्या वाघाच्या नजरेस तो छावा पडला. आणि त्या छाव्याचे मेंढीसारखे वागणे पाहून त्याला मोठे आश्चर्य वाटले. तो मनात म्हणाला, 'मोठीच विचित्र गोष्ट! वाघाचा छावा आणि गवत खातो. त्याने तर मांस खायला पाहिजे; नव्हे त्या मेंढ्यांनाच खायला पाहिजे.' पण त्या छाव्याला त्याचे काय ?

तो मेंढ्यांत राहून मेंढीच बनून गेला होता. तेव्हा तो मोठा वाघ त्या कळपाकडे धावत आला. वाघाला पाहिल्याबरोबर सर्व मेंढ्या पळून गेल्या. पण त्या छाव्याला काही पळण्यास वाघाने संधी दिली नाही. वाघाने त्याला पकडले आणि त्याला म्हणाला, 'तू मेंढीसारखा काय वागतोस ? गवत का खातोस ? आणि मेंढ्यांसारखी बँड बँड का करतोस ?' तेव्हा तो छावा म्हणाला, 'मी तर मेंढी आहे, बँड बँड !' तेव्हा त्या वाघाबाने त्याला ठणकावले, 'मूर्खासारखी बडबड करू नकोस. तू काही मेंढी नाहीस. तू वाघ आहेस.' पण त्या छाव्याला ते काही पटेना. तेव्हा त्या वाघाने त्याला मानगुटीस पकडून जवळच असलेल्या तळ्याजवळ नेले आणि त्याला

पाण्यातील प्रतिबिंब दाखवीत म्हणाला, ' त्या पाण्यात पाहा. पाहा तू माझ्यासारखाच वाघ आहेस की नाही ते.' त्या छाव्याने प्रतिबिंबाकडे पाहिले मात्र आणि तो समजला की, ' होय, हे तर खरेच आहे. मी काही मेंढी नाही; तर वाघच आहे ' आणि प्रथमतःच त्याने वाघासारखी डरकाळी फोडली. अशी ही गोष्ट. पण तिचा अर्थ काय ?

तर आपणांस म्हणता येईल की, बुद्ध हे त्या मोठ्या वाघासारखे होते, आणि ते मानवजातीकडे पाहताहेत. मानवप्राण्याला वाटते की आपण फार दुर्बल आहोत, दुष्ट आहोत आणि आपल्या हाती करण्यासारखे काहीच नाही, प्रत्येक गोष्ट देवावर अवलंबून आहे. आणि जरी त्यांनी कोणी देवाला पाहिलेले नसते, तरी ते त्याच्या-मागून अंधळेपणाने जात असतात; किंवा देवाच्या प्रतिनिधीच्या मागून जात असतात. पण बुद्ध त्यांच्या मानगुटीस पकडतात आणि बजावतात की, ' तू काही दीन, दुबळा, दुष्ट नाहीस. तू देवावर मुळीच अवलंबून नाहीस, तू तर माझ्यासारखा आहेस, आणि प्रयत्न केल्यास तर तू सुद्धा माझ्यासारखा प्रबुद्ध होशील.' असे म्हणत बुद्ध मनुष्यप्राण्यास पाण्याजवळ त्याचे प्रतिबिंब पाहावयास लावतात. कोणते ते पाणी ? ते पाणी म्हणजे ' धम्म ' होय. जर तुम्ही धम्माकडे पाहिलेत, धम्म समजावून घेतलात तर आपणही बुद्धासारखे बनू शकू हे तुम्हांला समजून चुकेल, आणि हीच गोष्ट २५०० वर्षांपूर्वी भारतात घडली. बुद्ध सर्व मानवांस उद्देशून बोलले, ' सर्व काही तुमच्यामध्येच आहे, सर्व सामर्थ्य, प्रज्ञा, शान तुमच्याचमध्ये आहे. आणि त्याचा विकास करून तुम्ही सामान्य माणसापासून असामान्य माणूस बनू शकाल; बुद्ध बनू शकाल. तर २५०० वर्षांपूर्वी हे असे घडले. परंतु दुर्दैवाने भारतात हे सर्व पूर्णपणे विसरले गेले. जगातील काही भागात ते जिवंत राहिले.

पण भारतातील लोक विसरले आणि पुन्हा एकदा स्वतःस मेंढ्या समजू लागले. अती गरीब, दयनीय आणि कोणतीही गोष्ट करण्यास असमर्थ. शिवाय ते जातींच्या आणि जमातींच्या अनेक कळपांत विभागले गेले. पण नंतर काय घडले ? दुसरा वाघ जन्मास आला. कोणता वाघ ? तो वाघ होता डॉ. आंबेडकर, (दाळ्या) मग या नव्या वाघाने काय सांगितले ? त्याने आपल्या लोकांस सांगितले की, ' तुम्हांला वाटते की तुम्ही नीच आहात. आणि कोणतीही गोष्ट करण्यास असमर्थ आहात.

म्हणजेच दुसऱ्या शब्दांत असे म्हणता येईल की, तुम्ही सर्व मेंढ्या आहात असे तुम्हांस वाटते; पण तसे नाहीय. तुम्ही मेंढ्या नसून वाघ आहात. अगदी खरेखुरे वाघ ' असे म्हणून त्यांनी तुम्हांला पुन्हा पाण्यापर्यंत ओढत नेले मग हे पाणी होते तरी कोणते ? तर तो ' धम्मच ' होता. ते धर्मान्तराचे पाणी होते. तो पवित्र दीक्षा समारंभ होता. त्यांनी आपल्या लोकांना ते खरे काय होते अन् काय करू शकत होते याचा विचार करावयास लावले. म्हणून भारतातील लोक, महाराष्ट्रातील लोक, पुण्यातील लोक थोडे तरी वाघासारखे डरकाळ्या फोडू लागले. पण वाघांच्या बाबतीत बोलताना आपण एक दक्षता घेतली पाहिजे. जसे मी अगोदरच सांगितले आहे, की वाघ मांस खात असतो; पण बौद्ध माणूस अर्थातच मांस खात नसतो. वाघ मोठा क्रूर असतो पण बौद्ध माणूस मात्र तसा नसतो. पण तो मेंढीसारखा गरीबही नसतो. तो सामर्थ्यवान असतोच; परंतु सम्य असतो. म्हणून जेव्हा बौद्ध माणूस वाघासारखा आहे असे आपण म्हणतो तेव्हा तो वाघासारखा सामर्थ्यवान आणि चपळ असतो पण त्याच्यासारखा आक्रमक आणि भीतिदायक नसतो.

आजपर्यंत गेल्या ३० वर्षांत मी खूप व्याख्याने दिलेली आहेत. काही भारतात तर काही पश्चिमेकडे आणि आज पुन्हा एकदा मी येथे व्याख्यान देत आहे. आणि हे करित असताना मला अत्यंत आनंद होतोय. पण माझ्या व्याख्यानांच्या बाबतीत एक गोष्ट माझ्या लक्षात आलीय, ती ही की कधी कधी लोक ती लक्षात ठेवतात तर कधी कधी साफ विसरून जातात. पण लोकांच्या लक्षात एक बात मात्र कायम राहते आणि ती म्हणजे ' गोष्ट '. अगदी शिकले सवरलेले, एम्. ए., पीएच्. डी. झालेले लोकसुद्धा अभिधम्म विसरतील, पण गोष्ट मात्र पक्की लक्षात ठेवतील. म्हणून आज मी सांगितल्यापैकी काय आणि किती आपल्या लक्षात राहिल हे मला ठाऊक नाही. ' एक नाम किं ? ' किंवा ' नाम-रूप ' किंवा ' पंचस्कन्ध ' किंवा ' अष्टविज्ञान ' यांपैकी काय लक्षात राहिल हे मला ठाऊक नाही. तसेच ' क्लिष्टोमनोविज्ञान ' भ्रामक भेद निर्माण करण्याची मनःप्रवृत्ती तुमच्या लक्षात राहिल की नाही, हे मला ठाऊक नाही. कदाचित राहिलही, कारण आजही भेद-भावाची झळ काही प्रमाणात का होईना पण तुम्हांला लागतेय, पण जरी तुम्ही हे विसरलात तरी हरकत नाही. पण एवढी एक गोष्ट मात्र अवश्य लक्षात ठेवा. लक्षात ठेवा, तुम्ही मेंढ्या नाहीत; तर वाघ आहात, तुम्ही चांगले बौद्ध वाघ आहात. सामर्थ्यवान आणि चपळ

पण क्रूर आणि भीतिदायक मात्र नव्हे. आणि वाघ करतो काय ? सिंहाप्रमाणे तो जंगलात गर्जना करतो. आपणसुद्धा तशीच गर्जना करीत राहिले पाहिजे. पण कशाची गर्जना करायची ? धम्मशिकवणीची गर्जना करायची. धम्माबद्दल कधीच गप्प बसू नका. तुम्ही अजून बुद्धासारखे झाले नसाल; पण धम्मप्रचारासाठी अल्पसे का होईना पण प्रयत्न करीत राहा, तुम्ही स्वतःही कदाचित फारसे करण्यास समर्थ नसाल; पण निदान धम्माचे कार्य करणाऱ्यांना, धम्मप्रचारासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या इतर लोकांना साहाय्य करीत राहा. एवढे जरी करू शकाल, तरी तुम्ही खऱ्या अर्थाने बौद्ध बनू शकाल; बौद्ध वाघ बनू शकाल आणि भ. बुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सच्चे अनुयायी बनू शकाल.

अनुवाद : उपासक चिमलकीर्ति

२

धम्म मार्ग

मी मागच्या बारा वर्षांत इंग्लंडमध्ये धम्म कार्यात व्यग्र होतो. त्या अगोदर जवळजवळ वीस वर्षेपर्यंत मी भारतातच होतो आणि त्या संपूर्ण कालावधीत केन-केनप्रकारेण मी धम्म कार्याशीच संबंधित होतो आणि तो काळ अर्थात प्रथमतः धम्माभ्यास करण्यात, नंतर धम्म आचरणात आणण्याच्या प्रयत्नात आणि शेवटी धम्म प्रसाराच्या प्रयत्नात घालविला.

जेव्हा मी माझ्या भारतातील आणि इंग्लंडमधील तीस वर्षांच्या अनुभवाकडे वळून पाहतो तेव्हा मला निश्चित वाटते की, माझा तो संपूर्ण काळ फारच आनंदाचा गेला. सांसारिक जीवन हे अतिशय आनंदाचे असते असे काहींना वाटते. परंतु खरे पाहिले तर धार्मिक जीवनच अधिक आनंदाचे आणि रोमांचकारी असते. आणि त्यातूनही अत्यंत रंजक गोष्ट म्हणजे भिन्न भिन्न देशांमध्ये धम्मचे भिन्न भिन्न प्रकारे केले जाणारे आचरण पाहणे होय. अगदी धार्मिक कार्यक्रमासारख्या गोष्टीही निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या प्रकारे केल्या जातात. यासाठी भारतातील आणि इंग्लंडमधील कार्यक्रमांचे उदाहरण घ्या. इंग्लंडमधील धम्म सभा अगदीच

मिळमिळीत वाटतात. इंग्लंडमध्ये काय होते की, समजा एखादी सभा संध्याकाळी सात वाजता भरायची असेल तर नेमके सात वाजाला एक मिनिट कमी असताना लोक तेथे हजर राहतात व व्याख्यात्याची प्रतीक्षा करीत बसतात. बरोबर सात वाजता सभेला सुरवात होते आणि सभेचा अध्यक्ष व्याख्यात्याची ओळख करून देतो. त्याचे प्रास्ताविक एक किंवा दोन मिनिटेच कसेबसे चालते. काही वेळेस तर तो फक्त व्याख्यात्याचे नाव आणि व्याख्यानाचा विषय एवढेच जाहीर करून आपल्या जागेवर बसतो. मग व्याख्याता आपल्या व्याख्यानाला सुरवात करतो. तो एक तास किंवा अधिक वेळ बोलतो. मी इंग्लंडमध्ये सहसा दीड ते दोन तासपर्यंत बोलतो. त्यावर माझे इंग्लिश मित्र मला म्हणतात की, 'तुम्ही भारतामध्ये बराच काळ घालविल्यामुळेच इतके अधिक वेळ बोलू शकता.' त्याचे कारण असे की, इंग्लंडमधील लोक एवढे लांबलचक कधीच बोलत नसतात. सभेच्या शेवटी अध्यक्ष अगदी थोडक्यात आभारप्रदर्शन करतो आणि सर्वजण आपापल्या घरी जातात.

भारतातील सभेचे चित्र मात्र एकदम वेगळे असते. सभेच्या सुरवातीलाच पाहुण्यांचे पुष्पहार घातून स्वागत करण्यात येते, पुष्पहारांची संख्या कधी कधी वीस किंवा तीसपर्यंत जाते. अशी प्रथा मला फारच आवडते. हे मी अगदी प्रांजळपणे कबूल करतो. उत्स्फूर्तपणे स्वागत झाल्यामुळे व्याख्यात्याचे मन फुलून जाते. जर तुम्ही इंग्लंडमध्ये जाऊन सभेमध्ये व्याख्यान दिले तर तुमचे व्याख्यान लोकांना आवडले की नाही याचा देखील कधी कधी तुम्हांला संभ्रम पडतो. परंतु भारतामध्ये सर्वजण वक्त्याचे उत्स्फूर्तपणे स्वागत करतात. त्याच्या व्याख्यानाचा आनंद लुटतात. आणि त्यामुळे वक्त्याला देखील बोलण्यास हुरूप वाटतो. म्हणूनच भारतातील धम्म सभा इंग्लंडपेक्षा नेहमीच रंगतदार आणि आनंददायक वातावरणात पार पडतात. असे जरी असले तरी इंग्लंडमध्ये आमची जी बौद्धधर्मीय चळवळ आहे त्या ठिकाणी मात्र धम्म सभांना जवळजवळ भारतीय पद्धतीचेच स्वरूप येऊ लागले आहे.

परंतु इंग्लंडमधील इतर धर्मांच्या सभांची मात्र फारच केविलवाणी परिस्थिती असते. ख्रिस्ती लोक रविवारी जेव्हा चर्चमध्ये जातात तेव्हा त्यांच्यापैकी बरेचजण असे समजतात की, चर्चला जाण्यापूर्वी अतिशय दुःखी आणि गंभीर दिसायला पाहिजे. जर कोणी चर्चमध्ये हसला तर ते फार मोठे पाप समजले जाते. स्कॉटलंडच्या काही भागात तर सध्यादेखील अशी समजूत आहे की, रविवारी संपूर्ण

दिवस मुळीच हसता कामा नये. परंतु आज तर रविवारच आहे. तेव्हा आजच्या दिवशी तुम्ही यदाकदाचित जर स्कॉटलंडमध्ये असता तर असे मनमुरादपणे हसू शकला नसता. एखाद्या ख्रिस्ती पाद्र्याने तुम्हांला हसताना पाहिले असते तर तो म्हणाला असता, “ आज रविवार आहे हे तुम्ही विसरलात काय ? ”

अशा प्रकारे जेव्हा आपण निरनिराळ्या देशांमध्ये जाऊन धम्म कार्य करू लागतो तेव्हा तेथील चालीरीती, संस्कृती जाणून घेण्याचा योग आपणांस लाभतो, व त्यामुळे आपणा स्वतःलाच बरे वाटू लागते. या अनुषंगाने मला एक गोष्ट सांगावीशी वाटते. फिनलंडमध्ये आम्ही दोन-तीन वर्षांपूर्वी एक विहार सुरू केले. फिनलंड हा देश युरोपच्या वायव्येकडील टोकाला असून पश्चिम रशिया लगत आहे. खूप मोठा देश आहे तो. पण जरी आकाराने महाराष्ट्रापेक्षा बराच मोठा असला तरी त्याची लोकसंख्या मात्र फक्त ४० लाख आहे. फिनलंडची राजधानी **हेलसिंकी** आहे. काही वर्षांपूर्वी हेलसिंकीचा जो करार झाला, त्यामुळे जे लोक वर्तमानपर नेहमी वाचतात त्यांना हेलसिंकी माहीत असेलच.

सांगायचे तात्पर्य असे की, आम्ही हेलसिंकीला काही वर्षांपूर्वी एक विहार सुरू केले. त्या ठिकाणी फिनिश लोक २०, ३० किंवा ४० च्या संख्येने एकत्र जमून ध्यानाचा सराव करू लागले. फिनिश लोक फारच विचित्र स्वभावाचे असतात, किंबहुना इंग्रज लोक तरी त्यांना तसे समजतात. ते लोक विहारामध्ये येऊन एकत्र ध्यान करीत असले तरी एकमेकांशी मात्र कधीच बोलत नाहीत. ध्यानाच्या अगोदर ते वेढळ बसून राहातात. ध्यानाच्या नंतर ते वेढळ बसून राहातात. परंतु एकमेकांशी मात्र अजिबात बोलत नाहीत. त्याचे कारण असे की त्यांची रूढीच मुळात अशा प्रकारची आहे. एकमेकांशी बोलणे त्यांना बिल्कुल आवडत नाही. कित्येक वर्षांपासून त्यांची ही अशीच प्रवृत्ती बनलेली आहे.

त्यांच्या प्रवृत्तीचे वर्णन करण्यासाठी हेलसिंकीमध्ये राहाणाऱ्या माझ्या मित्राने मला एक गोष्ट सांगितली. ती अशी : फार फार वर्षांपूर्वी एक फिनिश माणूस आपली पत्नी व मुलाबाळांसह एका मोठ्या नदीच्या किनाऱ्यावर घर बांधून राहात होता. त्याच्या आसपास आणि २०-३० मैलांच्या टापूमध्ये दुसरे एकही कुटुंब

किंवा घर नव्हते. तो आणि त्याचे कुटुंब एकटेच त्या नदीच्या किनाऱ्यावर राहात होते. एके दिवशी तो म्हातारा सकाळी उठून नदीच्या तीरावर गेला असता नदीच्या प्रवाहात लाकडाचे तुकडे वाहताना त्याला दिसले. ते लाकडाचे तुकडे अगदी नव्यानेच तोडलेले दिसत होते. हे पाहून त्याला वाटले की नदीच्या वरच्या भागात कोणीतरी हे कारस्थान केलेले असावे. त्याने काय केले ? त्याने एक मोठी कुऱ्हाड घेतली व आपल्या खांद्यावर टाकून ज्या दिशेने ते लाकडाचे तुकडे येत होते, त्या दिशेने तो चालू लागला. त्याने ५ मैल, १० मैल, १५ मैल, २० मैलांचे अंतर पार केले. तर त्या ठिकाणी नदीच्या किनाऱ्यावर एक माणूस घर बांधताना त्याला आढळून आला. मग त्याने काय केले ? त्याने आपल्या कुऱ्हाडीने सरळ त्या माणसाचे मुंडके छाटले व आपल्या घरी परत निघून गेला. घरी परतल्यावर तो आपल्या पत्नीला म्हणाला की, “ माझ्या जवळपास राहणारे लोक मला अजिबात आवडत नाहीत. ”

तेव्हा फिनिश लोक अशा प्रकारे त्यांच्या स्वभावबद्दलची गोष्ट स्वतःच सांगतात. फिनिश लोक एकमेकांशी कधीच मिळून मिसळून वागत नसतात व त्यांना बोलण्यास प्रवृत्त करणे महत्पयासाचे काम असते. तरी पण आनंदाची आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, जे फिनिश लोक बौद्ध विहारामध्ये येऊन दोन-तीन वर्षे ध्यान करू लागले तेव्हा ते देखील आपल्या सारखेच बोलके बनले. अगदी मनमोकळेपणे एकमेकांशी बोलू लागले आणि त्यामुळे एकमेकांमधील मैत्रीचे संबंध वाढू लागले.

म्हणून जेव्हा आपण धम्म कार्यासाठी देशोदेशी जातो तेव्हा आपला संबंध केवळ धम्माशीच येत नाही तर तेथील अनेक प्रकारच्या लोकांशी देखील येतो, व त्यातून आपणाला बरेच काही शिकता येते. धर्माविषयीच्या लोकांच्या प्रतिक्रिया आणि त्यांच्या मनाचा कल लक्षात येतो. तसेच धम्माला अनेक मित्र आहेत याची देखील जाण होते. आपण जरी एखाद्या अनोळखी आणि आड मार्गावर असणाऱ्या ठिकाणी गेलो तरी तेथे बौद्ध धम्म जाणणारे, बौद्धधम्माची आवड असणारे आणि बौद्धधम्माचे आचरण करणारे लोक आपणांस सापडतील. अर्थात धम्म प्रालन करण्याची त्यांची पद्धत थोडी वेगळी वाटली तरी त्यांना भेटण्याचा आपण प्रयत्न केल्य तर ते आपले आनंदाने स्वागतच करतील.

धम्म कार्यासाठी जेव्हा आपण बाहेर पडतो तेव्हा धम्माला काही शत्रूदेखील असतात हेही आपणांस दिसून येते. त्यांपैकी काही शत्रू बाह्य स्वरूपाचे असतात तर काही अंतर्गत स्वरूपाचे असतात. इंग्लंडमध्ये धम्माचा सर्वांत मोठा बाह्य शत्रू कोणता असेल तर तो म्हणजे “प्रचार माध्यम” (Media) होय. अर्थात दैनिक वर्तमानपत्र, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन होत. कोणत्या अर्थाने हे धम्माचे शत्रू आहेत बरं ? वास्तविक त्यांना धम्माचे शत्रू व्हायचे नसते. तसे पाहिले तर ते धम्माचे मित्रच होऊ इच्छितात. परंतु काही वेळेस मित्रच शत्रूपेक्षा जास्त त्रासदायक ठरतात. इंग्रजीमध्ये एक म्हण आहे की, ‘मी शत्रूंपासून माझे संरक्षण करू शकेन, पण देव माझ्या मित्रांपासून माझे रक्षण करे.’ प्रचार माध्यम देखील याच प्रकारात मोडणारे आहे. आकाशवाणी, दूरदर्शन आणि वर्तमानपत्राचे वार्ताहर आमची मुलाखत घ्यायला येतात. आम्हांला बौद्धधम्माबद्दल काही प्रश्न विचारतात. परंतु आमचा दृष्टिकोन त्यांच्या मुळीच लक्षात येत नसल्यामुळे ते नेहमी चुकीचे ध्वनि-क्षेपित करतात, चुकीचे प्रक्षेपित करतात किंवा चुकीचे प्रकाशित करतात. त्यामुळेच लोकांमध्ये बौद्धधम्माबद्दल निष्कारण गैरसमज पसरतो. म्हणूनच प्रचार माध्यम जरी धम्माचे मित्र बनू इच्छीत असले तरी एका अर्थाने ते शत्रूचेच काम करते. याच कारणास्तव इंग्लंडमध्ये आग्ही प्रचार माध्यमापासून फारच सावध असतो.

धम्माला जसे बाह्य शत्रू आहेत तसेच अंतर्गत शत्रू देखील आहेत. आजच्या प्रसंगी मी धम्माच्या सर्वांत मोठ्या अंतर्गत शत्रूबद्दल काही माहिती सांगणार आहे. या अंतर्गत शत्रूला **नित्यकर्म** (Routine) असे म्हणतात. तर नित्यकर्म याचा नेमका अर्थ काय ? सर्वसाधारणपणे घडणारे नित्यकर्म आपणांस माहीतच आहे. ते म्हणजे असे की, दररोज सकाळी सहा वाजता झोपेतून उठणे, अंघोळ करणे, न्याहारी करणे, वर्तमानपत्र वाचणे, नोकरीवर जाणे, नोकरीहून परत येणे, थोडेसे जेवणे, पत्नी किंवा पतीबरोबर थोड्या गप्पा मारणे, मुलांच्या शाळेच्या अभ्यासाबद्दल विचारपूस करणे आणि शेवटी रात्री उशिरा झोपणे. दिवसानुदिवस हा आपला नियमित कार्यक्रम असाच चालू असतो. यालाच आपण **नित्यकर्म** (Routine) असे म्हणतो. आपणांस माहीतच आहे की प्रत्येकजण अशा प्रकारच्या कुठल्या न कुठल्या तरी नित्यकर्मामध्ये गडून गेलेल्या असतो. ऑफिसमध्ये किंवा कासखान्यामध्येसुद्धा त्याच त्या प्रकारचे नित्यकर्म सतत चालू असते. अर्थात काही मनाचे-

पर्यंत हे अटळच आहे म्हणा. परंतु जर वेळीच दक्षता घेतली नाही तर आपले संपूर्ण जीवनच एक **नित्यकर्म** (Routine) बनून जाते, आणि जीवनात अजिबात गोडी राहात नाही.

मला भारतातील जीवनमानाबद्दल तितकीशी कल्पना नाही; परंतु इंग्लंडमधील अनेक लोकांचे जीवन हे निराशेने भरलेले आहे. तेथील लोक जेव्हा विद्यालयीन किंवा इतर प्रकारचे शिक्षण संपवून बाहेर पडतात तेव्हा त्यांचे पुढचे जीवन चाकोरी-बद्ध आणि सरळ रेषेप्रमाणे आखीव बनते. आणि त्याच पद्धतीने जीवन घाल-विण्याचा ते प्रयत्न करीत राहतात. इंग्लंडमधील तरुण काय करतो? जेव्हा तो विद्यालयीन किंवा महाविद्यालयीन शिक्षण संपवून बाहेर पडतो त्या वेळेस त्याचे वय १६ वर्षे, १८ वर्षे किंवा २० वर्षे असते. त्याला चांगली नोकरी मिळते. नोकरीमध्ये स्थिर झाल्यावर तो लग्न करतो. लग्न केल्यानंतर घराची आवश्यकता भासते; परंतु घर घेण्यासाठी त्याच्याजवळ पैसे नसतात. मग तो काय करतो? तो सुलभ हप्त्याने फेडता येण्याजोगे कर्ज काढतो. त्या कर्जाची परतफेड त्याला अंदाजे ४० वर्षांपर्यंत करावी लागते. तसेच त्याला सुंदर फर्निचरचीसुद्धा आवश्यकता भासते. ते घेण्यासाठी त्याच्याकडे पैसे नसतात. परंतु ते त्याला सुलभ हप्त्याने मिळू शकते. हे कर्ज फेडण्यासाठी आणखी काही वर्षे लागतात. त्याला हवे असणारे सर्व साहित्य उदा. टी. व्ही., मोटारगाडी वगैरे सर्व काही सुलभ हप्त्याने मिळू शकते. याच पद्धतीला **भाडे-खरेदी** पद्धत असे म्हणतात. लग्नानंतर दोन वर्षांनी त्याला मुले होतात. प्रत्येक वर्षी तो काही आठवड्यांसाठी सुट्टीवर बाहेर जातो. काही लोक त्याच त्या ठिकाणी दरवर्षी जातात. तेच ते खेळ खेळतात, त्याच त्या गोष्टी वारंवार करतात, त्याच त्या मित्रांबरोबर नेहमी फिरावयास जातात. अशा प्रकारे त्यांचे जीवन अगदी चाकोरीबद्ध बनते. २०, ३० किंवा ४० वर्षांपर्यंत असेच चालते. त्यांचे जीवन हे पूर्णपणे **यांत्रिकी नित्यकर्म** होऊन बसते. इंग्लंडमधील प्रत्येक आधुनिक तरुण याच फेऱ्यामध्ये सतत घिरट्या घालीत असतो व त्यातून सुटका करून घेणे त्याला फारच अवघड जाते. त्याची ही दिनचर्या वयाच्या ६५ वर्षांपर्यंत सतत चालू राहाते. त्यानंतर तो नोकरीतून निवृत्त होतो. ज्या घटकेला तो मुक्त झालेला असतो, तेव्हा वेळ निघून गेलेली असते. तो म्हातारा झालेला असतो (प्रत्येक जण नव्हे) किंवा अत्यंत थकलेला असतो. तो आपला वेळ बागेमध्ये फिरण्यात, पाइप (तंबाखूची

चिलीम) ओढण्यात आणि वर्तमानपत्र वाचण्यात घालवितो. आणि असे करीत करीत मृत्यूची वाट बघत राहतो. अर्थात बौद्धधर्मीय निवृत्त माणसाची मात्र गोष्ट अशी नसते. त्याची कहाणी काही निराळीच असते. परंतु सर्वसाधारण माणसाची जीवनपद्धती मात्र याच प्रकारात मोडणारी असते.

मी हे इतक्या सविस्तरपणे का सांगत आहे ? त्याचे कारण असे की, यातून एक फार महत्त्वाचा मुद्दा आपणांस लक्षात घ्यावयाचा आहे. आपण बौद्धधर्मीय आहोत असे नेहमी सांगतो. धम्माचे आचरण करीत आहोत असे देखील नेहमी म्हणतो; परंतु दक्षता बाळगली नाही तर आपले धम्माचरण देखील एक **यांत्रिकी नित्यकर्म** बनू शकते. आपण दररोज त्रिशरण, पंचशील म्हणतो, पण पुढे पुढे ते केवळ **नित्यकर्म** बनून जाते. आपण भ. बुद्धाच्या मूर्तीसमोर मेणवत्ती लावतो, पण आपण काय करीत आहोत, तसे करण्याचे प्रयोजन काय ? याचा मात्र कधीच विचार करीत नसतो. त्या वेळेस आपण दुसऱ्याच कुठल्यातरी विचारामध्ये तल्लीन झालेले असतो. अशा वेळेस आपले धार्मिक जीवनदेखील एक **यांत्रिकी नित्यकर्मच** बनून जाऊ शकते.

मी जेव्हा बऱ्याच वर्षांपूर्वी नेपाळमध्ये गेलो होतो तेव्हा मला याची प्रचीती आली. त्या वेळेस मी भारताच्या सीमेनजीक असलेले जंगल ओलांडून नेपाळमध्ये गेलो होतो व **पाल्पा तानसेन** नावाच्या छोट्या शहरामध्ये राहात होतो. तेव्हा मी अगदी नव्यानेच भिक्खू झालो होतो. आणि पाल्पा तानसेन शहरात असणाऱ्या एका विहारात मी थांबलो होतो. त्या शहरात बौद्धधर्मीय लोक बरेच राहात असल्याकारणाने तेथे अनेक विहारे होती. विहारात भ. बुद्धाच्या मूर्ती होत्या. एके दिवशी मी सकाळी विहारात बुद्ध मूर्तीच्या शेजारी बसलो होतो. विहाराचे दार उघडे होते. अचानकपणे मूठभर तांदूळ खिडकीतून बुद्धमूर्तीच्या दिशेने आले आणि बुद्धाच्या चेहऱ्यावर आदळले. मी उठून खिडकीच्या बाहेर डोकावून पाहिले असता एक नेपाळी बौद्ध स्त्री धावत जात असताना मला दिसली. मी तेथे जमलेल्या लोकांना घडलेल्या प्रकाराबद्दल विचारले; तेव्हा मला सांगण्यात आले की ती स्त्री सकाळी बुद्धाची पूजा करीत होती. नंतर मला असे समजले की पाल्पा तानसेन शहरात दहा ते बारा विहारे असून प्रत्येक विहारात बुद्धमूर्ती होत्या. नेपाळी स्त्रिया

रोज सकाळी तांदूळ घेऊन एका विहारातून दुसऱ्या विहारात धावत सुटतात. विहाराच्या आत प्रवेश करण्यास वेळ अपुरा असल्यामुळे त्या फक्त विहाराच्या उंबरठ्यावरच उभ्या राहून मूठभर तांदूळ बुद्ध मूर्तीवर फेकतात व दुसऱ्या विहाराकडे धाव घेतात. त्याचे कारण असे की त्यांना घरची अनेक कामे सकाळी करावयाची असतात. त्यांना स्वयंपाक करावयाचा असतो, मुलांना तयार करून शाळेत पाठवायचे असते, आणि अशा अनेक कामांमुळे त्या स्त्रिया विहाराचे दर्शन फक्त पाच मिनिटांच्या अवधीत संपवून टाकतात. यालाच मी “यांत्रिकी नित्यकर्म” म्हणतो.

अशा प्रकारच्या यांत्रिकी नित्यकर्मांमध्ये आपल्या धार्मिक जीवनाचा देखील समावेश होऊ शकतो. एकाच प्रकारची धार्मिक क्रिया सतत करीत जाणे फार सोपे काम असते; पण तसे करीत असताना त्यामागे जी महत्त्वाची भूमिका आहे ती मात्र आपण पार विसरून जातो. धार्मिक शब्दांचा पाली किंवा संस्कृतमध्ये यांत्रिकरीत्या वारंवार उच्चार करणे फार सोपे असते, पण असे जर आपण करीत गेलो तर त्रिशरण आणि पंचशील यांचे बाबतीतसुद्धा तसेच घडू शकते. आपण त्रिशरण आणि पंचशील दररोज म्हणतो. त्या वेळेस आपले मन मात्र इतरत्र भटकत असल्यामुळे त्याला यांत्रिकी स्वरूप येते. अशा वेळेस आपण स्वतःलाच प्रश्न विचारायला हवेत की, “खरंच मी हे कशासाठी करीत आहे ? याचा अर्थ काय ? मी या ठिकाणी कशासाठी आलो आहे ? येथे त्रिशरण आणि पंचशील कशासाठी म्हणत आहेत ? धम्माचे श्रवण मी का करीत आहे ? मला यापासून कोणता फायदा होणार आहे ?”

यासाठीच आपण नेहमी जे काही करतो ते जागृतपणे करून त्याचा अर्थ समजून घ्यायला हवा; जे काही शब्द उच्चारतो त्यांचा अर्थ समजून घ्यायला हवा. विशेषतः बुद्ध वंदना, धम्म वंदना आणि संघ वंदना यांतील प्रत्येक शब्द नू शब्द पडताळून पाहावयास हवा. आजच्या प्रसंगी मी धम्म वंदनेबद्दल काही माहिती सांगणार आहे. माझ्या मागील प्रवचनात मी भ. बुद्धाबद्दल माहिती सांगितली. “बुद्ध मानव आहेत का परमेश्वर ?” या प्रश्नाचा उलगडा केला. आज धम्माबद्दल आणि धम्म वंदनेत आपण जे शब्द नेहमी उच्चारतो त्यांचा अर्थ समजून

वेण्याचा प्रयत्न करणार आहे. आपणांला धम्म वंदनेतील सर्व शब्द माहीत आहेत असे मी गृहीत धरून चालतो. पण बऱ्याच जगांनी त्या शब्दाचा अर्थ काय होतो हे स्वतःला कधीच विचारलेले नसावे.

धम्म वंदनेची सुरवात आपण “**स्वाकखातो भगवता धम्मो**” या शब्दांनी करतो. त्यापुढील सर्व शब्द आपणांला माहीतच आहेत. त्या प्रत्येक शब्दाचा अर्थ काय होतो हे आपण पाहू या. येथे ‘**भगवत्**’ याचा अर्थ बुद्ध, गौतम बुद्ध, सिद्धार्थ असा होतो. ‘**धम्मो**’ म्हणजे भ. बुद्धाचा धम्म. ‘**भगवता धम्मो**’ म्हणजे बुद्धाने शिकविलेला धम्म. पण प्रश्न असा निर्माण होतो की बुद्ध म्हणजे कोण ? तर **ज्याने संबोधि प्राप्त केलेली आहे अशा अनन्यसाधारण मानवास बुद्ध म्हणतात.** एका अर्थाने पाहिले तर बुद्ध सर्वसामान्य मनुष्य नाही व दुसऱ्या अर्थाने पाहिले तर तो परमेश्वरदेखील नाही; किंवा परमेश्वराचा अवतारसुद्धा नाही. बुद्धाच्या संबोधीमध्ये अनेक गुणांचा समावेश आहे. त्यात **महाविशुद्धी आहे, महाप्रज्ञा आहे आणि महाकरुणा देखील आहे.** त्या करुणेपायीच बुद्ध इतरांचे कल्याण करू इच्छितात. ते जे काही उच्चारतात तो धम्मच असतो. लोकांचे कल्याण व्हावे; त्यांची प्रगती व्हावी यासाठी मदत करणे हा तर धम्माचा आशय आहे. याच कारणास्तव आपण ‘**भगवता धम्मो**’ म्हणजे भगवन्ताचा धम्म असे म्हणतो.

या ठिकाणी प्रबुद्ध व्यक्तीने अप्रबुद्ध व्यक्तींना दिलेली ही शिकवण आहे. आध्यात्मिकदृष्ट्या पूर्णपणे मुक्त झालेल्या व्यक्तीने आध्यात्मिकदृष्ट्या अपरिपक्व असलेल्या व्यक्तींना दिलेली ही शिकवण आहे. येथे एक व्यक्ती दुसऱ्याशी अगदी जवळून वार्तालाप करीत आहे, सर्वांना प्रोत्साहन देत आहे आणि सर्वांसाठी मदतीचा हात पुढे करीत आहे. मात्र मानवतेला तारण्यासाठी येथे स्वर्गातून कोणी देव अवतीर्ण होत नसतो.

‘भगवता धम्मो’च्या अगोदर ‘**स्वाकखातो**’ हा शब्द आहे. ‘उत्तम प्रकारे शिकविला गेलेला’ असा त्याचा शब्दशः अर्थ करता येतो. ‘उत्तम प्रकारे विदित केलेला’ असा देखील त्याचा अर्थ होऊ शकतो. भ. बुद्धाचा धम्म उत्तम प्रकारे विदित केला गेलेला धम्म आहे. भ. बुद्ध इतरांशी अगदी जवळचे संबंध ठेवीत

असत. लोकांच्या गरजांची, त्यांच्या मनःस्थितीची त्यांना पूर्ण कल्पना असे. इतरांना कशा प्रकारे मदत करावी व प्रत्येक गोष्ट कशी पटवून द्यावी याची त्यांना संपूर्ण जाणीव होती. प्रत्येकाला समजेल अशा भाषेतून धम्म कसा मांडायचा हे त्यांना माहीत होते. भ. बुद्धाने त्यांच्या शिष्यांना जी शिकवण दिली तिचा वृत्तांत 'त्रिपीटक' या ग्रंथामध्ये आपणांस पाहावयास मिळतो. त्रिपीटकाचे जवळजवळ ५५ खंड आहेत. त्यात नाना तऱ्हेच्या लोकांना नानाविध पद्धतींनी दिलेली शिकवण आढळून येते. काही वेळेस भ. बुद्ध अगदी सोप्या आणि सुटसुटीत भाषेतून थोडक्यात स्पष्टीकरण करीत असे. स्पष्टीकरण कदाचित काही शब्दांतून किंवा एखाद्या सोप्या वाक्यातून केलेले असे. काही वेळेस ते मुळीच बोलत नसत. पण जरी ते असे शांत बसत असले तरी त्यांच्या मौनातून लोकांना वरेच काही समजत असे. काही वेळेस तर ते एक तास, दोन तास किंवा कधी कधी तर संपूर्ण रात्रभर धम्मोपदेश देत असत व नानाविध दृष्टिकोणांतून एखादा विषय समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करीत असत. ते कधी कधी नीतिमत्तेची, मानसशास्त्राची, आध्यात्मिक जीवनावद्दलची शिकवण देत असत, तर केव्हा केव्हा राजकीय जीवनावद्दलची देखील शिकवण देत असत. येथे राजकीय जीवनावद्दलची शिकवण म्हणत असताना राजकीय जीवनात पाळावयाची जी तत्त्वे आहेत त्यावद्दलची माहिती देत असत. (त्या काळी पक्षाचे राजकारण मुळीच नव्हते; अशा राजकारणाचा शिरकाव नंतरच्या काळात झालेला आहे.) भ. बुद्ध एखाद्या गोष्टीचा खुलासा सर्वसाधारण सारांशरूपाने मांडीत असत. तर कधी कधी झाडांची, फुलांची, सूर्याची, चंद्राची, प्राण्यांची आणि सर्वसामान्य मनुष्याच्या जीवनातील सुंदर उदाहरणे देऊन पटवून देत असत.

काहीजणांना एखादा मुद्दा गोष्टीच्या रूपाने पटवून दिला तर तो लवकर पटतो. म्हणून भ. बुद्ध कधी कधी गोष्टीच्या रूपाने एखादा मुद्दा स्पष्ट करून सांगून असत. जेव्हा आपण धम्माचे आचरण करतो किंवा जगाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये जाऊन धम्म प्रसार करतो तेव्हा अनेक गोष्टी लक्षात येतात. वेगवेगळ्या देशांच्या संस्कृती वेगवेगळ्या असल्या तरी प्रत्येक टिकाणच्या लोकांना गोष्टींची मात्र हमखास आवड असते. प्रवचनातील गोष्टींचा भाग लोकांना अधिक आवडतो, मग ते प्रवचन भारतातील असो, इंग्लंडमधील असो, फिनलंडमधील असो किंवा न्यू झीलंडमधील असो.

भ. बुद्ध नाना प्रकारच्या लोकांना नाना तऱ्हेने समजावून सांगत असत. एखाद्या विशिष्ट प्रकारच्या लोकांना विशिष्ट प्रकारे ते कधीच सांगत नसत. त्यांचा संदेश प्रत्येक मनुष्यापर्यंत जाऊन पोहोचावा अशीच त्यांची उत्कट इच्छा असायची. अनेकांना समजावे अशा पद्धतीनेच ते बोलत असत. याच कारणास्तव भ. बुद्धाच्या धम्माला ‘स्वाक्खातो’ असे म्हणतात.

एके दिवशी, दोन भिक्षू भ. बुद्धाकडे आले. भिक्षू होण्यापूर्वी ते ब्राह्मण होते. ते भ. बुद्धाला म्हणाले की, “ कृपा करून तुमची शिकवण सुंदर आणि अलंकृत अशा संस्कृत भाषेमध्ये आम्हांला मांडण्याची परवानगी द्या, जेणे करून प्रत्येकजण ती संस्कृतमध्येच शिकू शकेल. भ. बुद्धाने त्यास ‘नकार’ दिला. ते म्हणाले की, “ माझा धम्म प्रत्येकाला त्यांच्या भाषेतून शिकू देत. ”

जर तुमची भाषा संस्कृत असेल तर धम्म संस्कृतमधून शिका, पाली असेल तर पालीतून शिका, प्राकृत असेल तर प्राकृतमधून शिका, मराठी असेल तर मराठीतून शिका, हिन्दी असेल तर हिन्दीतून शिका आणि इंग्रजी असेल तर इंग्रजीतून शिका. हे बौद्ध धम्माचे मूलभूत तत्व आहे. बौद्ध धम्मासाठी कुठलीही एखादी विशिष्ट भाषा पवित्र मानली जात नाही. भ. बुद्धाची शिकवण जेव्हा तिबेटमध्ये गेली तेव्हा सर्व गोष्टी तिबेटी भाषेमध्ये भाषांतरित करण्यात आल्या. जेव्हा चीनमध्ये पोहोचली तेव्हा सर्व काही चिनी भाषेमध्ये भाषांतरित करण्यात आले. जेथे जेथे बौद्ध धम्म गेला तेथे तेथे स्थानिक भाषेला आणि साहित्याला उत्तेजन देण्यात आले. ज्याला जसा समजेल तशा स्वरूपात प्रत्येकाने भ. बुद्धाचा धम्म समजून घेतला पाहिजे.

काही धर्मीमध्ये पवित्र भाषेच्या नावाने प्रभुत्व गाजविणारा पुरोहित वर्ग आढळून येतो. तो धर्मग्रंथांचा अर्थ मोजक्या लोकांपुरताच मर्यादित ठेवतो. परंतु भ. बुद्धाच्या शिकवणीमध्ये मात्र अशा गोष्टींना सुळीच वाव नाही. भ. बुद्धाच्या शिकवणीचा प्रसार शक्य तेवढ्या मार्गांनी आणि शक्य तेवढ्या भाषेतून व्हायला पाहिजे. म्हणूनच भ. बुद्धाचा धम्म हा चांगल्या प्रकारे शिकविण्याजोगा, उत्तम प्रकारे प्रसार करण्याजोगा आहे असे आपण म्हणतो. म्हणून जेव्हा आपण “ स्वाक्खातो

भगवता धम्मो ” असे म्हणतो तेव्हा या सर्व बाबी प्रामुख्याने लक्षात घ्यायला हव्यात.

भ. बुद्धाचा धम्म “सन्दिट्ठको” आहे. त्याचा अर्थ असा की, आपण भ. बुद्धाच्या धम्माचे आचरण केले तर त्याचे परिणाम देखील स्वतःच्या डोळ्याने पाहू शकतो. काही धर्मीमध्ये सांगितले आहे की, त्यांची शिक्षण आचरणात आणली, धर्म पाळला तर त्याची फळे मृत्यूनंतर स्वर्गात चाखावयास मिळतात. परंतु बौद्ध धम्म मात्र असे काही सांगत नाही. बौद्ध धम्म म्हणतो की, जर या जीवनात धम्माचे आचरण केले तर त्याची फळे देखील याच जन्मात चाखावयास मिळू शकतात. ह्या जीवनावद्दल बोलणे तर दूरच राहो, परंतु काही वेळेस त्याचे परिणाम ताकाळ किंवा दोन-तीन दिवसांच्या अवधीतच पाहावयास मिळतात. अलीकडेच मला दोन-तीन दिवसांसाठी शहरापासून दूर आयोजित केलेल्या धम्म शिबिराला गेलेल्या एका मित्राबद्दलची माहिती ऐकावयास मिळाली. त्या मित्राला दारू पिण्याचे भयंकर व्यसन जडले होते. दारूविना जगणेसुद्धा त्याला कठीण होऊन बसले होते. आता ही दारूची समस्या केवळ भारतातच आहे असे नाही, तर इंग्लंडमध्ये सुद्धा आहे. तेव्हा जे लोक मद्यपान करीत नाहीत त्यांना देखील हे उदाहरण समजणे काही अवघड जाणार नाही. हा मित्र दोन-तीन दिवसांच्या धम्म शिबिरासाठी उपस्थित राहिला. त्या शिबिरामध्ये फक्त ध्यान, धम्माचा अभ्यास आणि धार्मिक चर्चा होत होती. आश्चर्य असे की, धम्म शिबिराच्या शेवटी त्या मित्राने दारूला न शिवण्याची स्वेच्छेने प्रतिज्ञा घेतली. ही घटना जवळजवळ एका वर्षापूर्वी घडली. तरी तेव्हापासून त्याने दारूला अजिबात स्पर्श केलेला नाही. तो दारूच्या व्यसनातून पूर्णपणे मुक्त झालेला आहे. फक्त दोन-तीन दिवसच धम्माचे आचरण केले, ध्यान केले, मैत्री भावना केली तर त्याचे परिणाम निश्चितच पाहावयास मिळतात. त्यासाठी दुसऱ्या जन्माची वाट पाहत बसावे लागत नाही. आपणांस धम्माचे परिणाम जर पाहावयास मिळत नसतील तर आपण धम्माचे नीट आचरण करीत नाही असा त्याचा अर्थ होतो. केवळ दररोज “बुद्धं सरणं गच्छामि” म्हटले म्हणजे त्याचे परिणाम दिसून येणार नाहीत, तर त्यासाठी भ. बुद्धाच्या धम्माचे आचरण करायला हवे; ध्यान करायला हवे. पूजा करायला हवी, धम्ममित्रांसोबत धम्म चर्चा करायला हवी, धम्मासाठी अहोरात्र झिजायला

हवे, इतरांना धम्मोपदेश द्यायला हवा. अशा प्रकारचे प्रयत्न जर आपण सातत्याने करीत गेलो तर त्याचे चांगले परिणाम निश्चितपणे याच देही याच डोळ्या आपणांस पाहावयास मिळतील. म्हणूनच धम्म हा “सन्दिग्ढको” आहे. तत्काळ फळ देणारा आहे असे आपण म्हणतो.

पुढचा शब्द आहे, “अकालिको”. त्याचा अर्थ “काळाचे बंधन नसलेला” काळ हा भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळाने बनलेला असतो. परंतु भ. बुद्धाचा धम्म हा एखाद्या विशिष्ट काळाशीच संबंधित नाही. भ. बुद्धाचा धम्म २,५०० वर्षांपूर्वी पहिल्यांदा लोकांनी आचरणात आणला व त्याचे परिणाम अनुभवले. आज देखील त्यांत फरक पडलेला नाही. जर लोकांनी धम्माचे आचरण आज केले तर त्याचे चांगले परिणाम निश्चितपणे आजच अनुभवावयास मिळतील. हीच स्थिती १०,००० वर्षांनंतर देखील असेल. जर १०,००० वर्षांनंतर लोकांनी त्याच शीलांचे पालन केले, त्याच समाधीचा अनुभव घेतला तर तेच परिणाम त्यांना त्या वेळेस देखील अनुभवावयास मिळतील. म्हणून धम्माला काळाचे बंधन नाही, तो ‘अकालिको’ आहे. हा धम्म विश्वव्यापी देखील आहे. त्याला जागेचे बंधन नाही. एखाद्या विशिष्ट जागी किंवा विशिष्ट देशात राहूनच या धम्माचे आचरण करता येऊ शकते अशातली काही बाब नाही.

मागच्या काही वर्षांच्या कालावधीत मी वेगवेगळ्या बौद्ध विहारांना (विशेषतः आग्नी चालविलेल्या बौद्ध विहारांना) भेटी दिल्या. जेथे जेथे मी गेलो—मग ते इंग्लंड असो, भारत असो, फिनलंड असो किंवा न्यू झीलंड असो—तेथे तेथे मला एकाच प्रकारच्या भावना आणि एकाच प्रकारचे वातावरण दृष्टीस पडले. प्रत्येक ठिकाणची संस्कृती वेगळी, पद्धती आणि चालीरीती वेगळ्या असल्या तरी धम्म मात्र एकच आहे याचा मला प्रत्यक्ष प्रत्यय आला. मनुष्य कोठेही असला तरी त्याचे मन आणि हृदय मात्र एकाच प्रकारचे असते हे मला पाहावयास मिळाले. कोणी पूर्वेकडचा असला, पश्चिमेकडचा असला, उत्तरेकडचा असला किंवा दक्षिणेकडचा असला तरी त्यात काही फरक पडत नाही. सर्व माणसे, सर्व मानव प्राणी एकच आहेत. त्यामुळे हे सर्वजण एकमेकांना सहज समजू शकतात. तोच धम्म ते आचरणात आणू शकतात आणि त्याचे अनुसरण देखील करू शकतात.

काही धर्मांचे पालन आपण वाटेल त्या ठिकाणी करू शकत नाही. काही धर्म तर एखाद्या विशिष्ट राष्ट्रांमध्येच पाळले जाऊ शकतात. समजा, एखाद्या विशिष्ट धर्म कार्यासाठी गंगाजलची आवश्यकता भासली तर ते गंगा नदीतूनच आणायला हवे. समजा हाच धर्म इंग्लंडमध्ये पाळावयाचा असेल तर भारतातून एक बाटळी भरून गंगाजल इंग्लंडला पाठवावे लागेल. तसेच कूश गवताची गरज पडली तर ते इंग्लंडमध्ये मिळणार नाही किंवा भारतातील दुकानांतून देखील विकत मिळणार नाही. अशा वेळेस धर्मांचे पालन करणे अशक्य होते. इंग्लंडमध्ये आमचे काही हिंदू मित्र आहेत. त्यांच्या जीवनात अशाच अडचणी निर्माण होतात. म्हणून एखादा धर्म जर विशिष्ट जागेशी किंवा विशिष्ट लोकांशी संबंधित असेल तर तो विश्वव्यापी धर्म होऊच शकत नाही.

परंतु भ. बुद्धाचा धम्म मात्र **विश्वव्यापी** आहे. तो कुठेही आचरणात आणता येऊ शकतो. पृथ्वीच्या उत्तर ध्रुवावर कोणी बौद्धधर्मीय राहात असेल (असेल की नाही याची मला कल्पना नाही, परंतु मला खात्री आहे की, जरी कोणी उत्तर ध्रुवावर गेला) तरी तेथे तो बौद्धधर्माचे आचरण करू शकतो. तिबेटी लोक उत्तर ध्रुवाच्या जवळजवळ राहतात. तेथे कडाक्याची थंडी असते. प्रत्येक वस्तू बर्फाने आच्छादिलेली असते. तरीसुद्धा ते लोक तेथे बौद्धधर्माचे आचरण करतात. श्रीलंकेला अतिशय उष्णता आहे. पुण्या-मुंबईपेक्षा तेथे अधिक उष्णता जाणवते. तेथेसुद्धा लोक बौद्धधर्माचे आचरण करतात. इंग्लंडमध्ये हजारो लोक बौद्धधर्माचे आचरण करतात. भारतामध्ये लाखो लोक बौद्धधर्माचे आचरण करतात. यावरून एक गोष्ट लक्षात येते की, बौद्धधर्मीय लोक कुठेही राहात असले तरी काही फरक पडण्याचे कारण नाही. भ. बुद्धाचा धम्म हा ‘अकालिको’ आहे, त्याला काळाचे आणि जागेचे बंधन नाही, तो विश्वव्यापी धम्म आहे.

नंतरचा शब्द आहे “**एहि पस्सिको**”. सर्व शब्द जरी पाली भाषेतून असले तरी भारताच्या आधुनिक भाषेशी त्यांचे बरेच साम्य आहे. “**एहि**” म्हणजे ‘या’ आणि “**पस्सिको**” म्हणजे ‘पाहा’. “**एहि पस्सिको**” म्हणजे ‘**या आणि पाहा.**’ भ. बुद्धाचा धम्म हा “**एहि पस्सिको**” आहे. तो म्हणतो की, तुम्ही या आणि स्वतःच पाहा, स्वतःच जाणून घ्या. येथे अंधश्रद्धेला मुळीच

वाव नाही. कोणी म्हणतो म्हणून, केवळ एखाद्या ग्रंथात लिहिले आहे म्हणून किंवा एखादा गुरू सांगतो म्हणून त्यावर विश्वास ठेवता कामा नये.

सध्या जगामध्ये सर्वत्र गुरूंचे मोठे पीक आलेले आहे. गुरू इतके झाले आहेत की मला वाटतं त्यांनी त्यांची एखादी संघटना सुरू करायला काहीच हरकत नाही. गुरू फक्त भारतात किंवा पुण्यातच आहेत असे नव्हे तर ते इंग्लंड, अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियात देखील आहेत. त्यांच्यापैकी काही जणांची भ्रमंती संपूर्ण जगभर सतत चालू असते. त्यांचा प्रवास जेट विमानातून चाललेला असतो. ते इतक्या घिरट्या घालीत असले तरी त्यांना भोवळ कशी काय येत नाही कोणास ठाऊक! सर्वच गुरू एकाच प्रकारची माहिती सांगतात. काहीजण स्वतःला देव मानतात. पण जे थोडे सभ्य आहेत ते स्वतःला देवाचा प्रेषित समजतात. आपणांला सर्व काही माहीत आहे अशी शेखी ते मिरवतात. ते म्हणतात, “मला कुठलाही प्रश्न विचारला तरी देव असल्या कारणाने मी त्याचे उत्तर देऊ शकतो. तुम्ही फक्त माझ्यामध्ये विश्वास ठेवा, माझ्या शिकवणीचे अनुकरण करा. मी सांगेन तसे वागा. असे जर केले तर तुमचे कल्याण होईल. तुम्ही स्वतःचा विचार अजिबात करू नका. फक्त माझ्याकडे या आणि मी तुमचे रक्षण करीन.”

आज संपूर्ण जगभर हे सर्व महान गुरू असे काही तरी सांगत सुटले आहेत. काही जणांचे बरेच अनुयायी आहेत त्याचे कारण असे की, सध्या लोक गोंधळलेल्या, धाबरेलेल्या स्थितीत वावरत आहेत. लोक स्वतःला अतिशय दुर्बल आणि कमजोर समजत आहेत. त्यांना वाटते की, कोणीतरी महागुरू यावा आणि त्याने आपले रक्षण करावे. बौद्धधम्मामध्ये मात्र असला प्रकार सापडणार नाही. भ. बुद्ध देखील अशाप्रकारे कोणाला काही सांगत नसत. भ. बुद्ध म्हणत की, “मी एक मनुष्यमात्र आहे. मला एक विशिष्ट प्रकारचा अनुभव प्राप्त झालेला आहे. म्हणून मी जे म्हणतो ते ऐकून घ्या. त्याकडे अगदी डोळसपणे आणि बारकाईने लक्ष द्या, एवढेच नव्हे तर ते बरोबर आहे की नाही याची देखील प्रत्यक्ष खात्री करून घ्या.” भ. बुद्धाने सांगितले आहे की, “जसा सोनार सोन्याची परीक्षा वि...३

सोने अग्नीत टाकून करतो, त्याचप्रमाणे माझा प्रत्येक शब्द न शब्द तावून सुलाखून घ्या. ”

असे कोणत्याही धर्मगुरूने यापूर्वी सांगितलेले नाही किंवा सांगण्याचे धाडसही आजपर्यंत केलेले नाही. इतर गुरू फक्त एवढेच सांगतात की, “ माझ्यावर विश्वास ठेवा, माझे अनुकरण करा आणि मी तुमच्यासाठी सर्व काही करीन. तुम्हांला स्वतःबद्दलचा विचार करण्याची देखील काहीच आवश्यकता नाही, मीच तो तुमच्यासाठी करीन. ” म्हणूनच लोक अंधश्रद्धेपोटी त्याचे अनुयायी बनतात. ही तऱ्हा केवळ भारतातच नाही तर इतर देशांमध्येसुद्धा आहे. तसे पाहिले तर लोक फार प्रमाणिक आहेत, त्यांना खरोखरच चांगला मार्ग हवा असतो, त्यांच्या जीवनाचे सार्थक व्हावे असे त्यांना मनापासून वाय्त असते; परंतु दुर्दैवाने ते अशा प्रकारच्या वाईट शिकवणीला बळी पडतात आणि स्वावलंबी व प्रगतिशील बनण्याऐवजी अंधश्रद्धेतून एखाद्या गुरूच्या आहारी जातात. भ. बुद्धाचा धम्म मात्र याहून वेगळा आहे. तो “ **एहि पस्सिको** ” आहे. तो म्हणतो की, तुम्ही या आणि प्रत्यक्ष त्याची प्रचीती घ्या.

धम्म हा “ **ओपनायिको** ” आहे. तो ‘ पुढे पुढे नेणारा ’ आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगावचे म्हणजे तो ‘ **प्रगतिशील** ’ आहे. अर्थात ही आधुनिक विज्ञानाच्या दृष्टिकोणातून होत असलेली प्रगती नव्हे, तर सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोणातून होणारी प्रगती होय. येथे धम्म एखाद्याला अशा प्रकारची प्रगती साधण्यासाठी उच्च पातळीवर नेऊन ठेवतो. भ. बुद्धाच्या शिकवणीचा मूळ उद्देश तर हाच आहे. भ. बुद्धाचा धम्म आपणांस पुढे पुढे नेण्यास, अधिक आनंदी, अधिक करुणामय आणि अधिक प्रज्ञावान बनविण्यास मदत करतो. आपल्यामध्ये अधिक वीर्य, अधिक उत्साह निर्माण करतो. म्हणूनच भ. बुद्धाची शिकवण ही “ **ओपनायिको** ” आहे असे आपण म्हणतो.

शेवटची ओळ आहे “ **पच्चतं वेदितव्वो विञ्जूहीति.** ” त्याचा अर्थ असा की भ. बुद्धाच्या शिकवणीचा अनुभव प्रत्येक प्रज्ञावान मनुष्याने स्वतःच घ्यायला हवा. भ. बुद्धाचा धम्म हा काही आडगिऱ्हाईकी किंवा दलाली नव्हे. येथे दुसरा

कोणीही तुमच्यासाठी काहीच करू शकत नाही. तुम्ही स्वतःच ते केले पाहिजे. तुम्ही जे कराल तो तुमच्या जीवनातील प्रत्यक्ष अनुभव असेल. कोणताही पंडित किंवा पुरोहित तुमच्यासाठी काहीच करू शकत नाही. दुसऱ्याने तुमच्यासाठी काही करावे यासाठी तुम्ही कोणाला दक्षिणासुद्धा देऊ शकत नाही. तुमचा महान गुरू-देखील करू शकत नाही. प्रत्यक्ष भ. बुद्धदेखील तुमच्यासाठी काहीच करू शकत नाहीत. भ. बुद्ध हे केवळ मार्ग दाखविण्याचे काम करतात; परंतु मार्गावरून चालण्याचे प्रत्यक्ष काम मात्र तुम्हांलाच करावे लागते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर “भ. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म” या ग्रंथात म्हणतात की “भ. बुद्ध हा मार्गदाता आहे; मोक्षदाता नव्हे.”

आज आपण धम्म काय आहे हे पाहण्याचा आणि दररोज ज्या शब्दांचा उच्चार करतो त्यांचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. मी सुरवातीलाच सांगितले आहे की ह्या शब्दांचे केवळ यादिकदृष्ट्या पठण केल्याने काही काम भागत नाही तर त्यांचा अर्थ समजून ध्यायला हवा व तो आचरणात आणायला हवा. असे केले तरच आपण खऱ्या अर्थाने स्वतःला बौद्धधर्मीय म्हणवून घेऊ शकतो. **धम्म म्हणजे दुसरे तिसरे काहीही नसून ती केवळ आचरणात आणण्याची बाब आहे.** याच कारणास्तव आपण धम्माला **मार्ग** म्हणून ओळखतो; कारण मार्ग म्हटले की प्रत्यक्ष मार्गावरून चालावे लागते. **धम्ममार्ग** म्हणजे केवळ नसून पाहण्यासारखी गोष्ट नव्हे तर मार्गावर आरुढ होऊन चालण्याची गोष्ट आहे. म्हणूनच भ. बुद्ध धम्माला नेहमी **मार्ग** म्हणून संबोधितात. **धम्म** ही अधिक तात्त्विक बाब आहे तर **मार्ग** ही अधिक व्यावहारिक बाब आहे. त्यासच काही वेळेस “**धम्म विनय**” असे देखील म्हणतात. येथे ‘**धम्म**’ ही अधिक तात्त्विक बाजू आहे तर ‘**विनय**’ ही अधिक व्यावहारिक बाजू आहे. म्हणून केवळ धम्म समजून काम भागत नाही तर त्या मार्गाचा अवलंब करणे हेदेखील तितकेच महत्त्वाचे आहे.

हा मार्ग नाना तऱ्हेने पाहता येतो. काही वेळेस त्यालाच ‘**मध्यम मार्ग**’ म्हणतात. दोन भिन्न टोकांमधील—विशेषतः आत्मवलेष आणि आत्मरंजन या दोहोंमधील मार्ग असे म्हणतात. भ. बुद्धाच्या मार्गाला **विशुद्धी मार्ग**सुद्धा

म्हणतात. येथे विशुद्धी याचा अर्थ सर्वसाधारण स्वरूपाची शुद्धता नव्हे तर अगदी निराळ्या प्रकारची शुद्धी होय. ज्याचे अनुकरण केल्यामुळे आपणांस आनंद मिळतो असा तो सुंदर आणि उत्कृष्ट मार्ग आहे. तो मार्ग हिमालयाच्या टेकड्यांवरून सुंदर मार्गाने जाण्यासमान आहे. जितके उंच उंच जाल तितके अधिक मोहक आणि रमणीय वाटेले. जेवढी उंच भरारी माराऊ तेवढा अधिक आनंद मिळू लागेल. प्रत्येक गोष्ट ज्या प्रमाणात मोकळी आणि स्पष्ट होईल त्या प्रमाणात मुक्तता लाभेल. म्हणूनच भ. बुद्धाचा विशुद्धी मार्ग हा अगदी याच प्रकारात मोडणारा आहे. प्रवचनाचा शेवट करण्याअगोदर मी या विशुद्धी मार्गाबद्दल आपणांस काही माहिती सांगार आहे.

विशुद्धी मार्ग हा सात वेगवेगळ्या अंगांत विभागला गेला आहे. त्यांना “सप्त विशुद्धी निर्देश” म्हणतात. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

१. सीत-विसुद्धी.
२. चित्त-विसुद्धी.
३. दिष्टी-विसुद्धी.
४. कङ्का वितरण-विसुद्धी.
५. मग्गा मग्गा-ज्ञानदर न-विसुद्धी.
६. पतिपदा-ज्ञानदस्सन-विसुद्धी.
७. ज्ञान दस्सन-विसुद्धी.

प्रत्येक विशुद्धीबद्दल आणि थोडक्यात पाहू या. ह्या सर्व विशुद्धी, मनुष्य जी उच्च प्रगती गाठू शकतो त्या निर्वाणाप्रत, संशोधिप्रत किंवा बुद्धत्वाप्रत नेऊन पोहोचवितात. या सात विशुद्धींचा उल्लेख मज्झिम निकायमधील “रथ विनित” सुत्तामध्ये मोठा मार्मिक प्रश्न विचारून केला गेलेला आहे. पहिली शील विशुद्धी आहे आणि दुसरी चित्त विशुद्धी आहे. म्हणून प्रश्न असा विचारण्यात आला की “शील विशुद्धी सहित निर्वाण प्राप्त होऊ शकते काय?” उत्तर होते “नाही.”

मग दुसरा प्रश्न होता की “ शील विशुद्धीरहित निर्वाण प्राप्त होऊ शकते काय ? ” पुन्हा उत्तर “ नकरार्थीच ” होते. मग “ चित्त विशुद्धीसहित निर्वाण प्राप्त होऊ शकते काय ? ” आणि पुन्हा उत्तर ‘ नाही ’ असेच मिळाले. तरीपण आगखी प्रश्न विचारण्यात आला की “ चित्त विशुद्धीरहित निर्वाण प्राप्त होऊ शकते काय ? ” आणि पुन्हा उत्तर मिळाले ‘ नाही. ’ पुढे तोच प्रश्न सर्व विशुद्धीबद्दल विचारण्यात आला आणि प्रत्येक वेळेस त्याचे उत्तर “ नाही ” असेच मिळाले. “ **विशुद्धी-सहित किंवा विशुद्धीरहित निर्वाण प्राप्त होऊ शकत नाही.** ”

हे स्पष्ट करण्यासाठी मज्झिम निकायमध्ये **रथाच्या घोड्याचे** एक उदाहरण देण्यात आलेले आहे. रथाची कल्पना बहुतेक आपणा सर्वांना माहीतच असेल. भ. बुद्धाच्या काळी प्राचीन भारतात रेल्वे किंवा मोटर गाड्या नव्हत्या. त्या वेळी लोक पायीच प्रवास करीत असत. जर कोणी थोडा श्रीमंत असेल तर तो रथातून प्रवास करीत असे. रथाला दोन किंवा चार घोडे असायचे. ती गोष्ट अशी :

एका राजाला शहरात जायचे असते. शहराचे अंतर बरेच लांब असते. मग तो काय करतो ? तो आपल्या रथात बसून बरेच अंतर पार करून जातो. जेव्हा रथाचे घोडे थकतात तेव्हा तो त्या रथातून उतरून ताच्या दमाचे घोडे असलेल्या दुसऱ्या रथात बसतो. आगखी काही अंतर पार केल्यानंतर ते घोडे थकतात. मग तो नव्या दमाचे घोडे असलेल्या तिसऱ्या रथात बसतो. अशा प्रकारे तो सात वेळेस थकलेल्या घोड्यांचा रथ बदलून नव्या दमाच्या रथात बसतो. येथे प्रश्न असा निर्माण होतो की पहिल्या रथातून राजाने इष्ट स्थळ गाठले काय ? **नाही !** तसे झाले नाही. मग राजाने दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या रथातून इष्ट स्थळ गाठले काय ? पुन्हा उत्तर ‘ **नाही** ’ असेच मिळते. परंतु राजाने पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या किंवा सातव्या **रथाग्रहित** इष्ट स्थळ गाठले काय ? नाही ! तसेसुद्धा झाले नाही. जे घडले ते असे की पहिल्या रथातून तो दुसऱ्या रथापर्यंत पोहोचला. दुसऱ्या रथातून तिसऱ्या रथापर्यंत पोहोचला आणि अशा प्रकारे शेवटी **सातव्या** रथातून तो इष्ट स्थळापर्यंत जाऊन पोहोचला. दमलेल्या घोड्यांचा रथ सोडून देऊन ताच्या दमाच्या घोड्यांचा रथ पकडून राजा त्या शहरापर्यंत पोहोचला. अगदी अशाच पद्धतीने शीलविशुद्धी ही चित्तविशुद्धीपर्यंत नेऊन पोहोचविते, चित्तविशुद्धी ही दृष्टी-

विशुद्धीपर्यंत नेऊन पोहोचविते...इत्यादी. सातवी विशुद्धी जी ज्ञानदर्शन-विशुद्धी आहे ती शेवटी निर्वाणाप्रत घेऊन जाते. अशा प्रकारे शीलविशुद्धी-सहित आणि इतर विशुद्धीसहित निर्वाण प्राप्त होऊ शकत नाही तसेच या विशुद्धीरहित देखील निर्वाण प्राप्त होऊ शकत नाही.

आता आपण प्रत्येक विशुद्धीबद्दल थोडक्यात पाहू या. शीलविशुद्धी म्हणजे काय ? शील म्हणजे काय ? सर्वसाधारण मनुष्याचा विचार केला तर त्यांच्यासाठी पंचशील आहेत. प्राणिमात्रांची हिंसा करू नये, चोरी करू नये, व्यभिचार करू नये, खोटे बोलू नये आणि दारू तसेच इतर मादक पदार्थांचे सेवन करू नये. या शीलांबद्दल मी सवितरपणे सांगणार नाही. कारण ती आपणांला चांगल्या प्रकारे माहीत आहेतच. तरी पण एक गोष्ट सांगावीशी वाटते. काहीजण असे समजतात की चार शीलांचे पालन केले आणि पाचव्या शीलाचा भंग केला तरी काही बिघडत नाही. वस्तुतः त्यांना हे पाचवे शील पाळणेच फार कठीण जात असते. त्यासाठी मी आपणांला एक इशारा देऊ इच्छितो की, पाचवे शीलच महाभयंकर आहे. या शीलाचे पालन केले नाही तर पहिल्या नंबरचे शीलदेखील पाळले जाऊ शकत नाही. म्हणूनच पाचव्या शीलाकडे डोळ्यांत तेल घातून लक्ष दिले पाहिजे व ते काटेकोरपणे पाळले पाहिजे. जेव्हा आपण या पाच शीलांचे पालन करतो तेव्हा आपल्या शीलांची विशुद्धी होते व आपण सुखी आणि सदाचारी जीवन जगायला सुरवात करतो. हाच आपल्या वैयक्तिक विकासाचा आणि मैत्रीपूर्ण सामाजिक जीवनाचा मूलभूत पाया होय. जेव्हा आपण पंचशीलचे पालन करतो, शीलविशुद्धी साधतो, तेव्हा त्याचा परिणाम आपल्या मनावर किंवा चित्तावर निश्चितपणे होऊ लागल्याचे दिसून येते. आपले मन शुद्ध होऊ लागते व अशा प्रकारे आपण चित्त-विशुद्धीचे पालन करू लागतो.

अर्थात चित्तविशुद्धीचे पालन करणे म्हणावे तेवढे सोपे नाही. या ठिकाणी अकुशल चित्त, राग, मत्सर, भीती, अज्ञान- हे नावीसे होऊन शुद्ध, मैत्रीपूर्ण तसेच उदात्त विचारांनी आपले चित्त भरून जाते. येथे ध्यानाची सवय अत्यंत उपयोगी पडते. जेव्हा चित्ताची शुद्धता होते तेव्हा चित्त अगदी निर्मळ बनते. आपण स्पष्टपणे आणि मनमोकळेपणे विचार करू लागतो. आपल्या मनात कुठलाच गोंधळ राहत नाही.

नंतर आपण दृष्टीविशुद्धीकडे वाटचाल करू लागतो. या ठिकाणी मिथ्यादृष्टी नाहीशी होऊन आपल्या दृष्टीची शुद्धता होते. बौद्ध धम्मामध्ये मिथ्यादृष्टीचे मुख्यत्वे तीन प्रकार सांगितलेले आहेत. तसे पाहिले तर मिथ्यादृष्टीचे एकूण ६२ प्रकार आहेत. परंतु आज आपण फक्त तीनच प्रकार पाहणार आहोत.

१. प्रत्येक वस्तू देवाने बनविलेली आहे.

२. प्रत्येक गोष्ट नशिवामुळेच घडून येते.

प्रथम प्रत्येक गोष्टीची निर्मिती देवाने केली आहे ही मिथ्यादृष्टी. दुसरी प्रत्येक गोष्ट ही दैवावर अवलंबून आहे ही होय. आणि तिसरी मिथ्यादृष्टी म्हणजे प्रत्येक गोष्ट योगायोगाने घडते ही होय. जेव्हा तुम्ही दृष्टी-विशुद्धीचे पालन करू लागता तेव्हा तुमचे मन या तीन प्रकारच्या मिथ्यादृष्टीपासून मुक्त होते, शुद्ध होते. कोणतीही गोष्ट निश्चित कारणांमुळेच घडत असते, निश्चित संस्कारांमुळे घडत असते हे तुम्ही जाणू शकता. अर्थात हा कार्यकारण भाव केवळ बाह्य जगासच लागू असतो असे नाही, तर तो आपल्या आंतरिक अवस्थेला, आपल्या मनालाही तसाच पूर्णपणे लागू असतो. त्यामुळे जर आपण कारणांवर नियंत्रण ठेवू शकलो; तर परिणामावरही आपलेच नियंत्रण राहील. मग आपला आपल्या जीवनावर पूर्णपणे ताबा राहू शकेल आणि आपला विकास होत राहील. अशी ही दृष्टी-विशुद्धी होय.

चौथी “विसुद्धि” म्हणजे “कङ्खावितरण-विसुद्धि” होय. मग कङ्खावितरण म्हणजे काय? “कङ्खावितरण” म्हणजे “शंका किंवा अविश्वासाचे निवारण” होय. मग शंका किंवा अविश्वास कोणता? येथे शंका म्हणजे एखाद्या गोष्टीच्या माहितीबद्दलची रास्त शंका नव्हे. कारण एखाद्या गोष्टीची अधिकाधिक माहिती करून घेण्याच्या दृष्टीने शंका निश्चितच असावी. कोणतीही गोष्ट केवळ अंध विश्वासावर स्वीकारू नये. परंतु येथे अशा रास्त शंकेबद्दल काही म्हटलेले नाही, तर येथे “शंका म्हणजे एखाद्या गोष्टीबद्दल खरीखुरी माहिती करून घेण्याची नाखुरी” शंकेचे निमित्त घेते ती शंका होय. तुम्हांस काही माहिती करून घेण्याचे प्रयत्न करायचे नसतात. खरे म्हणजे तुम्हांला तसे काही करायचेच नसते मुळी. कारण असे काही खऱ्या अर्थाने जाणून घेतले, तर ते आचरणात आणावे लागेल. म्हणून ते जाणूनच

ध्यायेचे नाही; म्हणजे आचरणाची जबाबदारी टळली. अशा भावनेने निरनिराळ्या सवत्री शंकेच्या रूपाने, अविश्वासाच्या रूपाने वारंवार उपस्थित करीत राहणे, अशा स्वरूपाच्या शंकला येथे शंका असे म्हटले आहे. आपणांस एखाद्या गोष्टीचे पूर्णपणे ज्ञान किंवा माहिती होऊच नये. कारण तसे काही घडले तर त्या गोष्टीचे प्रत्यक्ष आचरण करावे लागेल म्हणून आपण सदैव शंका-कुशंका शंके-कुशंकेसाठीच निर्माण करीत राहातो. परिणामी आपली इच्छाशक्तीच दुर्बल बनून जाते. अशा प्रकारात मोडणारे लोक आपणांस सुशिक्षितांमध्ये फार आढळतात. कारण त्यांची बुद्धी अधिक कार्यक्षम बनलेली असल्यामुळे ते अधिकाधिक शंका, अडचणी निर्माण करीत राहतात. निरनिराळे आक्षेप घेत राहतात. ते रात्र रात्र एखाद्या विषयावर वाद घालीत राहतात आणि दिवसेंदिवस वाद घातूनही ते कोणत्याच निर्णयाप्रत पोचत नाहीत. आणि कोणत्याच निर्णयाप्रत न पोचल्यामुळे प्रत्यक्ष कशाचेही आचरण करण्याची गरजच राहत नाही. **म्हणून लोकांना केवळ वाद घालीत राहाण्यात मोठा आनंद** वाटत असतो. आणि काही लोक तर यात मोठे तरबेज झालेले असतात. तर अशा प्रकारे निमित्तासाठी शंका बाळगण्याचे आपण सोडले पाहिजे. हे काही अवघड काम नाही; पण जर योग्य ती काळजी घेतली नाही, तर आण पुन्हा पुन्हा अशा प्रकारच्या शंकेखोरपणात अडकून पडून राहू.

पाचवी “विमुद्धि” म्हणजे मार्ग कोणता आणि अमार्ग कोणता याबद्दलचे ज्ञान किंवा दर्शन होय. हे फार महत्त्वाचे आहे. समजा आपणांस योग्य मार्ग अनुसरायचा आहे. पण धर्माचे निरनिराळे अर्थ केले गेल्यामुळे योग्य मार्ग निवडणे फार अवघड जाते. काही लोक अमक्याला धर्म म्हणतात; तर काही तमक्याला धर्म म्हणतात. काहीजण अमुक योग्य मार्ग आहे म्हणतात तर काहीजण तमुक योग्य मार्ग आहे असे म्हणतात. काहींना उच्च लेखणे आणि काहींना नीच लेखणे याला काही लोक मार्ग म्हणतात आणि त्याचे अनुकरण केले तर तो योग्य मार्ग होय असे समजतात. अशा संभ्रमात टाकणाऱ्या परिस्थितीमध्ये मार्ग कोणता आणि अमार्ग कोणता याचे ज्ञान करून घेणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सहावी विमुद्धी “पतिपदा जान-दस्सन” होय. एकदा मार्ग कोणता आणि अमार्ग कोणता हे कळले की, त्या मार्गावरून चालणे हा त्या पुढचा टप्पा असतो.

अनुभवावरून योग्य मार्ग कोणता आहे हे आपल्या लक्षात येऊ शकते. कोणता मार्ग आहे आणि कोणता अमार्ग आहे याची केवळ वाच्यता करून काम भागणार नाही; तर त्यासाठी आपणांला त्या मार्गावरून चालत जाणे आवश्यक आहे.

सातवी वितुद्धी आहे—“ ज्ञान-दस्सन ” म्हणजेच प्रज्ञेची प्राप्ती होय. हे सर्व-सामान्य “ ज्ञान ” नव्हे तर अत्यंत शुद्ध, सुस्पष्ट आणि वस्तूंचे यथार्थ दर्शन घेण्याचे सामर्थ्य असणारे उच्च प्रतीचे ज्ञान होय. ही “ प्रज्ञा ” असून तिला करुणेची जोड लाभलेली असते. त्यात वीर्य (सामर्थ्य) भरपूर साठविलेले असते. तिलाच निर्वाणाची स्थिती देखील म्हणतात.

या सात विशुद्धी आपणांस निर्वाणाप्रत, मनुष्याच्या प्रगतीच्या उच्च बिंदूपर्यन्त नेऊन पोहोचवितात. तेव्हा आतापर्यन्त आपण बऱ्याच गोष्टींवर प्रकाश टाकलेला आहे. धम्मवंदना केवळ पोपटसारखी म्हणू नये म्हणून आपण त्यातील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसेच आपण कोणत्या मार्गावर चालायला हवे याकरिता सात प्रकारच्या शुद्धीदेखील थोडक्यात समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आपण सर्वांनी या गोष्टी शांतपणे बसून ऐकल्या ही फार चांगली आणि आनंदाची बाब होय.

सध्या जगात सगळीकडे अस्वस्थता माजलेली आहे. मला वाटतं ही अस्वस्थता पाश्चिमात्य देशांत जेवढी आहे तेवढी भारतात नाही. पाश्चिमात्य देशांमध्ये प्रत्येकाच्या घरी टी. व्ही. आहे. काही कुटुंबांतील लोक एकमेकांशी न बोलता संध्याकाळी टी. व्ही. वरील कार्यक्रम पाहण्यात मग्न असतात. त्यांना स्वयंपाक करण्याचे देखील भान राहिलेले नसते. दोन कार्यक्रमांच्या मधल्या वेळात ते स्वयंपाक खोलीत जाऊन तांबडतोत्र एक-दोन मिनिटांच्या अवधीत काही पदार्थ बनवून आणून टी. व्ही. समोर बसून खातात. अशा प्रकारे ते लोक सध्या जीवन जगत आहेत. अमेरिकेमध्ये एका शास्त्रज्ञाने यावर काही प्रयोग केल्याचे नुकतेच माझ्या वाचनात आले. जे लोक टी. व्ही. च्या आहारी गेले होते अशा २५ कुटुंबांना त्याने त्यांच्या प्रयोगासाठी निवडले. त्यांच्या घरातील टी. व्ही. एक महिन्यासाठी त्याने काढून घेतले. ते लोक टी. व्ही. च्या एवढे आहारी गेले होते की आठ

दिवसांतच सर्वजग आजारी पडल्याचे त्याला आढळून आले. दररोज दारू पिणे जसे एक प्रकारचे व्यसन आहे, तसेच टी. व्ही. दररोज पाहणे हे देखील व्यसनच होऊन बसले आहे. विशेषतः पाश्चिमात्य देशांतील अनेक लोकांना हे व्यसन जडलेले आहे. भारतामध्ये अशा प्रकारची व्यसने लागण्याची शक्यता फार कमी आहे. जर काही व्यसने असलीच तर ती तेवढी वासदायक निश्चितच नाहीत. म्हणूनच आपण शांतपणे बसून धम्म ऐकू शकता आणि हे पाहून मला फार आनंद होतोय.

धम्मपदामध्ये भ. बुद्धाने म्हटलेली एक गाथा आहे. भ. बुद्धाने म्हटले आहे की “सर्व मित्रांनी एकत्र बसून धम्मश्रवण करणे ही फार आनंदाची गोष्ट आहे.” या ठिकाणी मी बारा वर्षांच्या कालावधीनंतर आलो आहे. आपण सर्वजण भारताच्या इतर भागांतून आणि पुण्यातून आला आहात. आपणाला एकत्रित कोणी आगले ? आपण येथे टी. व्ही. पाहण्यास, चित्रपट पाहावयास किंवा गाणी ऐकावयास एकत्र जमलेलो नाही. येथे आपण धम्म, मार्ग, बुद्ध अशा उत्तम गोष्टींसाठी एकत्र आलो आहोत. येथे एकत्र बसून आपण ‘संघ’ निर्माण केलेला आहे. ज्या वेळेस सर्वजग बुद्धाच्या नावाखाली धम्मश्रवण करण्यासाठी एकत्र जमतात त्या वेळेस ‘संघ’ तयार होतो. अशा संघामध्ये आपण सुखाने एकत्र राहू शकतो. आपण ज्या सर्वसाधारण सुखाची कल्पना नेहमी करतो तसे हे सुख नव्हे. तर त्यापेक्षाही उच्च प्रकारचे सुख आहे. खरेखुरे सुख आहे. जितक्या अधिक प्रमाणात हे धार्मिक सुख आपणांस प्राप्त होईल तितक्या अधिक प्रमाणात आपण खऱ्या अर्थाने सुखी होऊ व खऱ्या अर्थाने माणूस बनू.

केवळ खाणेपिणे आपणांस माणूस बनवीत नाही. ते तर जनावरेदेखील करतात. केवळ काडे घातले म्हणजे आपण माणूस बनत नाही. इंग्लंडमध्ये म्हाताऱ्या स्त्रिया हिवाळ्यात त्यांच्या कुऱ्यांना देखील कोट घालीत असतात. केवळ बोलतो म्हणून आपण माणूस बनत नाही. मैनासुद्धा बोलणे शिकू शकतात. कुत्रेदेखील त्यांच्या भुंकण्यातून एकमेकांशी संपर्क साधू शकतात. केवळ मुलेबाळे असली म्हणजे आपण माणूस बनत नाही. कारण जनावरेदेखील लैंगिक पुनरुत्पत्ती करू शकतात. केवळ विचार करतो म्हणूनसुद्धा आपण माणूस बनत नाही. कारण चिपंझीदेखील विचार करू शकतो.

आपण माणूस कशामुळे बनतो ? केवळ धम्मच आपणांस माणूस बनवू शकतो. इंग्रजीमध्ये 'रिलिजिअस' हा शब्द आहे. हा शब्द इंग्रजीमध्ये वापरताना बऱ्याच अडचणी निर्माण होतात. हा शब्द बौद्धधर्माच्या संदर्भात वापरण्याचे आम्ही सहसा टाळतो; त्याचे कारण 'रिलिजन' या शब्दाचे भाषांतर 'धर्म' असे करण्यात येते 'धर्म' हा शब्द ख्रिस्ती धर्माशी संबंधित असल्याकारणाने मी तो वापरीत नाही. म्हणूनच मी लोकांना 'रिलिजिअस' बनण्यापासून आणि विशेषतः ख्रिस्ती धर्माच्या दृष्टिकोणातून 'रिलिजिअस' (धार्मिक) बनण्यापासून दूर राहाण्याचा सल्ला देतो. तसे बनण्याचा विचार करण्याऐवजी केवळ 'माणूस' बनण्याचा विचार केला तरी पुरे ! कित्येक लोक स्वतःला माणूस समजतात. पण ते चुक करतात. आपोआप कोणी माणूस बनत नसतो. आपण केवळ खातो, पितो आणि कपडे घालतो म्हणून स्वतःला माणूस म्हणवून घेतले तर ते तितकेसे बरोबर होणार नाही. मग आपणांस माणूस कोण बनविते ? इंग्रजीमध्ये ज्याला 'रिलिजन' म्हणतात त्यामुळे तर निश्चितच नव्हे. पण आतापर्यंत मी सांगितलेल्या धर्माच्या सोप्या आणि व्यावहारिक बाबींमुळेच आपण माणूस बनू शकतो. याच कारणास्तव मी इंग्लंडमध्ये लोकांना फक्त माणूस बनण्याचा विचार करण्याचे सांगत असतो व माणूस म्हणून त्यांची प्रगती साधण्याचा व सच्च्या मागसात असणाऱ्या गुणांची वाढ करण्याचा प्रयत्न करण्याचे आवाहन करतो.

तुमच्या विचारात स्पष्टता असू या. तुम्ही बुद्धिवान, करुणावान आणि प्रामाणिक बना. जुन्या अर्थाने जे धर्म किंवा धर्मग्रंथ तुम्हांला माहीत असतील त्यांना या ठिकाणी पुन्हा पाचारण करण्याची काहीच आवश्यकता नाही. भ. बुद्धाच्या शिकवणीनुसार बोधी प्राप्त केलेल्या मनुष्याचे जीवन सर्वात उच्च जीवन होय. म्हणून देव आणि इतर तत्सम गोष्टींचा विचार करण्याची मुळीच आवश्यकता नाही; तुम्ही फक्त 'चांगला माणूस' बनण्याचा विचार करा. एक चांगला मनुष्य इतर सर्व देवांपेक्षा केव्हाही श्रेष्ठच समजला जातो. देवावर विश्वास ठेवणाऱ्या धर्माचे ग्रंथ जर तुम्ही वाचले तर काय दिसून येते ? देव नानाप्रकारच्या खोड्या करताना आढळून येतात. ग्रीसमधील देव आपापसांत लढाया करतात, स्त्रियांना पळवून नेतात, दारू पिऊन झिंगतात. ते देव अशा प्रकारे वर्तणूक करीत असतील तर सर्वसामान्य मनुष्यांसमोर कोणता आदर्श उभा करू शकतील ?

देवाच्या या गोष्टींचा योग्य मार्गोशी काहीच संबंध येत नाही. म्हणूनच असे म्हणतात की, **चांगला मनुष्य सर्व देवांपेक्षा केव्हाही श्रेष्ठच आहे.** आपणांला देव नकोत तर चांगली माणसे हवी आहेत. आपणांला चांगला पुरुष, चांगली स्त्री, चांगले मूल किंवा चांगली व्यक्ती व्हायचे आहे. आपणांला चांगले मनुष्यमात्र व्हायचे आहे. अशा प्रकारे आपण होण्याचा प्रयत्न केला तर भ. बुद्धाच्या शिकवणीची पूर्तता केल्याचे समाधान आपणांस लाभेल.

भ. बुद्ध हे आपल्या मायाळू आणि प्रेमळ वडील बंधूसमान आहेत. जो सल्ल ते आपणांला देतात तो मानून त्याप्रमाणे आपण वागणूक पाहिजे. ते आपले वडील बंधू असल्याकारणाने जेव्हा आपण मोठे होऊ तेव्हा त्यांच्यासारखेच वनू. वडील बंधू काही स्वर्गातून उतरलेले नाहीत तर याच मातीत, आपल्याच आईच्या गर्भातून जन्मलेले असतात. म्हणून आपण प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली तर त्यांना जे साथ्य झाले ते आपणांसदेखील निश्चितपणे साथ्य होऊ शकेल.

आजच्या प्रसंगी मी एवढेच सांगू इच्छित होतो. धम्म समजून घ्या, मार्गाचे अनुसरण करा. त्याप्रमाणे तुम्ही वागलात तर भ. बुद्धाची शिकवण, प. पू. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व तुम्हांला खऱ्या अर्थाने समजल्यासारखे होईल. तसे झाल्यास तुमच्या जीवनाचे सार्थक तर होईलच पण ज्या समाजात तुम्ही जन्मलात तो समाजदेखील तुम्ही सुखी करू शकाल.

— अनुवाद : उपासक चंद्रबोधि

३

संघाचे भवितव्य

बौद्ध धर्मात अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे बुद्ध, धम्म आणि संघ ही त्रिरत्ने होत आणि आपल्याही जीवनातील अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट वस्तुतः ही त्रिरत्नेच होत. आणि या तीन आठवड्यांच्या कालवधीत या ठिकाणी दिलेल्या तीन व्याख्यानांत आपण बुद्ध, धम्म आणि संघाचे बाबतीत ऐकत आहोत. आपण ‘बुद्ध : परमेश्वर की मानव?’ आणि ‘धम्म-मार्ग’ या विषयावरील व्याख्याने ऐकली आहेतच आणि आज सायंकाळी आपण संघावरील विशेषतः ‘संघाच्या भवितव्याबद्दल’ ऐकणार आहोत. परंतु आजच्या विषयाची सुरवात करण्यापूर्वी मी थोडा मागे जाणार आहे—धम्मापर्यंत, बुद्धापर्यंत आणि एक प्रश्न विचारणार आहे. प्रश्न विचारूनच मी सुरवात करणार आहे आणि तो प्रश्न म्हणजे ‘बुद्धाचा जन्म कोठे झाला होता?’ हा होय. हे ऐकून तुम्हांला वाटेल की या प्रश्नाचे उत्तर तर प्रत्येकास ठाऊक आहे की बुद्धाचा जन्म आजच्या नेपाळ राज्यातील ‘लुंबिनी’ या ठिकाणी. ते शाक्य आणि कोलीम या राज्यांच्यामध्ये होते. पण बुद्धाचा जन्म लुंबिनी येथे झाला हे तुमचे म्हणणे काही बरोबर म्हणता येणार नाही. कारण बुद्धाचा जन्म लुंबिनी येथे झाला नव्हता. मग त्याचा जन्म कुठे झाला होता? जर थोडासा विचार केलात, तर उत्तर अगदीच सोपे वाटेल. बुद्धाचा जन्म बुद्धगयेत झाला होता. सिद्धार्थाचा जन्म लुंबिनीत झाला होता,—गौतमाचा जन्म लुंबिनीत झाला होता—परंतु बुद्धाचा जन्म मात्र बुद्धगयेत झाला होता. कारण बुद्ध, बुद्ध

होऊन जन्मला नाही. बुद्ध बनून तो काही स्वर्गातून पृथ्वीवर टपकला नाही. एक सामान्य माणूस म्हणून त्याच्या जीवनाची सुरुवात झाली, एक सामान्य बालक म्हणून-संबोधिप्राप्त बालक म्हणून नव्हे, त्याच्या जीवनाचा प्रारंभ झाला. हे बालक लुंबिनी येथे जन्मले. आणि हेच मूल राजवाड्यात वाढले, तरुण झाले. त्याचा विवाह झाला. त्याला मुलगा झाला. पुढे या सर्वांचा त्याग करून तो घराबाहेर पडला. जंगलात दाखल झाला. सत्याच्या शोधासाठी, केवळ स्वतःसाठी नव्हे तर आम-जनांच्या हितासाठी. सहा वर्षांच्या खडतर प्रयत्नांनंतर बुद्धगयेस त्याला सत्य समजले. त्याला सर्वश्रेष्ठ प्रज्ञेची प्राप्ती झाली. अमर्याद करुणेची प्राप्ती झाली, परिशुद्ध मनाची प्राप्ती झाली. आणि अशा रीतीने तो बुद्ध झाला. बुद्ध म्हणून त्याचा जन्म झाला. हा त्याचा दुसरा जन्म होता; अध्यात्मिक जन्म होता, धार्मिक जन्म होता. म्हणून बुद्धाचा जन्म बुद्धगया येथे झाला होता'.

एक प्रश्न विचारून झाला तर आता मला दुसरा प्रश्न विचारू या. बुद्धाचा जन्म बुद्धगयेस झाला हे आपण पाहिले. मग धम्माचा जन्म कुठे झाला ? याचे उत्तर देण्यापूर्वी आपणांस बुद्धाचा संबोधिप्राप्तीनंतरचा इतिहास पाहिला पाहिजे. पाली धम्मग्रंथावरून आपणांस कळते की संबोधिप्राप्तीनंतर अनेक आठवडे बुद्धगयेच्या परिसरात घालविले, काही ठिकाणी असे लिहिलेले आढळते की त्यांनी तेथे चार किंवा पाच आठवडे घालविले तर काही ठिकाणी सात आठवडे घालविल्याचा उल्लेख आढळतो. पण ते तेथे काय करीत होते ? एका अर्थाने ते काहीच करीत नव्हते. केवळ निरनिराळ्या झाडांवाली ते बसून राहत होते. ते एक दिवस एका झाडावाली बसले, तेथून उठून ते दुसऱ्या झाडावाली एक दिवस बसले; तर तेथून उठून ते तिसऱ्या झाडावाली बसले. परंतु या सर्व काळात ते खरंच काय करीत होते ? एका अर्थाने ते काही करीत नव्हते; पण दुसऱ्या अर्थाने ते सर्व काही करीत होते. ग्रंथ आपणांस सांगतात की ते संबोधीचा आनंद उपभोगीत होते. अरण्यावासाच्या काळात त्यांनी अतिदुःख, यातना सहन केल्या होत्या; सत्याचा शोध घेण्यासाठी महाप्रयत्न केला होता. आता त्यांना सत्य गवसले होते. ते मुक्त झाले होते. सर्व प्रकारच्या मानसिक बंधनांतून ते मुक्त झाले होते. म्हणून ते अतिशय आनंदी होते. नंतरच्या दिवसांत संबोधिप्राप्तीनंतरच्या महान आनंदाचे, तुलना करून त्यांनी स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांनी म्हटले आहे की,

जेव्हा एखाद्याची तुरुंगातून सुटका होते, तेव्हा त्याला जसा आनंद होतो किंवा एखादा फार मोठ्या कर्जातून अनेक वर्षांनी मुक्त होतो; तेव्हा त्याला होणारा आनंद जसा असतो तसा संशोधीचा आनंद असतो. किंवा घनदाट जंगलातील अंधकारात वाट चुकलेल्याला जशी अचानक वाट सापडायची आणि मुखाने घरी जाण्यास मिळावे तेव्हा त्याला होणाऱ्या आनंदासारखा संशोधीचा आनंद असतो. शेवटी अंधारात चाच-पडणाऱ्या मागसाला कोणी दिवा लावून प्रकाश प्राप्त करून दिल्यावर त्याला सर्व-काही दिसू लागते, तेव्हा त्याला होणाऱ्या आनंदासारखा हा आनंद असतो. म्हणून बुद्धाच्या म्हणण्यानुसार तुम्हांला जेव्हा संशोधी प्राप्त होते, तेव्हा असाच काही अनुभव येतो. तुम्ही पूर्णपणे मुक्त होता, जगाच्या तुरुंगातून, कर्माच्या कर्जातून तुम्ही मुक्त होता. तुम्हांला खरा मार्ग, धम्म-मार्ग सापडलेला असतो आणि अज्ञानाचा अंधकार नष्ट झालेला असतो. तुम्ही सत्याचा, प्रकाशाचा आणि तेजाचा आनंद लुटीत असता.

अशा रीतीने बुद्ध चार, पाच किंवा सात आठवडे संशोधिप्राप्तीचा आनंद उपभोगित बसले होते. परंतु शेवटच्या आठवड्यात आपण काही केलेच पाहिजे असा ते विचार करू लागले. आपण शोधलेले सत्य लोकांपर्यंत नेण्याचे फार मोठे कार्य आपणांस करायचे आहे; ही एक आपणावर फार मोठी जबाबदारी आहे याची त्यांना जाणीव झाली. म्हणून त्यांनी बुद्धगया सोडली आणि सुमारे शंभर मैलांवरील सारनाथकडे प्रयाग केले. मार्गावर त्यांना एक नग्न संन्यासी भेटला. बुद्धाच्या दर्शनाने तो नग्न संन्यासी फार प्रभावित झाला कारण बुद्धाला नुक्तीच संशोधी प्राप्त झालेली होती आणि त्याचा चेहरा तेजस्वी आणि प्रकाशमान दिसत होता. म्हणून त्याने बुद्धाला विचारले, 'तुम्हांला ज्ञानप्राप्ती झालेली आहे काय?' आणि बुद्धाने ठामपणे आणि जोर देऊन होय म्हणून उत्तर दिले. परंतु दुर्दैवाने त्या नग्न संन्याशाचा त्यावर विश्वास बसला नाही. त्याने आपली मान अविश्वासाने हलवीत म्हटले 'असेलही!' आणि आपल्या मार्गाने निवून गेला. धम्मश्रवणाची त्याची संधी हुकली. कदाचित धम्म-श्रवणाचा तो पहिला भाग्यवान ठरला असता; पण त्याने संधी गमावली. यावरून आपण किती दक्ष, तत्पर असले पाहिजे हे लक्षात येते. अर्थात बुद्ध काही दररोज कुठेतरी भेटत नाहीत; परंतु धम्माचा उपदेश करणारे अन्य काही लोक असतातच. अशा लोकांना भेटण्याचे सुभाग्य कदाचित तुम्हांला

लामेल. पण जर तुम्ही दक्ष नसाल तर काय होईल ? जे त्या नग्न संन्याशाने केले तेच तुम्ही करून बसाल. गैरविश्वासाने तुम्ही आपली मान हलवाल आणि म्हणाल 'असेलही' आणि आपल्या मार्गाने निघून जाल. आणि अशा रीतीने धम्म-श्रवणाची संधी घालवाल. कदाचित कुठे धम्मावर प्रवचन असेल, त्याची जाहिरात तुम्ही वाचली असेल किंवा कोण्या मित्राने त्याबद्दल सांगितले असेल; पण तुम्हांला आठवते की 'आज फार चांगला चित्रपट आहे ?' म्हणून धम्म-प्रवचनास जाण्या-ऐवजी तुम्ही त्या चित्रपटास जाता. आणि अशा रीतीने धम्म-श्रवणाची संधी तुम्ही घालविता. किंवा कोणी तुम्हांला त्याच्या भावाच्या बायकोच्या बहिणीच्या मुलाच्या लग्नास जाण्याचा आग्रह करतो आणि तुम्हांला वाटते की, 'या लग्नास जाणे आपले कर्तव्य आहे.' आणि म्हणून धम्म-प्रवचनास काही जाता येत नाही. पुन्हा धम्म-श्रवणाची संधी तुम्ही गमावून बसता. म्हणून सावध राहा. जर तुम्हांला धम्म-श्रवणाची संधी लाभत असेल तर ती गमावू नका. बुद्धाने म्हटले आहे की, धम्म काही चिरकाल राहत नाही. अशी वेळ येईल की धम्म ऐकण्यास मिळणे अशक्य होईल. अशी वेळ येईल की कोणास धम्माची एक ओळ जरी माहीत असेल तर त्यास आपले अर्धे राज्य बक्षीस देण्याची घोषणा करित कोणी राजा आपले दूत हत्तीवरून सगळीकडे रवाना करील पण हेही बक्षीस मिळविण्यास कोणी पुढे येणार नाही कारण धम्माची एक ओळही अस्तित्वात असणार नाही अगदी एवढे मोठे बक्षीस लावूनही ! आता, सुदैवाने धम्म अस्तित्वात आहे. बुद्धाने धम्म प्रकट केलाच आहे आणि महाराष्ट्रात डॉ. आंबेडकरांनी धम्म प्राप्त करून दिला आहे. म्हणून संधी गमावू नका. बुद्धाचे कार्य वाया घालू नका; डॉ. आंबेडकरांचे कार्य वाया घालू नका. अगदी इतर हितांचा आणि चैनीचा त्याग करावा लागला तरी धम्म-श्रवणाची प्राप्त झालेली संधी गमावू नका.

त्या नग्न संन्याशाने धम्म-श्रवणाची संधी गमावली आणि बुद्ध आपल्या मार्गाने पुढे सारनाथला गेले. तेथे त्यांना पाच श्रमण भेटले. बुद्ध (अर्थात बुद्ध बनण्याचे अगोदर) जेव्हा आत्मक्लेषाचा मार्ग आचरीत होते तेव्हा हे पाच श्रमण त्यांचे शिष्य बनलेले होते. ते आता सारनाथ येथील मृगदाय वनात राहात होते. बुद्धाला येताना पाहून त्याचा कसलाही आदर-सत्कार करायचा नाही असे त्यांनी आपापसात ठरविले कारण त्यांचे मते आत्मक्लेषाचा मार्ग सोडून बुद्धाने सामान्य जीवन

जगण्यास सुरवात केली होती. पण जसे बुद्ध जवळ आले तसे नकळत उभे राहून त्यांचा ते आदर-सत्कार करते झाले. आणि बुद्ध त्यांना म्हणाले, “मला सत्य समजले आहे. मला आता संबोधी प्राप्त झाली आहे. मी बुद्ध बनलो आहे तर मी सांगतो ते लक्षपूर्वक ऐका.” पण त्यांनी ऐकण्यास नकार दिला. ते म्हणाले, “तुम्ही जेव्हा आत्मक्लेशाचा मार्ग आचरीत होता तेव्हा तुम्हांला सत्य गवसले नाही आणि आता सुखाचे जीवन जगताना कसे काय गवसले ?” बुद्ध म्हणाले, “मी काही सुखाचे जीवन जगत नाहीय. मी आत्मक्लेशाचा मार्ग सोडून दिला हे खरे, पण त्याचा अर्थ मी सामान्य जीवनात रत झालो असा नाही. मी मध्यम मार्गाचे आचरण करतो आहे. मी शीलच्या मार्गाचे पालन करतोय. समाधीच्या मार्गाचे पालन करतोय, प्रज्ञेच्या मार्गाचे पालन करतोय, करुणेच्या मार्गाचे पालन करतोय. मी श्रेष्ठ अशा अष्टांगिक मार्गाचे पालन करतोय.” असा बुद्ध उपदेश करित गेले. आणि ते ऐकत राहिले. आपणांस ज्या सत्याची अनुभूती झाली होती, ते बुद्धाने त्यांना समजावून सांगितले. त्यांना धम्म समजावून सांगितला आणि अशा रीतीने धम्माचा जन्म झाला—संबोधिप्राप्तीनंतर काही आठवड्यांनी सारनाथ येथे या पहिल्या पाच श्रमगांना सत्य कथन करून !

पुढे काय झाले ? या पाच शिष्यांना उपदेश केला. त्यांना या शोधलेल्या सत्याची अनुभूती झाल्यानंतर बुद्ध पुढे वारागसीला गेले. तेथे त्यांना एका श्रीमंत कुटुंबातील युवक भेटला. त्याचेही अनेक मित्र होते आणि ते सर्वजण श्रीमंत कुटुंबातील होते. त्या सर्वानी बुद्धांचा उपदेश ग्रहण केला आणि ते सर्व त्यांचे शिष्य बनले. त्यांनाही सत्याची अनुभूती झाली. बुद्धासह सत्याची अनुभूती घेतलेल्यांची संख्या आता एकसष्ट झाली. या सर्वानी धम्म आत्मसात केला होता आणि अशा रीतीने संघाचा उदय झाला. म्हणून बुद्ध बुद्धगयेस जन्मले; धम्माचा जन्म सारनाथला झाला. आणि संघाचा उदय वारागसीत झाला.

आणि संघाचा उदय झाल्याबरोबर, साठ शिष्यांना सत्याचे आकलन झाल्याबरोबर बुद्धाने काय केले ? त्यांना परिभ्रमण करण्यास सांगितले. “भिक्खून्हे, बहुजनांच्या सुखासाठी, बहुजनांच्या हितासाठी, जगाबद्दल करुणा बाळगून, देव आणि त्रि...४

मनुष्यांच्या सुखासाठी, हितासाठी, आनंदासाठी सर्वत्र चारिका करा. प्रारंभी, मध्ये आणि अंतीही उत्तम असणाऱ्या या धम्माचा लोकांना उपदेश करा. सार्थ, परिपूर्ण आणि परिशुद्ध, अर्थपूर्ण जीवनाचा आदर्श त्यांना माहित होऊ द्या.” असा संदेश देऊन त्यांनी भिक्षूंना प्रेरणा दिली. बुद्धाच्या उपदेशानुसार हे साठ भिक्षू सर्व भारताभर भ्रमण करीत गेले आणि ही परंपरा चालूच राहिली. ते सिलोन, ब्रह्मदेश आणि सयामपर्यंत गेले. ते चीनला गेले, जपानला गेले, तिबेट आणि मध्य आशियात पोहोचले. पूर्वेकडील सर्व जगात ते पसरले. बुद्धाचे काही शिष्य तर पश्चिमेतील पॅलेस्टाईन, इजिप्त आणि ग्रीसपर्यंत पोहोचले. परंतु त्या काळात ते तेथे पूर्वेकडील देशात जेवढे यशस्वी झाले तेवढे येथे झाले नाहीत.

अशा रीतीने आपल्या हे लक्षात येते की संघाने गेल्या हजारो वर्षांत बुद्धाची शिकवण सर्व जगात पसरवली. दुर्दैवाने सुमारे पंधराशे वर्षांनंतर बुद्धाची शिकवण, धम्म भारतातून लुप्त झाली. असे का घडले हा फार मोठा आणि दुर्दैवी इतिहास आहे आणि तो पाहण्यासाठी आज आपणाजवळ वेळ नाहीय. परंतु जरी बुद्धाचा धम्म भारतातून लुप्त झाला, तरी आज जगातल्या इतर देशांत तो पसरलेला आहे. कदाचित जगातल्या सर्वच देशांत बुद्धाच्या धम्माची काही ना काही माहिती जरूर उपलब्ध आहे. पाश्चिमात्य देशांपैकी अमेरिका, पश्चिम जर्मनी आणि इंग्लंड या देशांत बौद्ध धम्म फारच जोरात आहे. आज इंग्लंडमधील संघाबद्दलचे माझे काही अनुभव सांगणार आहे.

मला वाटते की, आपणांस हे ठाऊक असेलच की, मी भारतात सुमारे वीस वर्षांचा काळ घालवून सन १९६४ मध्ये इंग्लंडला परत गेलो. आणि तेथील इंग्लिश बौद्ध संघटनांमध्ये कार्य करीत दोन वर्षे घालविली. परंतु काहीतरी चुकलंय, हरवलंय असे मला वाटू लागले. सुखातील काय चुकलंय हे काही माझ्या लक्षात येत नव्हते, पण शेवटी मी ते शोधून काढले. जे हरवलं होतं, ज्याची कमतरता होती ती गोष्ट म्हणजे संघ होय. पण जेव्हा मी संघ म्हणतो त्याचा अर्थ केवळ पिवळी वस्त्रे धारण करणारे भिक्षू नव्हेत. तर बुद्ध, धम्म आणि संघाचा परिपूर्ण स्वीकार केलेले लोक होत. त्या वेळी इंग्लंडमध्ये पुष्कळ बौद्ध धम्म संस्था होत्या. आणि त्यांतील लोक धर्माविषयीची पुष्कळशी पुस्तके वाचीत असत. पण

बौद्धधर्माचे प्रत्यक्षात आचरण मात्र कोणीही करित नव्हते. त्यांपैकी काही लोक तर दर रविवारी चर्चला जात असत. आणि बौद्धधर्माचा संबंध केवळ पुस्तके वाचण्यापर्यंत येत होता. अर्थात असा प्रकार तुम्हांला भारतातसुद्धा आढळून येतोच. लोक कित्येकदा म्हणत असतात की त्यांना बौद्ध धर्माची फार आवड आहे; पण आचरणात मात्र कोणी आणीत नसतात. त्यांचे हिंदू देवळांत जाणे चारूच असते. आणि अशीच काही अवस्था त्या वेळी इंग्लंडमध्ये होती.

मी विचार करू लागलो की, इंग्लंडमध्ये नव्या बौद्ध चळवळीची खरी आवश्यकता आहे कारण त्यासाठी परिस्थिती मोठी अनुकूल होती. बौद्धधर्माबद्दल अनेक लोकांचे मनात आवड होती, पण त्यांना योग्य रीतीने मार्गदर्शन करणारेच कोणी नव्हते. अर्थात आपण मार्गदर्शन करू शकतो असे वाटणारे काही लोक होते आणि असे लोक सगळीकडेच असतात परंतु प्रत्यक्षात ते काहीच मार्गदर्शन करू शकत नव्हते. अर्थात इंग्लंडमध्ये धम्मकार्याची काहीच प्रगती होत नव्हती, म्हणून इंग्लंडमधील धम्मकार्यासाठी काही वर्षे अर्पण करण्याचा मी निश्चय केल. मग मी पुन्हा आज भेटीसाठी भारतात आलो. इतर ठिकाणांप्रमाणेच पुण्यासही आलो होतो. (ही माझी १२ वर्षांपूर्वीची शेवटची भेट होती.) भारतभर फिरून मित्रमंडळींना भेटून त्यांचा निरोप घेण्यात मी चार-पाच महिने घालविले. आणि मग मी इंग्लंडला परत गेलो आणि माझे कार्य सुरू केले. ही नवी धम्म चळवळ सुरू केली.

हे करण्यापूर्वी मी गंभीरपणे विचार केला. इंग्लंडमध्ये नव्या धम्म चळवळीची गरज होती ही गोष्ट तर खरीच; परंतु त्या चळवळीचा पाया काय असावा? आणि शेवटी मी या निष्कर्षाप्रत येऊन पोचलो की, केवळ बुद्ध, धम्म आणि संघ ही त्रिरत्नेच अशा चळवळीचा पाया होऊ शकतात, या आवश्यक गोष्टी आहेत. तुम्हांला कदाचित ही गोष्ट मोठी आश्चर्याची वाटेल आणि अर्थातच त्रिरत्नेच धम्म चळवळीचा पाया असावीत हेही पटेल, पण त्या वेळी इंग्लंडमधील लोकांना हे उमगले नाही. त्यांना वाटत असे की बौद्धधर्माची पुस्तके वाचली म्हणजे झाले. फार तर धर्माबद्दल बोलले म्हणजे पुरे. धर्माचे आचरण करण्याचा केवळ विचार क्वचितच कोणी केल असेल.

पुढे मी ठरविले की ज्याअर्थी त्रिरत्ने ही प्रमुख आहेत त्याअर्थी तोच इंग्लंड-मधील धम्म चळवळीचा पाया झाला पाहिजे. आणि हे करण्यासाठी बुद्ध, धम्म आणि संघ म्हणजे काय हे पूर्णपणे स्पष्ट करणे आवश्यक होते. बुद्ध म्हणजे ज्ञाने संबोधि प्राप्त केली आहे असा मानव, किंवा परिपूर्णता प्राप्त केलेला मानव वीर्य, मैत्री, प्रज्ञा, शील आणि करुणेने परिपूर्ण भरलेला मानव, हे सर्व गुण ज्ञाने स्वप्रयत्नाने पूर्णत्वास नेले असा मनुष्य म्हणजे बुद्ध होय !

मग धम्म म्हणजे काय ? तर बुद्धाने दाखविलेल्या मार्ग—सर्व मनुष्यमात्रांस दाखविलेल्या मार्ग—आणि ज्याचे अनुसरण केले म्हणजे बुद्धाप्रमाणेच संबोधि प्राप्त करता येते असा तो मार्ग म्हणजे धम्म होय. आणि संघ म्हणजे या मार्गाचे अनुसरण करणारा समाज, धम्माचे आचरण करण्याचा प्रयत्न करीत बुद्धासमान बनण्याचा प्रयत्न करणारा समाज, म्हणजे संघ होय. हाच त्रिरत्नांचा अर्थ आहे. आणि हीच गोष्ट अगदी स्पष्ट करणे आवश्यक होते. आणि याच अर्थाने ही त्रिरत्ने म्हणजे बुद्ध, धम्म आणि संघ इंग्लंडमधील आमच्या नव्या धम्म चळवळीचा पाया व्हायला हवी होती.

परंतु आणखीही एका गोष्टीवर जोर देणे आवश्यक होते. बुद्ध, धम्म आणि संघ यांना ‘त्रिरत्न’ म्हणण्यात येते. पण त्यांनाच त्रिशरण असेही म्हटले जाते. मग याचा अर्थ काय ? शरण म्हणजे अनुसरणे होय ! आणि बुद्धरत्न आणि बुद्ध-सरण यात म्हणूनच फरक आहे. जेव्हा बुद्धाला तुम्ही बुद्धरत्न म्हणून ओळखता तेव्हा तुम्ही बुद्धाचे अस्तित्वात—बुद्ध म्हणजे खरोखरीच कशासारखे आहेत—हे समजता. परंतु बुद्धत्वाकडे वाटचाल करण्याची कुठलीही हालचाल तुम्ही करीत नाही. म्हणजेच बुद्धासमान बनण्याचा तुम्हीच प्रयत्न करीत नसता.

धम्माचे बाबतीतही हीच गोष्ट. जेव्हा तुम्ही धम्म म्हणजे धम्म-रत्न म्हणता तेव्हा धर्माची सत्यता तुम्ही समजता, मानता पण धम्माचे आचरण करण्याच्या दृष्टीने तुम्ही कोणतीच हालचाल करीत नसता. असे संघाच्या बाबतीतही घडते. म्हणून आपणांस असे म्हणता येईल की ‘शरण’ हे रत्नांपेक्षाही अधिक महत्त्वाचे आहे. त्रिशरणात त्रिरत्नांचा समावेश आहेच. म्हणून केवळ त्रिरत्नांना मानल्याने

तुम्ही बौद्ध होऊ शकत नाही. तर प्रत्यक्षात त्रिशरण ग्रहण करण्यानेच तुम्ही बौद्ध होऊ शकता.

म्हणून इंग्लंडमधील सर्व बौद्धांच्या दृष्टीने सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्रिशरण ही असली पाहिजे. खरे पाहता सर्व धम्मचळवळीचा पाया केवळ 'त्रिरत्ने' नव्हेत तर 'त्रिशरणे' असली पाहिजेत. शरण ग्रहण करूनच तुम्हांला बौद्ध होता येते आणि तुमचे बौद्ध म्हणून संपूर्ण धम्म जीवन ही त्रिशरणेच घडवितात. म्हणून त्रिशरण ग्रहण करण्याच्या महत्त्वावर मी इंग्लंडमध्ये अधिकाधिक जोर देत होतो.

यापूर्वी मात्र त्रिशरणावर असा जोर कोणी दिला नव्हता. या गोष्टीचे महत्त्व कोणाच्या लक्षात आले नव्हते. परंतु 'त्रिशरण ग्रहण करणे' हीच बौद्ध-धर्मातील सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट आहे असे मला वाटले. बाबासाहेबांच्या महान धर्मातरा-पूर्वीच्या भारतातील माझ्या दीर्घ वास्तव्यात मला असे दिसून आले होते की, अधिकांश लोकांना त्रिशरणाचे महत्त्व कळलेले नव्हते, तेव्हा मी भारतात भ्रमण करीत असताना लोक बौद्ध तत्त्वज्ञानासंबंधी, ध्यानधारणेसंबंधी बोलताना आढळायचे आणि ती गोष्ट चांगलीच होती— पण त्रिशरणाबद्दल मात्र कोणी कधीच बोलत नसत. इतकेच नव्हे तर ज्या भिक्षूंना मी भेटलो तेसुद्धा कधी त्रिशरणाबद्दल बोलत नसत. म्हणून मी विचार करीत असे की असे का व्हावे ? लोक त्रिशरणाचे महत्त्व का समजू शकत नाहीत ?

आणि मग मी या निष्कर्षाप्रत येऊन पोहोचलो की भारतातील लोक—खरे पाहता बऱ्याच बौद्ध राष्ट्रांतील लोकही—बौद्ध-जीवन म्हणजे केवळ भिक्षूंचे जीवन असेच समजून चालले आहेत. भिक्षू होणे हीच गोष्ट त्यांचे दृष्टीने महत्त्वाची होय. सिलेन आणि थायलंडमधील अनेक उपासकांना असे वाटते की उपासकांनी धम्म गंभीरपणे ध्यायचा नसतो. उपासकांनी—सामान्यजनांनी—केवळ भिक्षूंना अन्नदान करायचे असते. आणि ध्यान-धारणा भिक्षूंनीच करायची असते; उपासकाने नव्हे. जणू काही उपासकासाठी भिक्षूनेच सर्व काही करायचे असते; आणि याप्रकारे तेथे पुरोहितशाही-सारखी व्यवस्था जन्मास आली. कारण तेथील उपासक—सामान्य लोक स्वतः धम्म आचरण्यात आणण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत तर आपल्यासाठी दुसऱ्या कोणाला तरी आचरण करण्यास सांगतात. परंतु हे बुद्धाचे शिकवणीशी सुसंगत नाही.

काही वर्षांपूर्वी जेव्हा मी कळकल्यातील महानोव्ही सोसायटीत राहत होतो तेव्हा माझी एका सिनेमनच्या भिक्षुशी गाठ पडली. तो भिक्षू कळकत्ता विद्यापीठात जीवशास्त्राचा अभ्यास करित होता. आणि तो माझा चांगला मित्र बनला. एके दिवशी तो मला म्हणाला, 'बरं का, मला भिक्षू होणे सुळीच आवडत नाही. मला सुळी भिक्षू व्हायचेच नव्हते.' साहजिकच मला मोठे आश्चर्य वाटले आणि मी विचारले, 'मग कशाला झालास भिक्षू?' 'त्याचं असं आहे,' तो म्हणाला, 'माझ्या आईची इच्छा होती की मी भिक्षू व्हावे म्हणून मला भिक्षू बनावे लागले.' 'पग तू भिक्षू व्हावे असे तुझ्या आईला का वाटले?' तो म्हणाला, 'सिनेममधील आम्हा लोकांचा असा विश्वास आहे की, जर आई-वडिलांनी आपला एखादा मुलगा भिक्षू होण्यास दिला तर त्यांना फार मोठे पुण्य लाभते आणि मृत्यूनंतर त्यांना स्वर्गप्राप्ती होते. माझ्या भिंकार आई-वडिलांना स्वर्गात जाता यावे म्हणून माझा असा बळी दिलाय.'

तर काही बौद्ध-देशांत हे असे काही घडतेय. याचा अर्थ काय? याचा अर्थ बौद्ध समाज दुर्भंगला आहे, भिक्षू आणि इतर लोक यामध्ये! भिक्षूंनीच धम्माचे आचरण करावे असे मानले जाते; इतरांनी करण्याची गरज नाही. त्यांनी केवळ भिक्षूंचा सांभाळ कायचा. याचाच अर्थ आपल्यासाठी भिक्षूंनी धर्माचरण करावे म्हणून हे लोक त्यांना पैसा मोजतात. म्हणून या देशात भिक्षू होण्यावर जोर दिला जातो. हीच गोष्ट महत्त्वाची मानली जाते.

हे सर्व चूक आहे, बुद्ध शिकवणीशी सुसंगत नाही या निष्कर्षाप्रत मी येऊन पोहोचलो. बुद्धाची शिक्षण प्रत्येकाने व्यक्तिशः आचरणात आणायची असते. दुसरा कोणी तुमच्यासाठी आचरण करू शकत नाही. तुम्ही स्वतःच आचरण केले पाहिजे. आणि जेव्हा तुम्ही 'बुद्धं सरणं गच्छामि', 'धम्मं सरणं गच्छामि', 'संघं सरणं गच्छामि' म्हणता तेव्हा नेमके हेच कल्याणाची प्रतिज्ञा करित असता. तुम्हाला बुद्ध-समान बनावेचे असते; तुम्हाला धम्ममार्गी आचरणात आणायचा असतो आणि संघाचा स्वतः घटक बनावेचे असते असा याचा अर्थ होय. म्हणून प्रत्येकजण त्रिशरण ग्रहण करित असतो; मग तो भिक्षू असो, भिक्षुणी असो, अनगणित असो की उपासक असो. प्रत्येकजण अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करित असतो.

ही समान बाब आहे. हा जोडणारा दुवा आहे. तुम्ही भिक्षू आहात की उपासक, ही फारशी महत्वाची गोष्ट नाही. तुम्ही धम्माचे आचरण करावे ही महत्वाची गोष्ट आहे. तुम्ही खरोखरीच अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करावी ही महत्वाची गोष्ट आहे.

इंग्लंडमध्ये नवी चळवळ सुरू करताना मी याच गोष्टीवर जोर दिला. तुम्ही स्वतः अनुसरण्याची प्रतिज्ञा केली पाहिजे यावर मी जोर दिला. तुम्ही स्वतःच संघोधी प्राप्त करण्याचा खरोखरीच प्रयत्न केला पाहिजे, धम्ममार्गाचे नित्याच्या जीवनात अनुसरण केले पाहिजे आणि अशाच प्रकारचा प्रयत्न करणारांशी तुम्ही मैत्रीचे नाते ठेवलेच पाहिजे. मग तुम्ही भिक्षू आहात की उपासक आहात ही दुय्यम दर्जाची गोष्ट आहे; तुम्ही सहकुटुंब आहात की एकटे ही दुय्यम दर्जाची गोष्ट आहे. सर्वोत्तम महत्वाची गोष्ट म्हणजे तुम्ही बौद्ध आहात. तुम्ही त्रिशरण ग्रहण केलेले आहे. 'मी तर केवळ उपासक आहे' असे म्हणून तुम्ही धम्माचरण टाळू शकत नाही. उपासकानेसुद्धा त्रिशरण ग्रहण केलेले असते, आणि याच गोष्टीवर मी इंग्लंडमध्ये जोर दिला. त्रिशरण ग्रहण करण्यानेच सर्व बौद्ध एक होतात आणि याच पायावर आपली नवी चळवळ उभी केली पाहिजे यावर मी जोर दिला.

आता इंग्लंडमध्ये ही कल्पना कशी परिणामकारक ठाली हे सांगतो. इंग्लंडमध्ये ज्याला इकडे विहार म्हणतात अशी अनेक केंद्रे आहेत. त्यांतील काही तर खूपच मोठी आहेत, आणि या सर्व केंद्रांतून विविध प्रकारचे कार्यक्रम चालू असतात. ध्यान-धारणा-वर्ग, धम्माचे अभ्यास-वर्ग, विवादसभा, धम्मावरील व्याख्यान इत्यादी. अधिकांश केंद्रांत, विहारांत, अशा प्रकारचे कार्यक्रम आठवड्यातील प्रत्येक सायंकाळी चालू असतात, आणि त्यामुळे लोक हळूहळू येऊ लागतात. सुरुवातीस हे लोक वरचेवर येत राहतात, थोडा रस घेतात आणि कधी कधी महिनो-महिने येतच नाहीत. तर कधी वरचेवर येत राहतात किंवा केवळ मोठ्या कार्यक्रमासच येतात. आम्ही अशा लोकांना 'सहायक' म्हणतो. त्यांची संख्याही फार मोठी आहे; अगदी काही हजारांच्या घरात. परंतु काही 'सहायक' पुढे नियमितपणे येऊ लागतात. काहीजण प्रत्येक सायंकाळी येऊ लागतात. ते घरीसुद्धा ध्यान करू लागतात. त्यांपैकी कोणी धम्मजीवनाशी विसंगत अशा प्रकारे आपली उपजीविका कमीत असतील तर ते आपल्या उपजीविकेचे साधन बदलतात. मांसाहार सोडतात. त्यांपैकी काहीजण मद्यपान सोडतात.

अशा रीतीने त्यांचे जीवन बदलू लागते. केवळ एवढेच नव्हे तर ते केंद्र चालविण्याच्या कामी मदत करू लागतात. पुढे त्यामध्ये सहभागी होण्याची भावना त्यांच्यामध्ये वाढू लागते. आणि ते जेव्हा या स्थितीस पोहोचतात, मग त्यास एक वर्ष लागू नाहीतर दोन वर्षे लागूत, तेव्हा ते 'मित्र' बनतात, त्यासाठी एक समारंभ केला जातो. मग ते 'मित्र' म्हणून आपले आचरण सतत चाळूच ठेवतात, एक वर्ष, दोन वर्षे, कदाचित तीन वर्षेही आणि मग त्यांच्यापैकी काहीजण विचार करू लागतात की, 'मला खरोखरीच बौद्ध व्हायचे आहे. मला खरोखरीच त्रिशरण ग्रहण करायचेय. मला खराबुरा उपासक वनायचे आहे.' मग अशा प्रकारची प्रतिज्ञा घेण्यास ते समर्थ झालेत असे आम्हांला वाटते की मग त्यांना उपासक (किंवा उपासिका) होता येते. त्यासाठी एक वेगळा समारंभ केला जातो. आणि तो अतिशय आकर्षक असतो.

यावरून तुमच्या लक्षात येईल की, इंग्लंडमध्ये, आमच्या नव्या चळवळीमध्ये, उपासक होणे सोपे नाही. उपासकाने धम्म अतिशय गांभीर्याने स्वीकारला पाहिजे आणि इंग्लंडमध्ये आमचे उपासक खरोखरच धम्म अती गंभीरपणे स्वीकारतात. मग ते दुसरे कोणतेही कार्य करीत नाहीत. त्यांना धम्माशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीत रस वाटत नाही. विविध धम्म-कार्यक्रमांसाठी, विहारे आणि केंद्रे, चाल-विण्यासाठी ते आपला पूर्ण वेळ देतात. ते दुसरी कसली नोकरी किंवा व्यवसाय करीत नाहीत. या धम्मकार्यात त्यांची फक्त निर्वाहापुरती व्यवस्था केली जाते. त्यांना पगार वगैरे काही मिळत नाही. ते केवळ धम्मासाठीच जगतात.

अशा प्रकारे आम्ही एका नवीन चळवळीचा विकास घडवून आणला आहे. याबद्दल अजूनही पुष्कळसे सांगण्यासारखे आहे; पण आज आपणांजवळ तेवढा वेळ नाही. परंतु मूलभूत गोष्ट, जोडणारा दुवा म्हणजे एकच की सर्व उपासक आणि उपासिका खरोखरीच त्रिशरण अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करतात. ते पिवळी वस्त्रे परिधान करीत नाहीत; परंतु आज पूर्वेकडील भिक्षू सामान्यतः जेवढे काही करतात त्यापेक्षा कितीतरी अधिक हे उपासक धम्मासाठी करतात. अशा रीतीने ज्याला आम्ही उपासक आणि उपासिकांचा महासंघ म्हणतो, त्याचा पाया त्रिशरण अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करणे हा आहे, आणि हाच महासंघ सर्व धम्म चळवळीचा पाया

आहे. परिपूर्ण प्रतिज्ञाबद्ध झालेले हेच उपासक आणि उपासिका सर्व प्रकारचे आध्यात्मिक आणि धम्म-कार्य करीत असतात. असे धम्म-कार्य करण्याचा, चाल-विषयाचा हाच एकमेव मार्ग होय.

पूर्वी जेव्हा मी भारतात होतो तेव्हा येथील निरनिराळ्या बौद्ध संस्थांच्या कार्य-पद्धतीचा फार काळजीपूर्वक अभ्यास केलेला आहे. तेव्हा मला असे आढळून आले आहे की, बौद्ध धर्माचा, धम्म-कार्याचा प्रसार कसा करावा याबद्दल अनेक संस्थांच्या मोठ्या चुकीच्या कल्पना आहेत. काहींना वाटते की फक्त फार मोठी सभा भरवून त्या सभेस फार मोठ्या माणसास बोलावून विशेषतः मोठ्या राजकारणी व्यक्तीस बोलावून कार्यक्रम केला म्हणजे झाले. मग येणारी मोठी व्यक्ती स्वतः बौद्ध नसली तरी चालते. त्यांना बौद्ध-धर्माची आवड नसली तरी चालते. फक्त नाव मोठे असले म्हणजे पुरे.

काहींना असे वाटते की, आपल्या बौद्ध-धम्म कार्यक्रमात पुष्कळशी मोठी माणसे व्यासपीठावर गोळा केली की, धम्माचा प्रचार आपोआप होतो. परंतु धम्माचा प्रचार अशा रीतीने होत नसतो. आणखी काही लोकांना वाटते की, पुष्कळशा मोठ्या इमारती बांधल्या, पुष्कळ विहारे, पुष्कळशी बुद्ध-मंदिरे बांधली की धम्म-प्रचाराचे काम होणारच. परंतु हासुद्धा मार्ग खरा नाही.

एक उदाहरण सांगतो. समजा रोगराईचे प्रमाण खूप वाढले आणि खूप लोक आजारी पडले आणि सरकारने मोठमोठे दवाखाने बांधले. पण या दवाखान्यांत डॉक्टर्सच नसतील, औषधेच नसतील, तर केवळ इमारतींचा उपयोग काय ? मोकळ्या विहारांचीही तीच गत आहे. जर विहारांत शिकविणारेच नसतील, तर त्यांचा उपयोग काय ? जर तुम्हांला खऱ्या अर्थाने धम्म चळवळ सुरू करायची असेल तर एकच गोष्ट अत्यंत आवश्यक आहे आणि ती म्हणजे प्रामाणिकपणे त्रिशरण अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करणारी सामान्य माणसे होय.

त्रिशरण अनुसरण्याची प्रतिज्ञा न करणारी केवळ मोठी माणसे, प्रसिद्ध व्यक्ती, धम्मासाठी काहीच करू शकत नाहीत. केवळ इमारती, मग त्या कितीही मोठ्या आणि सुंदर असोत, बौद्ध चळवळीसाठी, धम्म-प्रचारासाठी मुळीच उपयोगी नाहीत. गरज आहे ती प्रामाणिक लोकांची, धम्मासाठी सर्वस्वाचा त्याग करण्यास सिद्ध

असणाऱ्या लोकांची, धम्मासाठी राबणाऱ्या लोकांची, मोठ्या आनंदाने आणि समजूत-दारपणे एकत्र धम्म-कार्य करणाऱ्या लोकांची.

धम्म-प्रचाराचा हाच एकमेव मार्ग आहे, आणि याच मार्गाने तुम्ही केवळ बौद्ध-धम्माचाच नव्हे, तर नव्या समाजाचा प्रसार करू शकाल. कारण एक धर्म म्हणून बौद्ध-धम्माचा प्रचार करणे ठीक नाही. ज्या समाजात धम्माचरण करणे आणि खरोखरीचे मनुष्य जीवन जगणे सुलभ होईल, असा धम्माधिष्ठित नवा समाज निर्माण करण्यासाठी प्रचलित संपूर्ण समाजच बदलून टाकण्याची गरज आहे, आणि अशा प्रकारचा प्रयत्न इंग्लंडमध्ये आम्ही करू पाहत आहोत. धम्माधिष्ठित नव-समाज निर्माण करण्याचा आणि अशाच प्रकारचा प्रयत्न करणे भारतातसुद्धा शक्य आहे असा मला विश्वास आहे.

थोड्याच वेळापूर्वी मी बाबासाहेबांनी लिहिलेले एक पुस्तक वाचीत होतो. त्यांनी ते १९५० मध्ये लिहिलेले होते. ते एका बौद्ध मासिकात प्रकाशित झाले होते. त्याचे नाव आहे 'बुद्ध आणि त्याच्या धम्माचे भवितव्य.' यात बाबासाहेबांना संघाबद्दल काही सांगायचे आहे. आणि ते सांगण्यापूर्वी त्यांनी प्रश्न विचारून सुरुवात केली आहे की, 'बुद्धाने संघाची निर्मिती कशासाठी केली?' आणि याची ते दोन कारणे सांगतात. मी ती सविस्तर सांगणार नाही पण सोप्यात आणि थोडक्यात सांगणार आहे.

बाबासाहेबांनी म्हटले आहे की बुद्धाने संघाची निमती करण्याचे पहिले कारण हे आहे की, जीवन जगायचे कसे, याचा आदर्श त्यांना सर्व समाजापुढे ठेवायचा होता. या अर्थाने पाहता संघ म्हणजे केवळ भिक्षू-संघ होत नाही. तर संघ म्हणजे जे जे पूर्णपणे त्रिशरण अनुसरण करण्याची प्रतिज्ञा करतात ते सर्व. संपूर्ण समाजापुढे जीवन जगायचे कसे याचा आदर्श ते निर्माण करून ठेवतात. कारण ते सर्व मोठ्या आनंदाने एकत्र राहात असतात. ते मोठ्या मैत्रीने जगत असतात. ते बहुजनांच्या हितासाठी प्रयत्न करीत असतात. ते ध्यान करीत असतात. अयोग्य मार्गाने ते आपली उपजीविका करीत नाहीत; व संघ म्हणून अशा रीतीने जीवन जगणारे हे काही शेकडा, काही हजार लोक मानवतेच्या जीवनाचा, सामाजिक जीवनाचा आदर्श बाकीच्या सर्व समाजापुढे ठेवीत असतात.

बाबासाहेब जी पहिली गोष्ट सांगतात ती हीच की, 'बहुजन समाजाला जीवन कसे जगायचे याचा आदर्श घातून देण्यासाठी बुद्धाने संघाची निर्मिती केली.' बुद्धाने संघ स्थापन करण्याचे दुसरे कारण बाबासाहेब सांगतात ते म्हणजे लोकांना उपदेश करण्यासाठी. कारण आदर्श घातून देणेच पुरेसे नाही तर तो आदर्श कृतीत उतरवायचा कसा हे लोकांना समजावून सांगितले पाहिजे, नीट शिकविले पाहिजे. घरात जसे आई-वडील तसेच हे. आई-वडिलांनी केवळ स्वतः चांगले जीवन जगणे पुरेसे नाही. अर्थात त्याचा मुलांवर चांगला परिणाम होईलच; पण मुलांनी कसे वागावे, कसे वागू नये हे समजावून सांगणेही जरूरीचे असते.

अगदी हीच गोष्ट संघाचीसुद्धा आहे. संघाने समजावून सांगणे, शिकविणे जरूरीचे आहे. म्हणून बाबासाहेबांनी म्हटले आहे की, आदर्श मानवी जीवन घालून देण्यासाठी आणि लोकांना शिकविण्यासाठी अशा दोन कारणांसाठी बुद्धाने संघाची स्थापना केली आहे.

पण डॉ. आंबेडकर पुढे आणखीही काही सांगतात. ते जे सांगतात ते ऐकून आपणांपैकी काहींना मोठे आश्चर्य वाटेल. पण तुम्ही आश्चर्य वाटून घेता कामा नये. बाबासाहेब अत्यंत आगळे पुरुष होते आणि त्यांच्या आगळ्या वैशिष्ट्यांपैकी एक गोष्ट म्हणजे स्वतः ज्याचा खरोखरीचा विचार केला आहे तीच गोष्ट ते बोलत असत; ते नेहमी सत्यच बोलत असत. मग इतर लोकांना काहीही वाटो. आणि आपणा सर्वांना ठाऊकच आहे की, आपल्या ६७ वर्षांच्या जीवनकाळात सत्य बोलल्याबद्दल बाबासाहेबांना भयंकर प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले.

एकदा त्यांनी म्हटले होते की, 'भारतात सर्वांत अधिक द्वेष केला जाणारा मी माणूस आहे.' कशामुळे ते एवढे अप्रिय झाले होते? सत्य बोलल्यामुळे. परिणामांची मुठीच पर्वा न करता इतरांची हिंमत होणार नाही असे सत्य ते बोलत होते. हा फार मोठा सद्गुण आहे. कित्येकदा या सद्गुणाची महानता आपल्या लक्षात येत नाही. कित्येकदा सत्य बोलणे किती कठीण असते हेसुद्धा आपल्या लक्षात येत नाही. एकतर सत्य सर्वप्रथम आपणांला समजले पाहिजे आणि मग ते सत्य बोलण्याचे स्वातंत्र्य तुम्हांला असले पाहिजे. काही देशांत सत्य बोलणे मोठे कठीण आहे. अगदी लोकशाही असणाऱ्या देशांतही सत्य बोलणे मोठे कठीण

असते. अगदी इंग्लंडमध्येसुद्धा काही गोष्टी अशा आहेत की, त्या तुम्ही जाहीर-रीत्या बोलू शकत नाही, आणि जरी बोललात तरी वृत्तपत्रे ते प्रसिद्ध करणार नाहीत किंवा रेडिओवर जाहीर होणार नाही. प्रत्येकजण तुमची सत्यवाचा बंद करण्याचा प्रयत्न करील. म्हणून सत्य बोलणे अत्यंत कठीण काम आहे.

परंतु बाबासाहेबांनी नेहमीच सत्य बोलण्यावर जोर दिला. मी त्यांनी सांगितलेल्यां-पैकी एकच गोष्ट सांगणार आहे, आणि ती गोष्ट आहे संघाबद्दल, अर्थात भिक्षू-संघाबद्दल. तेव्हा सावध राहा कारण हे ऐकून तुम्हांला धक्का बसेल. त्यांनी म्हटलेय की, 'आजचा भिक्षू-संघ टाकाऊ आहे.' ते सिलोनला गेले, ब्रह्मदेशात गेले, नेपाळला गेले आणि स्वतः स्पष्टपणे हे पाहिले. त्यांनी म्हटलंय की, 'आजचे भिक्षू लोकांसमोर चांगला आदर्श ठेवीत नाहीत आणि लोकांना शिकवीतही नाहीत.' ते पुढे म्हणाले, 'हे भिक्षू काहीच कार्य करीत नाहीत. त्यांचा आता काहीच उपयोग होण्यासारखा नाही. आपणांला नव्या प्रकारच्या संघाची आवश्यकता आहे.'

त्यांनी सांगितलेली ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे. ही त्यांनी १९५० साली सांगितली. त्यानंतर काही वर्षांनी, मी तेव्हा भारतातच होतो, मी दोन लेख लिहिले. एकाचे शीर्षक होते, 'पाहिजे : एक नव्या प्रकारचा उपासक.' आणि दुसऱ्याचे शीर्षक होते, 'पाहिजे : एक नव्या प्रकारचा भिक्षू.' हे लेख मी यासाठी लिहिले की बाबासाहेबांप्रमाणेच मलाही हे दिसून आले की, या आधुनिक जगात जुन्या प्रकारचा भिक्षू निरुपयोगी आहे. परंतु जरी मला हे समजले होते, तरी भारतात राहून मी विशेष काही करू शकत नव्हतो. भारतात जुन्या गोष्टी बदलणे फार कठीण आहे. म्हणून मी इंग्लंडमध्ये जाऊन सुरवात केली. आपण एक नवा संघ, महासंघ निर्माण करावा असे मला वाटले. ज्यांनी त्रिशरण अनुसण्याची प्रतिज्ञा केलेली आहे अशा लोकांचा संघ. जे धम्माकडे गंभीरपणे पाहतात, धम्म आचरण्याची ज्यांना खरोखर तळमळ असते, धम्मासाठीच जगण्यात ज्यांना आनंद वाटतो आणि प्रसंगी धम्मासाठी मरण पत्करण्यासही जे सिद्ध असतात अशा लोकांचा संघ.

त्यासाठीच आम्ही हा नव्या प्रकारचा महासंघ निर्माण केला आहे. यातील सर्व लोकांनी त्रिशरण अनुसण्याची दृढ प्रतिज्ञा केलेली असते. मग ते पिवळी वस्त्रे

घालोत की पांढरी. ते तरुण असोत की वृद्ध, शिकलेले असोत की अशिक्षित, या गोष्टींना महत्त्व नाही. महत्त्व आहे ते एकाच गोष्टीला आणि ती म्हणजे त्यांनी त्रिशरण अनुसरण्याची प्रतिज्ञा केली पाहिजे. बुद्ध, धम्म आणि संघ ह्याच त्यांच्या जीवनातील सर्वांत महत्त्वाच्या गोष्टी असल्या पाहिजेत. आणि म्हणून इंग्लंडमध्ये, मला वाटते, आम्ही बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेल्या नव्या संघाची- महासंघाची निर्मिती करण्यात यशस्वी झालो आहोत.

आता आम्ही धम्म-कार्य अतिशय उत्तम रीतीने करू शकत आहोत. आम्हांला बौद्ध नसणाऱ्या पण प्रसिद्ध असणाऱ्या लोकांच्या मदतीची गरज नाही. लोकांकडून मदत मागण्याची आम्हांला गरज वाटत नाही. आम्ही स्वतःच सर्व गोष्टी करू शकतो. प्रत्येक गोष्टीसाठी आम्ही स्वतःचा खर्च करतो आणि धम्म-कार्यासाठी स्वतःस वाहून घेतो. आज इंग्लंडवरून येथे येऊन आपणासमवेत पुण्यात काही वेळ घालवीत ही सर्व माहिती आपणांस सांगताना मला फार आनंद होतो. आपणांस माहित असेल की मी काही फार दिवस येथे राहणार नाही. मी अन्य काही ठिकाणी जाणार आहे.

सर्वप्रथम मी मलेशियातील पेनॅंगला जाणार आहे. तेथे मी काही चिनी बौद्ध मित्रांना भेटणार आहे. नंतर मी ऑस्ट्रेलियातील सिडने येथे जाणार आहे. तेथे मी काही ऑस्ट्रेलियन बौद्ध मित्रांना भेटणार आहे. तेथून मी न्यू झीलंडला जाणार आहे. तेथे आता तीन केन्द्रे निर्माण झाली आहेत. मी पुण्यावरून जातो आहे आणि जाताजाता येथे दोन आठवडे आपणासमवेत घालविणार आहे. या गोष्टीचा मला फार आनंद होतोय. माझ्या एवढ्या सर्व जुन्या मित्रांना भेटताना मला खरोखरीच फार आनंद होतोय. विशेषतः बुद्ध, धम्म आणि संघावर आपणासमोर बोलताना आणि इंग्लंड-मध्ये काय चाललेय याची माहिती सांगताना मला फारच आनंद होतोय.

आपण इंग्लंडमध्ये असो किंवा भारतात असो किंवा न्यू झीलंडमध्ये असो बौद्ध म्हणून आपण सर्व त्रिशरण ग्रहण करीत असतो. परिणामी आपण सर्वांनी एकत्र मिळून काम करणे अत्यंत आवश्यक आहे. आपणांला कुठल्याही प्रकारची फाटाफूट, वेगळेपणा नकोय. राष्ट्रीयत्वाच्या नावाखाली, भाषेच्या नावाखाली किंवा राजकीय पक्षांच्या नावाखाली आमच्यामध्ये कुठल्याही प्रकारचे वेगळेपण असू नये. जर

आम्ही बौद्ध असू तर आपण सर्वांनी एक असले पाहिजे आणि एकोप्याने कार्य केले पाहिजे. मग एकोप्याने कार्य कसे करायचे ? बुद्धाने आपणांस यावर उपदेश केलेला आहे आणि त्याबद्दल थोडे सांगून मी समारोप करणार आहे. संघातील एकतेच्या महत्त्वाची बुद्धाला चांगली जाणीव होती आणि म्हणून त्यांच्या परि-निर्वाणापूर्वी संघाची ही एकता कशा प्रकारे कायम राखावी याबद्दल त्यांनी पुष्कळसे मार्गदर्शन केलेले आहे.

त्यांनी सुमारे चाळीस किंवा पन्नास गोष्ठींचा उपदेश केलेला आहे. मी मात्र केवळ चार किंवा पाच गोष्ठींचाच उल्लेख करणार आहे. नाहीतर आपणांस सर्व रात्रभर येथेच बसावे लागेल. अर्थात रात्रभर बसणे काही वाईट नाही, परंतु तुम्हांला कदाचित उद्या सकाळीच कामावर जायचे असेल.

पहिली गोष्ट बुद्धाने सांगितली, ती ही की, 'नियमितपणे एकत्र जमत चला. एकमेकांना भेटा. एकमेकांची ओळख करून घ्या. एकमेकांचे मित्र बना.' मला हे पाहून मोठा आनंद होतो आहे की केवळ पुण्यातीलच नव्हे तर पुण्याबाहेरीलही लोक एवढ्या मोठ्या संख्येने येथे जमलेले आहेत. आजच्या ह्या प्रसंगी आपणामध्ये थेट गुजराथमधील अहमदाबादवरून आलेले लोकसुद्धा आहेत. ही अतिशय चांगली गोष्ट आहे. अगदी मित्रमित्र प्रांतांतील बौद्धांनी एकमेकांना असे भेटणे फारच चांगले आहे. जसे बुद्धाने म्हटले आहे की, 'मोठ्या संख्येने नियमितपणे एकत्र जमा, एकमेकांना भेटा,' त्याचप्रमाणे प्रवचनांसाठी एकत्र या; उत्सवासाठी एकत्र या; शिबिरासाठी एकत्र या; शिबिरासाठी एकत्र येणे ही गोष्ट तशी तुम्हांला नवी असेल; परंतु अनगारिक लोकमित्र पुण्यात आल्यापासून येथे शिबिरांची सुरवात झालेली आहे. शिबिर म्हणजे वीस किंवा तीस किंवा चाळीस लोकांचे अगदी गंभीरपणे धर्माचरण करण्यासाठी दोन किंवा तीन दिवसांसाठी किंवा एक आठवड्यासाठी दूर, एकांत स्थळी एकत्र जमून केवळ धर्माचरणच करणे होय. अशी पाच-सहा शिबिरे आतापर्यंत झालेली आहेत आणि माझी खात्री आहे की अशी अधिकाधिक शिबिरे भरत राहतील; आणि अधिकाधिक लोक त्यामध्ये सहभागी होत जातील; कारण खरेबुरे उपासक वनण्याचा हाच तर मार्ग आहे.

बुद्धाने जी दुसरी गोष्ट सांगितली आहे किंवा पुढचा मुद्दा मी सांगणार आहे तो

म्हणजे, 'जे काही कराल, ते एकोप्याने करा. जेव्हा एकमेकांना भेटाल, एकत्र याल तेव्हा एकोप्याने या आणि जेव्हा एकमेकांचा निरोप घ्याल तेव्हाही एकोप्याने, सुसंवादाने निरोप घ्या. जर काही चर्चा करायची असेल, किंवा एखादी सभा आयोजित करायची असेल किंवा एखादा धार्मिक कार्यक्रम करायचा असेल तर तो एकोप्याने, सुसंवादाने करा.'

ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे, अनेकदा असे दिसून येते की धार्मिक कार्यक्रम मोठ्या चुकीच्या पद्धतीने आयोजित केले जातात. त्यामध्ये लोक भांडण करतात, मारामार्याही करतात. इतकेच नव्हे तर सभेत बोलायचे कोणी ? कोणी बोलायचे नाही ? या पद्धतीने कार्यक्रम करायचा की त्या पद्धतीने करायचा ? कार्यक्रम कुठे करायचा ? माझ्या वस्तीत की त्याच्या वस्तीत ? हार कोणाला घालायचे ? कोणाला नाही ? वर्गणी कोणी घ्यायची ? कोणी नाही ? अशा प्रश्नावरून भांडणे निर्माण करीत राहतात.

परंतु धम्मकार्याची ही अतिशय अयोग्य पद्धती आहे, जे काही धम्मकार्य आपणांस करायचे असते ते मोठ्या एकोप्याने, शांततेने आणि सुंदरपणे केले पाहिजे. जर स्टेजवर कार्यक्रम असेल तर स्टेज अतिशय नीटनेटका, सुशोभित असला पाहिजे, त्यावर बुद्धाची सुंदर मूर्ती किंवा फोटो आणि बाबासहिबांचा सुंदर फोटो असला पाहिजे. सर्व गोष्टी अतिशय सुशोभित केलेल्या असल्या पाहिजेत. लोकांनी शांतपणे बसायला हवे. सर्व काही एकोप्याने करा; असे जेव्हा बुद्ध सांगतात ते या अर्थाने. म्हणून बौद्ध म्हणून आम्ही जे काही करू ते अशा एकोप्यानेच केले पाहिजे. हे आपल्या दृष्टीने जसे चांगले आहे, तसेच याचा इतर लोकांवरसुद्धा फार चांगला प्रभाव पडतो.

तिसरी गोष्ट म्हणजे 'आपल्यापेक्षा धम्माचरणाचा अधिक अनुभव असणाऱ्यांचा आदर करा.' ज्या कोणाचा अनुभव मोठा आहे, मग तो आपल्यापेक्षा लहान असला तरी हरकत नाही, आपल्या इतके शिकलेले नसले तरी हरकत नाही, आपल्यापेक्षा जर ते चांगले बौद्ध असतील तर आपण त्यांचा आदर केला पाहिजे. कारण जर आपण त्यांचा आदर केला नाही, तर आपणांस त्यांचेपासून काहीच शिक्षता यायचे नाही. भिक्षूंनाच मान द्या, असे मी म्हणत नाही. तर ज्याला

धम्म माहीत आहे त्याला मान द्या. जर उपासकाला धम्म कळत असेल तर त्याला मान द्या. जर भिक्षूला धम्म कळत नसेल तर त्याला मुळीच मान देऊ नका. हाच बुद्धाचा उपदेश आहे. तुम्ही ज्ञानाचा आदर केला पाहिजे, ज्ञानी माणसाचा आदर केला पाहिजे, केवळ कोणी विशिष्ट वस्त्रे घातली आहेत, त्या वस्त्रांचा नव्हे.

चौथी गोष्ट— आणि ही अधिक कठीण आहे— ‘प्रत्येक गोष्ट वाटून घ्या.’ जर एखाद्या बौद्धाला काही हवे असेल आणि ते तुमच्याजवळ असेल तर तुम्ही दोघांनी मिळून त्याचा उपभोग घ्या. एखादा गरीब बौद्ध माणूस भुकेने मरत असताना तुम्ही श्रीमंत बनून बौद्ध कसे व्हाल ? अनेक देशांमध्ये संपत्तीची अशी विषम विभागणी आपल्याला दिसून येते. काही खूपच श्रीमंत. तर काही अतिशय गरीब. रस्त्याचे एकीकडे एखाद्यास खाण्यास इतके विपुल आहे की, तो सर्व खाऊही शकत नाही; तर दुसऱ्या बाजूला कोणी भुकेकंगाल बनला आहे.

कोणाही बौद्धाने अशी विषमता सहन करता कामा नये. जर तुम्ही सर्व बौद्ध असाल तर प्रत्येक गोष्ट एकमेकांत वाटून घेतली पाहिजे. अडचणीच्या वेळी एकमेकांस मदत केली पाहिजे. जर कोणी आजारी असेल, कोणी मरण पावले असेल, तर त्या कुटुंबाला शक्य तेवढी मदत तुम्ही केली पाहिजे. आई-बापाविना पोरका झालेला कोणी मुलगा किंवा मुलगी असेल, तर त्यांच्या संगोपनासाठी आणि त्यांच्या शिक्षणासाठी आपण साहाय्य केले पाहिजे. त्यांना भीक मागण्यास भाग पाडू नका. अशी भावना बौद्ध समाजामध्ये वाढली पाहिजे. प्रत्येक गोष्टीत इतरांना सहभागी करून घेण्याची भावना वाढली पाहिजे; भौतिक वस्तूत सहभागी करून घेण्याची, ज्ञानात सहभागी करून घेण्याची आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे धम्मात सहभागी करून घेण्याची भावना वाढली पाहिजे. धम्माबद्दल जे काही तुम्हांला माहीत असेल ते इतरांनाही सांगितले पाहिजे.

पाचवी आणि शेवटची गोष्ट— आणि ही तर अत्यंत महत्त्वाची आहे— एकत्र येऊन ध्यान करा. लोक या गोष्टीचा सहसा विचार करीत नाहीत. ते एकत्र येऊन प्रवचन ऐकतात किंवा चर्चा करतात; पण एकत्र येऊन शांत राहण्याचा, ध्यान करण्याचा ते विचारही करीत नाहीत. अर्थात जेव्हा आपण शिबिराला जाता तेव्हा मात्र एकत्र ध्यान करतात, आणि शिबिरात ते सोपेही असते कारण सगळीकडे शांतता

असते; शहरातल्याप्रमाणे गडबड, गोंधळ नसतो, परंतु जरी आपण शहरात राहत असलो, आणि अशा रीतीने आपण एकत्र जमत असलो, तरी एखाद्या वेळी काही मिनिटांपुरते का होईना आपण ध्यान करू शकू.

बुद्ध काळातमुद्धा असे घडत असे. या संदर्भात एक अतिशय सुस गोष्ट आहे : राजा त्रिवीसाराचे नाव तुम्ही ऐकलेले असेल. तो बुद्धाचा शिष्य होता आणि त्याला अज्ञातशत्रू नावाचा एक पुत्र होता. हा अज्ञातशत्रू मोठा वाईट पुत्र होता. राजा होण्यासाठी त्याने साक्षात आपल्या वडिलांना ठार मारले होते. आणि असले नीच कृत्य केल्यामुळे त्याचे मन फारच अशांत बनले होते. म्हणून आज जसे लोक शांतीसाठी निरनिराळ्या गुरूंकडे पळतात, त्याप्रमाणे तोसुद्धा त्या काळातील सर्व मोठमोठ्या गुरूंच्याकडे जात असे, पण त्याला मनःशांती काही लाभली नाही.

एके रात्री त्याचा वैद्य जीवक, जो बुद्धाचा शिष्य होता, त्याने राजाला सुचविले की शहराबाहेरील जंगलात राहत असलेल्या बुद्धाला भेटावे. राजाने ते मान्य केले. पाचशे सुसज्ज हत्तींवर महालातील सर्व राजपरिवारासह आरूढ होऊन जीवकाच्या मागून तो बुद्ध मुक्तामास असलेल्या जंगलाकडे निघाला. जंगलाच्या जवळ गेल्यावर ते सर्वजण हत्तीवरून खाली उतरले आणि जंगलातून पायी चारू लागले. कुठलाही प्रकाश नसल्यामुळे जंगलात भयंकर अंधार होता. राजाचे अपराधी मन भीतीने भरून गेले. तो जीवकाला म्हणाला, 'जीवका, तू मला कोठे घेऊन जात आहेस ?' मला एखाद्या सापळ्यात अडकविण्याचा तुझा विचार नसेल असे मला वाटते.' जीवक म्हणाला, 'नाही महाराज ! मी तुम्हांला सापळ्यात अडकविणार नाही. माझ्या मागून या.'

मग ते अधिक खोल जंगलात पोहोचले. तेथे अंधार अधिकाधिक दाट झाला आणि राजा खरोखरीच घाबरून गेला. त्याने जीवकाला पुन्हा विचारले, 'मला वाटते तू मला एखाद्या सापळ्यात तर अडकविणार नाहीस ना ? तू मला माझ्या शत्रूंच्या ताब्यात तर देणार नाहीस ना ?' जीवकाने पुन्हा सांगितले, 'नाही. मुळीच नाही.' तिसऱ्यांदा पुन्हा राजाने तोच प्रश्न विचारला. आणि जीवकाने तेच उत्तर दिले. राजाचे मन किती अपराधी होते ! जर तुम्ही एखादी वाईट गोष्ट केली, तर तुम्हांलाही असेच अपराथासारखे वाटू लागते. तुमचे मन अतिशय अस्वस्थ होऊन जाते, असो.

शेवटी त्यांना थोड्या अंतरावर प्रकाश दिसला. जीवक म्हणाला, 'पाहा, बुद्धाच्या विहारासमोरचा प्रकाश पाहा,' आणि तेव्हाच ते घनदाट जंगलातून मोकळ्या मैदानात आले आणि तेथे त्यांना बुद्ध एका झाडाखाली बसलेले दिसले. आणि त्यांच्या सभोवती २५०० भिक्षू ध्यान करीत बसले होते. थोड्यासुद्धा आवाज होत नव्हता. ते केवळ शांतपणे बसलेले होते, सर्वजण ध्यान करीत होते. हे पाहून राजा मोठा चकित झाला आणि म्हणाला, 'माझ्या आयुष्यात अशी शांती मला कधीच लाभली नाही. माझ्या मुलाला तरी अशा शांतीचे सुख लाभो !'

येथे आपणांसमोर प्रत्यक्ष बुद्धकाळातलेच उदाहरण आहे. सर्व शिष्यांच्या एकत्रित येण्याचे, त्यांच्या निःस्तब्धपणे, शांतपणे बसण्याचे, केवळ ध्यान करीत राहण्याचे. आपणांला असेही करता येईल. पण केवळ एवढेच नव्हे. आपण एकत्र येऊन केवळ ध्यानच करायचे नाही, तर कामही करण्याची गरज आहे. आपण हे करू शकू. जर आपण एकत्र येऊन ध्यान करू लागलो, एकत्र येऊन धम्मकार्य करू लागलो, तर बुद्धाने सांगितल्याप्रमाणे आदर्श संघाच्या निर्मितीसाठी सुयोग्य वातावरण तयार करू शकू, आणि जर असे वातावरण निर्माण झाले तरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना हव्या असलेल्या नव्या संघाचा—नव्या समाजाचा—येथे—भारतात उदय झाल्या-वाचून राहणार नाही आणि मग निश्चितपणे आपल्याबरोबरच बहुजनांच्या हितासाठी, सुखासाठी, धम्माचा प्रचार करण्यास आपण लायक व्हाऊ.

आज तुम्हांला एवढेच सांगायचे आहे. आपण तळमळीने त्रिशरण ग्रहण करू या. बुद्धाला अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करू या, धम्माला अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करू या. संघाला अनुसरण्याची प्रतिज्ञा करू या.

आपण खरोखरीच चांगले बौद्ध व्हाऊ या आणि खराखुरा नवा समाज निर्माण करू या. बुद्धाला साजेल असा समाज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची महत्त्वाकांक्षा आणि स्वप्न पूर्ण करील असा समाज आणि भारतात पुन्हा धम्म आणील असा समाज निर्माण करू या.

—अनुवाद : उपासक विमलकीर्ती

त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाविषयी थोडक्यात !

मनुष्याच्या परिपूर्ण विकासाचा देदीप्यमान आदर्श म्हणजे 'बुद्ध', त्या बुद्धत्वाची प्राप्ती करण्याचा बुद्धाने दाखविलेला मार्ग म्हणजे 'धम्म' आणि त्या धम्म-मार्गाचे आचरण करण्यास प्रतिज्ञाबद्ध झालेल्यांचा समुदाय म्हणजे 'संघ' ही तीन स्त्वे होत. या त्रिरत्नांना, या तीन जीवन मूल्यांना सर्वस्व मानणाऱ्या व्यक्तींचा समाज म्हणजे 'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ' होय.

येथे 'त्रैलोक्य' म्हणजे 'त्रिलोकांशी' संबंधित. बौद्ध धम्मानुसार हे त्रिलोक (किंवा अस्तित्वाच्या तीन पातळ्या) म्हणजे 'कामलोक' किंवा 'कामधातु' अर्थात ऐहिक तृष्णा, 'रूपलोक' (किंवा 'रूप धातु') अर्थात आकारधारी सृष्टी आणि 'अरूप लोक' (किंवा 'अरूप धातु') अर्थात आकारहीन सृष्टी होत. हे त्रिलोकच आपल्या संस्कारमय अस्तित्वाचे घटक आहेत. तसेच 'त्रिलोक' म्हणजे जीवनाच्या तीन अवस्था. म्हणजेच भौतिक जीवन, सांस्कृतिक जीवन आणि धार्मिक जीवन होत. या तिन्ही जीवनावस्थांच्या विकासाशी बौद्ध-धम्म संबंधित आहे. औद्योगिकदृष्ट्या त्रिलोक म्हणजे विकसित जग, विकसनशील जग आणि अविकसित जग असेही म्हणता येईल. सारांश 'त्रिलोक' म्हणजे संपूर्ण जग होय.

'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघातील' सर्व सदस्य हे पू. महास्थविर संघरक्षित यांच्या कडून खाजगी आणि सार्वजनिक समारंभात 'त्रिशरण' ग्रहण करून 'दसशील' उपासक दीक्षा घेतात. (हे दसशील म्हणजे बौद्धांच्या सर्वांगीण नैतिक आचरणाची परंपरागत अशी मूलभूत शिकवण होय.) हे सभासदत्व केवळ गृहस्थ किंवा गृहत्याग केलेल्यांसाठीच मर्यादित नाही; तर ते सर्वांच्यासाठी मुक्त आहे. मात्र त्यांनी 'त्रिरत्नांना' आपापल्या जीवनातील सर्वश्रेष्ठ आदर्श मानून आपल्या वैयक्तिक विकासासाठी प्रतिज्ञाबद्ध झाले पाहिजे. असे प्रतिज्ञाबद्ध दसशील उपासक एकत्र येऊन स्वतःचा वैयक्तिक विकास साधता साधता धम्म-प्रचार व प्रसाराचे कार्य करीत असतात.

या चळवळीची स्थापना पू. महास्थविर संघरक्षित यांनी केलेली आहे. ते मूळचे इंग्लंडचे रहिवासी असून त्यांनी २० वर्षे भारतात धर्माध्ययन आणि आचरण करण्यात घालविली आहेत. सन १९४९ साली त्यांनी कुसीनारा येथे महास्थविर उ. चंद्रमणी यांच्या हस्ते श्रामणेरे दीक्षा घेतली. नंतर काही काळ भिक्षू जगदीश काश्यप यांच्याबरोबर राहून अध्ययन केले. पुढे कॅलीफोर्निया येथे विहाराची स्थापना करून १४ वर्षे धर्माचरणात घालविली. त्याच काळात त्यांनी अनेकविध धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन केले आणि महाबोधि पत्रिकेचे संपादक म्हणून कार्य पाहिले. त्यांनी विपुल लिखाण केलेले असून त्यांचा 'सर्व्ह ऑफ बुद्धिझम' हा ग्रंथ जगन्मान्य झाला आहे.

सन १९४९ ते १९५६ चे काळात त्यांनी तीन वेळा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भेट घेतली. पू. बाबासाहेब आंबेडकरांनाही ते केवळ आदर्श भिक्षूच वाटले नाहीत तर धर्मान्तराच्या चळवळीस मार्गदर्शन करण्यास सर्वथा योग्य भिक्षू वाटले. बाबासाहेबांच्या निधनानंतर ते दरवर्षी हिवाळ्यात महाराष्ट्रात येऊन धम्मचळवळीस मोठा हातभार लावीत असत.

सन १९६४ साली ते इंग्लंडला परतले. आणि तेथे धम्म-चळवळीची स्थापना केली. त्यासाठी त्यांनी 'फ्रेंड्स ऑफ दि वेस्टर्न बुद्धिस्ट ऑर्डर (पाश्चात्य बौद्ध महासंघ सहायक गण)' आणि 'वेस्टर्न बुद्धिस्ट ऑर्डर' (पाश्चात्य बौद्ध महासंघ) यांची स्थापना केली. ही चळवळ मोठ्या वेगाने सर्व इंग्लंडमध्ये पसरली आणि आता इंग्लंडमध्येच नव्हे तर सर्व युरोप खंड आणि न्यू झीलंडमध्येही तिच्या शाखा निर्माण झाल्या आहेत. या वर्षाच्या अखेरीस अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियात नव्या शाखा स्थापन होत आहेत. या धम्मचळवळीस लागणारे अर्थसाहाय्य बुद्धाच्या 'सम्यक् आजीव' या शिकवणीनुसार निरनिराळ्या सहकारी उद्योग-व्यवसायांची स्थापना करून, त्यातून होणाऱ्या नफ्यातून, तसेच आध्यात्मिक कुल, शिबिरे आणि धार्मिक प्रकाशने याद्वारे उभारले जाते. हे सर्व कार्य दसशील उपासक आणि सिव्हील करीत असतात.

पश्चिमेमध्ये धम्म चळवळ आता स्वयंपूर्ण आणि सामर्थ्यवान झाली असल्यामुळे पू. महास्थविर संघरक्षितजी भारतातील बौद्धवांधवांस, पूर्वी कधीही शक्य झाले नाही अशा पद्धतशीरपणे आणि सार्थ मार्गाने साहाय्य करण्यास सिद्ध झाले आहेत. 'त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ सहायक गण, पुणे' ही त्याची परिणती होय !

*“Wherever the Buddha’s teachings have flourished,
either in cities or countrysides,
people would gain inconceivable benefits.
The land and people would be enveloped in peace.
The sun and moon will shine clear and bright.
Wind and rain would appear accordingly,
and there will be no disasters.
Nations would be prosperous
and there would be no use for soldiers or weapons.
People would abide by morality and accord with laws.
They would be courteous and humble,
and everyone would be content without injustices.
There would be no thefts or violence.
The strong would not dominate the weak
and everyone would get their fair share.”*

THE BUDDHA SPEAKS OF
THE INFINITE LIFE SUTRA OF
ADORNMENT, PURITY, EQUALITY
AND ENLIGHTENMENT OF
THE MAHAYANA SCHOOL

With bad advisors forever left behind,
From paths of evil he departs for eternity,
Soon to see the Buddha of Limitless Light
And perfect Samantabhadra's Supreme Vows.

The supreme and endless blessings
of Samantabhadra's deeds,
I now universally transfer.
May every living being, drowning and adrift,
Soon return to the Pure Land of
Limitless Light!

~The Vows of Samantabhadra~

I vow that when my life approaches its end,
All obstructions will be swept away;
I will see Amitabha Buddha,
And be born in His Western Pure Land of
Ultimate Bliss and Peace.

When reborn in the Western Pure Land,
I will perfect and completely fulfill
Without exception these Great Vows,
To delight and benefit all beings.

~The Vows of Samantabhadra
Avatamsaka Sutra~

詳細書名及內容大意：

**1. DR. AMBEDKAR'S DHAMMA
REVOLUTION:**

**This shows how revolutionary Dr Ambedkar's
conversion was and looks at alternative such as
Communism.**

2. SILA, SAMDHI, PRAJNA:

**This is about applying the teachings of Sila,
Samadhi and Prajna (Morality, Meditation and
Wisdom) to the situation today. It talks of them
as the seeds of a newer and better society.**

3. TRIRATNA:

**Sangharakshita's first lectures in Pune, about
The Three Jewels: Buddha, Dhamma and
Sangha.**

作 者: SANGHARAKSHITA

**宗 派: 南傳 印度安貝卡博士 佛教復興運動
之相關著作**

語 文: 印度 MARATHI 文

**提供單位: THE JAMBUDVIPA TRUST,
DHAMMACHAKRA PRAVARTAN
MAHAVIHAR, INDIA
PRESIDENT, DHAMMACHARI
LOKAMITRA**

提供日期: 1999 年 7 月

DEDICATION OF MERIT

May the merit and virtue
accrued from this work
adorn Amitabha Buddha's Pure Land,
repay the four great kindnesses above,
and relieve the suffering of
those on the three paths below.
May those who see or hear of these efforts
generate Bodhi-mind,
spend their lives devoted to the Buddha Dharma,
and finally be reborn together in
the Land of Ultimate Bliss.
Homage to Amita Buddha!

NAMO AMITABHA

南無阿彌陀佛

【印度 MARATHI 文 : Dhamma Teachings by Sangharakshita】

1.DR.AMBEDKAR'S DHAMMA REVOLUTION

2.SILA, SAMDHI, PRAJAN

3.TRIRATAN

財團法人佛陀教育基金會 印贈

台北市杭州南路一段五十五號十一樓

Printed and donated for free distribution by

The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation

11F., 55 Hang Chow South Road Sec 1, Taipei, Taiwan, R.O.C.

Tel: 886-2-23951198, Fax: 886-2-23913415

Email: overseas@budaedu.org

Website: <http://www.budaedu.org>

Mobile Web: m.budaedu.org

This book is strictly for free distribution, it is not to be sold.

हा ग्रंथ निःशुल्क वितरणासाठी आहे, विक्रीकरिता नाही.

Printed in Taiwan

3,000 copies; April 2015

IN036-13137

